VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीकृष्णाय नमः ।

प्रस्तावना ।

श्रीमत्याः सुबोधिन्या एतत्प्रकरणस्य मुद्रणं यस्मिन् संयोगे जातं तन्निवेदनमत्राव-श्यकम् । गतवर्षे (संवत् १९७८) चैत्रे सुरतिपुरे श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नानां ज्येष्ठसूनु-श्रीगोविन्दानां यज्ञोपवीतमहोत्सवो जातः । तस्मिन्नेवावसरे श्रीमद्बालकृष्णचरणकमलेषु निजमूर्ध्नि विराजमानेषु प्रभुषु श्रीमन्महाराजचरणैः श्रीव्रजरत्नैः 'छप्पनभोग' इति महामनोरथः कृतः । अयं प्रसङ्गो द्विविधप्रस्तावेनापूर्वो जातः । प्रायः सर्वगोस्वामिबाल-कानां तत्रागमनं जातम् । तेनास्मिन्नुत्सवे शोभाप्यपूर्वा जाता । 'छप्पनभोग'मङ्गीकुर्वन्तं श्रीमत्प्रभुचरणखेलनस्वरूपं श्रीमद्बालकृष्णप्रभुं यज्ञोपवीतधारणेनाचार्यपदवीमारोढुकामं श्रीगोविन्दं च द्रष्टुकामाः, तेन च निजनेत्रे सफलयितुकामा असंख्याता वैष्णवास्तत्रागत-वन्तः । अस्मिन्नेवावसरे श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्सूनुश्रीदामोदराणां चागमनं तत्र जातम् । श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकैः श्रीगोवर्धनलाल-चरणैः 'मालवीवाडी' इत्यत्र निजनिवासः कृतः । 'छप्पन'भोगदिवस एवास्माकं गमनं तत्राभूत् । पितरं पुत्रं च द्रष्टुकामान् संघशो गच्छतो वैष्णवान् दृष्ट्वा तद्दर्शनार्थं जिगमि-षास्मद्धृद्यभूत् । हरीच्छया वयमपि तत्र गतवन्तः । श्रीमन्महाराजचरणानां तत्पुत्राणां चरणस्पर्शार्थमत्युत्सुकान् वैष्णवान् नियमयन्तं भगवद्धर्मपरायणं 'पेटलादी'रणछोडदासमपि तत्र दृष्टवन्तः । तेन वयं श्रीमन्महाराजसंनिधौ नीताः । आचार्यासनपृष्ठभागे चोपवेशिताः । तत्र चास्माभिः श्रीमन्महाराजेभ्यः पुण्यपत्तने श्रीमद्वैष्णवपरिषदि निजसूनुश्रीदामोदरलालच-रणद्वारा यावदुपलब्धसाहित्यसमेतायाः श्रीसुबोधिन्या मुद्रणार्थं कृतायाः प्रतिज्ञायाः संस्मारणं कृतम् । तदर्थं चत्वारिंशत्सहस्रमुद्रिकापरिमितव्ययकरणार्थं स्वयं ज्ञापितप्रसन्नताया अपि संस्मारणं कृतम् । एतस्मिन्नवसरे 'केसरीया'मण्डल्याः 'पुष्टिमार्गीय बेण्डस्य' आगमनं तत्राभूत् । तेन च महान् कोलाहलोपि जातः । परस्परं परमानन्देन वार्तालापं कुर्वत्सु वैष्णवेषु मुद्रणविषयरूपगम्भीरविचारस्य तत्स्थलमभूमिरभवत् । तदा श्रीदामोदरलालैरस्मभ्यं ज्ञापितम्—यदेतद्विषयस्य विचारोत्र कर्तुमशक्यः । एतदर्थमेकान्तस्थलमपेक्षितम् । तदर्थं द्विती-यदिने प्रातःकाले अस्माभिस्तत्र गन्तव्यमित्याज्ञप्तम् । तस्मिन्नेव दिने रात्रौ विवादनानन्तरं 'छप्पनभोग'मङ्गीकुर्वाणस्य श्रीमद्बालकृष्णप्रभोर्दर्शनमभूत् । वैष्णवानां समूहस्य भूयस्त्वात् मुहूर्तानन्तरमस्माभिर्दर्शनसौभाग्यं प्राप्तम् । तदैव प्रातःकालोपि जातः । अत एव दर्श-नानन्तरं वयं श्रीगोवर्धनलालचरणानां समीपे गतवन्तः । निजाज्ञानुसारेण शयनगृहादा-गच्छतां श्रीगोवर्धनलालचरणानां श्रीदामोदरलालानां च दर्शनमभूत् । तैश्च वयं एकान्त-स्थलं नीताः । श्रीसुबोधिनीमुद्रणविषयकचर्चोपस्थितौ श्रीगोवर्धनलालमहाराजैरुक्तम्—'श्रीरणछोडलालाः श्रीसुबोधिनीमुद्रणं कुर्वन्ति, अत एव किमर्थमस्माभिर्मुद्रणं कर्तव्यम् ।'

LIBRARY PUSHTI

अस्माभिरुक्तम्–'सत्यम्, तथापि तैः दशमपूर्वार्धमारब्धम्, तन्मुद्रणं कदा संपन्नं भविष्यतीति न ज्ञायते, तदसंपन्ने तूत्तरार्धमुद्रणस्याशा दूरतरा भाति'। श्रीदामोदरलालैश्चोक्तमेतद्युक्तम्, यदि श्रीरणछोडलालैः पूर्वार्धमुद्रणं क्रियते, अस्माभिरुत्तरार्धमुद्रणं कर्तव्यमिति। आग्रहपूर्वकं विनतिरपि तैर्महाराजचरणेभ्यः कृता। महाराजैश्च तदा सहर्षमुत्तरार्धमुद्रणव्ययदानं स्वीकृतम्। श्रीनाथद्वारं गत्वा मासानन्तरं तैश्च द्रव्यमपि तदर्थं प्रेषितम्। तद्द्रव्येणास्माभिरेतन्मुद्रणं समारब्धम्। एतेनास्मिन् मुद्रणे श्रीमद्गोस्वामितिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्सूनुश्रीमद्दामोदराणां संप्रदायोपरि परमोपकारः संपन्नः। तेषामेव कृपया वैष्णवभगवदीयैः दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणश्रीसुबोधिन्या लेखसमेताया दर्शनसौभाग्यं प्राप्तं भवति। एतदनन्तरं मुद्यमाणस्य राजसफलप्रकरणस्यापि दर्शनसौभाग्यं प्राप्स्यते। एवं श्रीमन्महाराजचरणानां श्रीसुबोधिनीमुद्रणविषयिण्या उपरिनिर्दिष्टायाः प्रतिज्ञायाः सफलत्वायापेक्षितं सामर्थ्यं श्रीमदाचार्यचरणा अस्मभ्यं दास्यन्तीति प्रार्थयामहे।

एवं मुद्रणार्थं भगवत्कृपया द्रव्यलाभे सति तदनन्तरं एतद्ग्रन्थस्य शुद्धं प्रामाणिकं पाठादि कथं संपादनीयं तदर्थं वयं प्रवृत्तिं कृतवन्तः। पण्डितगट्टूलालाजीसंग्रहतः पुस्तकद्वयं समुपलब्धम्। तत्रैकं तु श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्वाचितं निजश्रीहस्ताक्षरैश्च शोधितम्। विरामास्तत्र श्रीपुरुषोत्तमैरेव दर्शिताः। प्रायोस्माभिस्त एवात्रादृताः। क्वचिच्च श्रीपुरुषोत्तमैर्निजश्रीहस्ताक्षरैष्टिप्पणमप्यस्मिन् पुस्तके लिखितम्। तदपि मुद्रणेस्माभिः संगृहीतम्। अस्मिन् पुस्तके मूलश्लोकास्तु न सन्ति। अत्यन्तं शुद्धमेतत्पुस्तकम्। द्वितीयं पुस्तकमपि प्राचीनं शुद्धं च। अस्मिन् मूलश्लोकाः सन्ति। कैश्चिन्महानुभावैरेतत्पुस्तकं वाचितं शोधितं च। तृतीयं पुस्तकं श्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां शास्त्रिवसन्तरामेण संपादितम्। अस्मिन् पुस्तके मूलश्लोका अपि सन्ति। प्रायः शुद्धमेतत्पुस्तकं शुद्धं च। चतुर्थं भगवद्धर्मपरायणदर्भावतीस्थमोहनलालेन दत्तम्। इदं पुस्तकं प्राचीनं शुद्धं च। श्रीमद्गोकुले तेन विक्रयेण प्राप्तम्। अस्मिन् मूलश्लोका वर्तन्ते। क्वचिच्च टिप्पणमपि। प्रत्येकश्लोकस्य विवरणं यत्र समाप्तं भवति, तदप्यत्र सूक्ष्मेक्षिकया प्रदर्शितम्। तत्सर्वमत्र संगृहीतम्। इदं पुस्तकमपि केषाञ्चिन्महानुभावानामेव। पञ्चमं श्रीवृन्दावने नित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा मुद्रितम्। एतत्पञ्चपुस्तकसाहाय्येन मुद्रणमस्माभिरारब्धम्। द्वात्रिंशत्तमपृष्ठपर्यन्तं मुद्रणं कृतम्, तथापि मुद्रितपाठाः प्रामाणिका वा न वेत्यत्र क्वचित् संदेहः समजनि। पाठानां प्रामाणिकत्वं निःसंदिग्धत्वं च कथं संपादनीयमिति प्रश्न उपस्थितः। यदि मूलपुस्तकेनास्य संवादः स्यात्, तदा प्रामाणिकत्वं निःसंदिग्धत्वं च संपन्नं भवेत्। मूलं श्रीमदाचार्यश्रीहस्ताक्षरलिखितं तच्छिष्यश्रीमाधवभट्टलिखितं वा पुस्तकं तु नास्माभिः प्राप्तम्। दशमोत्तरार्धारम्भस्थप्रकीर्णपत्रद्वयं तु दृष्टं श्रीमद्गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां कृपया, तथापि शोधनं तु न ततो जातम्। उत्तरार्धश्रीसुबोधिन्या मूलपुस्तकं मुम्बापुर्यां श्रीगोकुलाधीशजीमन्दिरे सेवायां विराजत इत्यपि श्रुतम्। श्रीगोपिकावल्लभास्तदर्थं विज्ञापिताः। तथापि भगव-

दिच्छया तत्पुस्तकस्योपयोगोस्मिन्मुद्रणे न जातः । तत्सौभाग्यं नास्माभिः प्राप्तमिति खेदो भवति । श्रीमन्महाप्रभुचरणकृपया तदपि कदाचित् सेत्स्यतीति संतोषः । यद्यप्येवं श्रीमदाचार्याणां मूलपुस्तकं तु नोपलब्धम्, तथापि श्रीमत्प्रभुचरणानां श्रीविट्ठलदीक्षितानां तु प्राप्तमेव । एतत्प्राप्तिश्च सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणकृपयैवाभूत् । तेषां महानुभावानां महोदारचरितं तु विस्मर्तुं नैव शक्यतेऽस्माभिः । गतपौषशुक्लैकादश्यां शनिवासरे वयं मुम्बातः सुरतिं गताः । तत्र गत्वा श्रीमन्महाराजचरणान् विज्ञापितवन्तः । तैश्च शोधनार्थं सर्वोपि प्रबन्धः कृतः । दिनपञ्चकपर्यन्तं श्रीमत्प्रभुचरणानां पुस्तकस्य साक्षात्संबन्धेन विस्मारितलौकिकव्यापारा वयं जाताः । अस्मिन् पुस्तके प्रायः सर्वत्र श्रीमत्प्रभुचरणमूलपुस्तकस्था एव पाठा आदृताः । एतेनास्य पुस्तकस्य पाठेषु प्रामाणिकत्वं सेत्स्यते । यदि सांप्रदायिकानामेतत्पुस्तकपठने तच्छुद्ध्या संतोषः क्वचिद्भवेत्, तदा तैः श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्व्रजरत्नानामेव परमोपकारः स्वीकर्तव्य इति प्रार्थयामहे । यतस्तत्कृपां विना शुद्धत्वं प्रामाणिकत्वं चास्य पुस्तकस्य संपादितं नैव स्यादिति ।

एतत्प्रकरणस्य प्रथमं मुद्रणं गतश्रावणस्यामले पक्ष एकादश्यां समारब्धम् । एतन्मुद्रणे एकवर्षसमयोपि न जातः । मुद्रणं च शीघ्रं संपन्नम् । अत्र कारणत्वेन मोहमयीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथचरणकृपैव वर्तते । तैश्च महानुभावैः मुद्रणार्थं स्वयं संपादितं पुस्तकमस्मभ्यं दत्तम् । तेन च मुद्रणपुस्तकसंपादनक्लेशो भूयानस्मदीयो दूरीकृतः । शैघ्र्यं च मुद्रणेऽस्माभिः संपादितम् । भट्टबलभद्रशर्मभिरौदार्येण प्रतिबन्धजनकः संकोचस्त्यक्त इति तेभ्यो भगवदीयेभ्योपि धन्यवादान् प्रदद्मः ।

पूर्वार्धश्रीसुबोधिनीवत् उत्तरार्धश्रीसुबोधिन्याः सम्यगध्ययनं सांप्रदायिकैर्न कृतमिति तद्विवरणानां विरलत्वादनुमीयते । पूर्वार्धे तु साहित्यं विपुलम् । श्रीसुबोधिनीस्थपाठा अपि तत्र प्रायो निश्चिताः । उत्तरार्धे तु यत्र यत्र सन्देहः पाठे, तत्र तत्र वाचकैर्निजनिजरुच्यनुसारेण पाठाः सूचिताः । अस्माभिस्तु प्रायः सर्वत्र श्रीमत्प्रभुचरणपुस्तकस्था एव पाठा आदृताः । तत्रापि संदेहे तु श्रीमदाचार्यचरणध्यानबलात् यः पाठोऽस्माकमत्यन्तं समीचीनो भातः, स एव मूले निवेशितः, शिष्टपाठाश्च टिप्पणे । एवं पाठादरणे सर्वत्र प्रभुदत्तो विवेकोऽस्माभिः कृतः । मौढ्यादनवबोधादाग्रहात्स्वकर्मदोषाद्वा प्रमादः पाठादरणे दृष्टश्चेत्, स भगवदीयैः क्षन्तव्य इति विज्ञप्तिः । न हि जीवानां पूर्णत्वं क्वापि दृष्टचरम् ।

उत्तरार्धश्रीसुबोधिन्युपरि एकमेव विवरणमुपलभ्यते । तत्केन कृतमित्यत्र सन्देहोऽस्माकम् । प्रसिद्धिस्तु श्रीरघुनाथवंश्यश्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभानां कर्तृत्वं ज्ञापयति । एतद्विवरणस्य नाम्न्यपि संदेहः । सामान्यत इदं विवरणं लेख इति नाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मत्संनिधौ विद्यमानप्राचीनपुस्तकत्रयेपि ग्रन्थकर्तृनामादर्शनात् लेख इति नामादर्शनाच्च मुद्रणे यथोपलब्धं 'विवरणटिप्पणी' इति नाम ग्रन्थकृन्नामरहितं निवेशितम् । एतन्मुद्रणानन्तरं श्रीनाथद्वारतः शास्त्रिनन्दकिशोरैर्ज्ञापितम्, यत् तत्र विद्यमाने प्राचीनपुस्तके 'श्रीवल्लभकृतलेख' इति विद्यते । तदनुसारेण मुखपृष्ठोपरि 'श्रीवल्लभकृतलेख' इति मुद्रितमस्माभिः । तथापि

VIBRANT PUSHTI VADODARA

तत्पुस्तकं कीदृशं वर्तते, प्राचीनं वा न वेति न जानीमो वयम् । तत्पुस्तकप्रेषणार्थं शास्त्रिनन्दकिशोरा विज्ञापिताः, परन्तु 'भवत्संनिधौ पुस्तकत्रयं वर्तते इति तत्प्रेषणस्यावश्यकता नास्ती'ति ज्ञापितम् । तेषां शब्दमनुसृत्य अस्य विवरणस्य श्रीवल्लभकृतलेख इति नाम निवेशितम्, तथापि तदेवैतद्विवरणस्य तथ्यं नाम वा, ते एवास्य प्रणेतारो वेत्यत्रास्मन्मनसि महान्निश्चयः । एतद्विवरणस्य प्रणेतृत्वं श्रीवल्लभानां वा तच्छिष्यश्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथानां वोभयोर्वेति निर्णयो वेणुनादपत्रिकायामतः परं करिष्यते । क इमे श्रीवल्लभाः, श्रीमत्प्रभुचरणप्रथमलालश्रीगिरिधरवंश्या वा, तत्पञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथवंश्या वा, तत्रापि श्रीदेवकीनन्दननन्दना वा, श्रीविठ्ठलेशसूनवो वेत्यपि प्रपञ्चयिष्यते । श्रीरघुनाथवंश्यश्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रभुचरणप्रथमपुत्रश्रीगिरिधरात्मजश्रीगोपीनाथदीक्षितवंश्यश्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथानां गुरव आसन्नित्यत्र तु नैव संदेहः । एतैर्गुरुशिष्यैर्मिलित्वा बहवोपि सांप्रदायिकप्रबन्धा योजिता इत्यत्र नैव संदेहः । तेन यदि श्रीरघुनाथवंश्यश्रीविठ्ठलेशात्मश्रीवल्लभानामेतद्विवरणस्य प्रणेतृत्वं संभवति चेत्, तदा श्रीव्रजनाथानामत्र अंशतोपि कर्तृत्वं वर्तते एवेत्यस्माकं प्रतिभाति । दुर्भाग्यमेतद्यत्सांप्रदायिकैरेतादृशां महानुभावानां गोस्वामिनां निजपूर्वजानामप्यैतिह्यमंशतोपि न रक्षितम् । अस्तु वा केषाञ्चिदेवास्य विवरणस्य कर्तृत्वम्, तथापीदमेवैकं विवरणमुत्तरार्धश्रीसुबोधिन्युपरि प्राप्यते । तदपि सूक्ष्मं क्वचित् टिप्पणरूपम्, न तु विस्तृतम् । श्रीपुरुषोत्तमैरुत्तरार्धश्रीसुबोधिन्युपर्यपि विवरणं योजितमपि क्वचित् स्यात् । तत्पुस्तकस्थशब्दोपरिचिह्नैरेवं स्फुरत्यस्माकम् । एवं चेत्, तदमिलने दुर्भाग्यमेव श्रीसुबोधिनीवाचकानाम् । नास्माभिस्तद्विवरणं कुत्रापि दृष्टचरम् । अत्र मुद्रितविवरणस्य पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । एकं पं. गट्टूलालाजीसंग्रहतः, द्वितीयं कोटातः श्रीमन्मथुरेशसंग्रहस्थं पं. मु. गोकुलदासैः प्रेषितम् । तृतीयं नटपुरस्थब्राह्मणवैष्णवरुक्मिण्याः । पुस्तकत्रयाधारेणेदं विवरणं संशोध्य मुद्रितमस्माभिः ।

एतत्प्रकरणस्य श्रीमदाचार्यकृतनिबन्धोप्यत्र मुद्रितः । तद्योजना श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतात्रैव मुद्रिता । श्रीमदाचार्यकृतैतत्प्रकरणानुक्रमणिका च । पुरुषोत्तमनामसहस्रस्थनामानि त्रिविधनामावलीस्थनामान्यपि निवेशितानि । गोष्ठीशालकृतैतत्प्रकरणविभागसूचिकापि मुद्रिता । श्रीगोकुलरायकृतैतत्प्रकरणाध्यायार्थोपि मुद्रितः । उत्तरार्धसूचनिका च । एतत्प्रकरणस्थानां मूलश्लोकानां कारिकाणां च वर्णानुक्रमौ मुद्रितौ । तौ चास्मन्मित्रचन्दुलाल चुनीलाल शाह बी. ए. इत्यनेन संपादितौ । एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसंपन्नत्वमस्य प्रकरणस्य संपादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन कस्यचिदपि भगवदीयस्य श्रीसुबोधिन्या अध्ययने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेणैव परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं श्रीसुबोधिन्याः श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति । विना मूल्यं चैतत्प्रकरणस्य योग्यवैष्णवेभ्यो वितरणार्थं श्रीमन्महाराजचरणेषु श्रीगोवर्धनलालचरणेषु अस्मदीया नम्रविज्ञप्तिरिति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

ज्येष्ठाभिषेकः
संवत् १९७९. मुम्बई.

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

परिशिष्टम् ।

दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणनिबन्धः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीतः ।

ततो व्यसनसिद्ध्यर्थं साधनान्याह सप्तभिः ।
लौकिके व्यसने प्राप्ते तस्मिंश्च विनिराकृते ॥ १ ॥
व्यसनासक्तहृदयाः कृष्णव्यसनिनोऽभवन् ।
जरासन्धश्च यवनः पुनर्ब्राह्मणसंयुतः ॥ २ ॥
शिवप्रसादपुष्टश्च जरासन्धो विशिष्यते ।
राजसस्तामसश्चैव सात्त्विकश्च प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥
केवलः पौरुषापोह्यः स सप्तदशधोदितः ।
प्रजापतिप्रसूतत्वात्तावद्वारं समागतः ॥ ४ ॥
अष्टादशे द्वन्द्वभावमापन्नः सहजो महान् ।
ततो व्यसनकर्ता हि तदैश्वर्येण वै हरिः ॥ ५ ॥
विश्वकर्माणमाहूय मथुरासमभावतः ।
द्वारकां निर्ममे तत्र योगवीर्यं चकार ह ॥ ६ ॥
ततो व्यसननिर्मुक्ताः कृष्णव्यसनमागमन् ।
एवमेकेन भूतानां व्यसनं विनिवर्तितम् ॥ ७ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः श्रीपुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतः परं षष्टिभिः साधनप्रकरणं विचारयन्तः समाख्यां समर्थयन्ति ततो व्यसनेत्यादि । तथा च व्यसनसाधनबोधकत्वादिदं साधनप्रकरणमित्यर्थः । किं तत्साधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः लौकिक इत्यादि । व्यसने दुःखे । व्यसनासक्तहृदया दुःखासक्तहृदयाः । कृष्णव्यसनिनः कृष्णैकतानाः । तथा च दुःखनिवारकभगवदेकतानत्वं साधनमित्यर्थः । व्यसनप्रापकानाहुः जरासन्ध इत्यादि । तथा च जरासन्धस्यावस्थाभेदेन द्वैविध्यात्त्रयस्त इत्यर्थः । नन्वेवं त्रैविध्यं न युक्तम्, जरासुतस्याष्टादशवारं युद्धायागमनादित्यत आहुः केवल इत्यादि । प्रजापतिप्रसूतत्वादिति । जरया कृते सन्धाने तस्यैव प्रयोजकत्वात्तथा । तथा च द्वन्द्वभावापत्तिकृतव्यसनस्य प्रकारान्तरापन्नत्वेन तन्निवारणस्यापि तथात्वाद्युक्तमेव त्रैविध्यमित्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । निष्कृष्टं प्रथमाध्यायार्थमाहु एवमेकेनेत्यादि ।

आध्यात्मिकानां च तथा तदर्थं यवनो हतः ।
अद्यापि मथुरायां हि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकाः सदा ॥ ८ ॥
दैविकाश्चापि तिष्ठन्ति त्रिभिस्तान् मोचयत्यसौ ।
रुक्मिर्णाव्यसनं तत्र नियामकमिति स्थितिः ॥ ९ ॥
त्रिभिस्तस्य निवृत्तिर्हि वाक् शरीरं मनस्तथा ।
मानसं वाचिकं वापि कायिकं वा निराकृतम् ॥ १० ॥
आध्यात्मिकेऽधिकं किञ्चिद्दैविकाभेदसिद्धये ।
व्यसनी मुचुकुन्दोऽपि निद्रया तन्निवारितम् ॥ ११ ॥
फलप्रकरणं नैतत्तेन स्तुत्यापि नोऽभवत् ।
साधनं परमुद्दिष्टं वीर्याध्यायो यतो मतः ॥ १२ ॥

योजना ।

द्वितीयाध्यायं विचारयन्तः सर्वेषां द्वारकायां नयने मथुरायां कस्याप्यभावेन क्लेशस्याभावाद्यवनहननं किमर्थमित्याशङ्कां परिहरन्ति आध्यात्मिकानामित्यादि । आध्यात्मिकानां दैविकानां च दुःखानां विद्यमानत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं यवनो हतः । तेषां स्थानमाहुः अद्यापीत्यादि । त्रिभिरिति । अध्यायत्रयोक्तचरित्रैः । तथा च श्रीरामस्यान्येषां च लोकानां तत्र विद्यमानताया धननयनादिलिङ्गेनावगमात्तत्र क्लेशस्थितिः शक्यवचनेनेति तृतीयाध्याये मागधनिवृत्तिपर्यन्तं चरित्रमाधिदैविकदुःखनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वेवं सति तत्र श्रीरुक्मिण्यादिकथायाः किं प्रयोजनमत आहुः रुक्मिणीत्यादि । तत्रेति । आध्यात्मिकादिदुःखे । तथा चैवं सर्वभी राजभिर्विरोधे यादवकुमाराणां वा बलभगवतोर्वा विवाहः कथं कुत्र भावीति चिन्तारूप आध्यात्मिकदुःखाकारस्तन्मूलभूतदैवानुकूल्यचिन्तारूपो दैविकाकार इति प्रतिभाति । तेनात्र तत्कथेत्यर्थः । ननु श्रीरुक्मिर्णीव्यसननिवृत्तिस्त्रिभिः कुत उच्यत इत्यत आहुः त्रिभिरित्यादि । तथेति । दुःखहेतुभूतम् । अत्र वागन्येषां ज्ञेया । निवृत्तिविभागमाहुः मानसमित्यादि । आध्यात्मिके यादवानां दुःखे दूरीकर्तव्ये तस्य रुक्मिणीव्यसननियमितत्वाद्ब्राह्मणोक्तभगवद्वचनानुवादेन मानसं वाचिकं वा तद्दुःखं निराकृतम् । तदग्रिमाध्याये कायिकम् । यदात्र हरणात् कायिकं निराकृतमुच्यते, तदाग्रिमे रुक्म्यादिजयाद्वाचिकं मानसं चेति ज्ञेयम् । एवं प्रसङ्गं समर्थयित्वा प्रस्तुतमाहुः आध्यात्मिक इत्यादि । अधिकं किञ्चित् मुचुकुन्दाय स्वरूपप्रदर्शनादिरूपं कार्यम् । अधिकं किञ्चित्तत्तु प्रस्तुतव्यतिरिक्तम् । तस्य प्रयोजनमाहुः दैविकेत्यादि । प्रदश्यमानस्य स्वरूपस्याधिदैविकाभेदज्ञापनार्थमित्यर्थः । ननु यादवव्यसननिराकरणे प्रस्तुते मुचुकुन्दस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः व्यसनीत्यादि सार्धचतुष्टयम् । तदिति व्यसनम् । नोऽभवदिति । मुक्तो नोऽभवत् । उद्दिष्टमिति ।

बलेन मोचितः स्वास्थ्यं न प्राप्स्यति कथञ्चन ।
अतः साधनमुद्दिष्टं प्रवृत्त्यै मृगयाकथा ॥ १३ ॥
प्रारब्धकर्म तद्वृत्तं[1] तेन वा तन्न नाशितम् ।
तत्तद्धर्मप्रधानत्वाल्लीलायास्तत्र तत्र हि ॥ १४ ॥
तेन वीर्यगुणाद्बुद्धः सामर्थ्यं प्राप साधने ।
तेनार्थान्मुक्तिरेवास्मै दत्ता भवति सर्वथा ॥ १५ ॥
यवनोऽपि प्रविष्टस्तं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।
यवनैर्दूषिते स्थाने न नित्या मथुरा स्थिता[2] ॥ १६ ॥
व्यसनं च ततस्तेषां वारितं यवनार्दनात् ।
जरासन्धजयार्थाय[3] यवनानां धनं हृतम् ॥ १७ ॥
दुष्टद्रव्यात्तु तस्यापि बुद्धिनाशो भविष्यति ।
प्रवर्षणगिरिस्थानां जीवानां च विनाशनात् ॥ १८ ॥
अग्नेः संप्रार्थनात्कृष्णः प्रवर्षणमथारुहत्[4] ।
बलात्मा बलभद्रोऽयमतः सोऽपि निरूप्यते ॥ १९ ॥

योजना ।

उपदिष्टम् । ननु मुचुकुन्दस्यानुद्धारे साधनमात्रोपदेशात् कथं वीर्यचरित्रत्वं येनाध्यायस्य तदाख्येत्यत आहुः बलेनेत्यादि । बलेनेति बलात्कारेण प्रमेयबलेन वा । तथा च तस्य सुखार्थमिदानीमनुद्धारो, नत्वसामर्थ्यात्, अतो नास्य वीर्याध्यायत्वहानिरित्यर्थः । ननु यद्येवम्, तदा 'क्षात्रधर्मस्थितो जन्तू'नित्यादिकं कुत उक्तमित्याशङ्कायामाहुः प्रवृत्त्या इत्यादि । ननु तदपि भगवता निवर्तितुं शक्यत एवेति नेदमुत्तरमित्यतः पक्षान्तरमाहुः प्रारब्धेत्यादि । प्रारब्धस्य नाशाभावश्चतुर्थस्कन्धे उपपादित इति मर्यादानुरोधात्तथेत्यर्थः । नन्वेवमप्यत्र वीर्यलीलात्वे गमकं नोपलभ्यत इत्यत आहुः तत्र हीत्यादि । हिर्निश्चये । तेनेति भगवता । तेनेति हेतुना । तथा च प्रकरणाभावादत्र फलानुक्तिः । वस्तुतस्तु फलमपि तावन्महाकालसुप्तस्य क्षुत्तृट्क्रोधादिदोषसंभवं निवार्य साधनकरणसामर्थ्य-प्रापणेनाग्रे मुक्तिदानं सिद्धमिति तदेवात्र गमकमित्यर्थः । तेन कार्यान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः यवन इत्यादि । तथा च मुचुकुन्दकथायां वीर्यनिरूपणार्थत्वमेव प्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं द्वितीयाध्यायो विचारितः ।

तृतीयाध्यायं विचारयन्ति यवनैरित्यादि । नित्येति सन्निहितभगवत्का । 'सर्वेषामंशानां भगवत्येव समागमा'दिति सुबोधिन्यां स्थितत्वात् । तत इति सन्निधाना-भावात् । धनहरणादिप्रयोजनमाहुः जरासन्धेत्यादिसार्धेन । प्रवर्षणरोहो बलसहभाव-श्चेत्यपि प्रासङ्गिकमेवेत्याहुः अग्नेरित्यादि । बलविवाहस्तु प्राय इत्याहुः सार्धेन । अत

---

१ जातं । २ स्थिरा । ३ वधा । ४ दहत् ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

अतो विवाहस्तस्यापि लोकरीतिश्च संमता ।
बलभार्या निरोधस्था नेति भक्तौ निरूपिता ॥ २० ॥
अतस्तस्याः कथामन्यामतिदेशान्न चोक्तवान् ।
विवाहो द्विविधो लोके धर्मार्थो भोगसाधकः ॥ २१ ॥
आद्यो धर्म्यस्तु कर्तव्यः पश्चाद्भोगार्थमुद्यतः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २२ ॥
विधिश्च वैदिकश्चैव सह सर्वैः स्वबान्धवैः ।
रुक्मिण्यां प्रथमायां तु विवाहत्रयमुक्तवान् ॥ २३ ॥
गान्धर्वो ब्राह्मणद्वारा स्तोत्रं भावाविबुद्धये ।
प्रसह्य कन्याहरणं द्वितीये स्पष्टमेव हि ॥ २४ ॥
तत्सिद्ध्यर्थं तथा चक्रे कालः सत्सेवको यतः ।
उत्तरोत्तरभावस्य वृद्ध्यर्थं रुक्मिणीवचः ॥ २५ ॥
विवाहकालात्पूर्वेद्युर्हरणं सर्वसंमतम् ।
समुद्रस्तु पिता तस्याः कालकूटोऽग्रजः स्मृतः ॥ २६ ॥
स दैत्यानां हिताकांक्षी हराविष्टो बलोऽहनत् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयात्तथापि न हरिः स्वयम् ॥ २७ ॥
जघान रुक्मिणं मूढं दैत्यानां बुद्धिनाशकम् ।

योजना ।

इत्यादि । अत्राध्याये यशसः कार्यमिति ज्ञापयन्ति विवाह इत्यादित्रिभिः । **स्तोत्रं भावावबुद्धये** इति। श्रीरुक्मिणीकृतं 'श्रुत्वा गुणा'नित्यादिनोक्तं स्तोत्रं स्वभावस्य भगवति बोधनायेत्यर्थः । तृतीयार्थ उक्तः ।

चतुर्थाध्यायार्थमाहुः प्रसह्येत्यादि । तत्सिद्ध्यर्थं हरणसिद्ध्यर्थम् । **तथा चक्रे** विवाहकालः 'अहो धिगस्मद्यश' इत्युक्तं तद्धिक्कारं चक्रे, यतः समीचीनो मुख्यः सेवकः, तथा च भगवदिच्छामवगत्य तेषां धिक्कार्यत्वबुद्धिजनकमहंकारमुत्पादितवानित्यर्थः । ननु 'नमस्ये त्वाम्बिकेऽभीक्ष्ण'मित्यादिप्रार्थनस्य किं प्रयोजनमत आहुः उत्तरोत्तरेत्यादि । एवं सर्वसंमतमित्यन्तेन चतुर्थाध्यायो विचारितः । अत्र श्रियो नयनात् श्रीकार्यं स्फुटमेव ।

पञ्चमं विचारयन्तो बन्धूनां भीष्मकप्रभृतीनां भगवते दित्सायां केवलस्य रुक्मिणः कथं विरुद्धो यत्न इति शङ्कायामाहुः समुद्र इत्यादि । तर्हि भगवता कुतो न हतः, तत्राहुः हराविष्ट इत्यादिसार्धद्वयम् । तर्हि श्रीरुक्मिण्या कुतस्तस्य मोचनमित्याकाङ्क्षायामाहुः

१ साधकः । २ सबान्धवैः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

वधानुकल्पः स्वद्रोहे भक्तद्रोहे वधः स्मृतः ॥ २८ ॥
वधानुकल्परूपं हि मुण्डनं तच्चकार ह ।
सर्वात्मा भगवान् कृष्णो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ २९ ॥
यो यथा यं प्रपद्येत सोऽपि तन्मन्यते तथा ।
रुक्मिण्यर्थं समागत्य तथा रुक्मी चकार ह ॥ ३० ॥
अतः कृष्णं प्रार्थयित्वा रुक्मिणी तं व्यमोचयत् ।
भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
नटवत्कपटाद्वापि ततः प्राह बलस्तथा ।
द्वारकायां तु नेतव्यः सुखं बद्ध्वाल्पबन्धनैः ॥ ३२ ॥
ततो मया प्रबोध्यश्च नान्यथेत्यन्तरं श्रियः ।
तदभावाद्वैमनस्यं तद्रामेण निवारितम् ॥ ३३ ॥
तथा चेत्कुरुते कृष्णस्तदा लोको विरुध्यते ।
अस्मान् वञ्चयितुं रुक्मी कृष्णपक्षोऽप्युपाह्वयत् ॥ ३४ ॥
यावज्जीवं तदा दुःखी दैत्यो दैत्यविसंमतः ।
ज्ञानाध्याये तथा युक्तं दैत्यानां मुण्डनं परम् ॥ ३५ ॥
अत एव पुनः स्थानं कुण्डिनं न विवेश ह ।
रुक्मिणीसहितः कृष्णः सर्वेषां सुखदोऽभवत् ॥ ३६ ॥
एवं त्रिविधजीवानामुद्धर्ता व्यसनार्णवात् ।

योजना ।

सर्वात्मेत्यादि । तथा च श्रीरुक्मिण्या भगवति श्रद्धावत्त्वेन भगवद्रूपत्वात्तन्मोचनार्थं रुक्मिणः प्रवृत्तत्वेन श्रीरुक्मिण्या भगवद्रूपया तन्मोचनमित्यर्थः । ननु तथापि बलदेवेन भगवान् किमित्युपालब्ध इत्याकाङ्क्षायामाहुः **भगवदित्यादि**। **अन्यधर्मो** रजस्तमोधर्मः गुणक्षोभवशात् प्रवर्तते। भगवति तु मायया नटवदविद्यया कपटाद्वा तदुभयमपि नोचितम्, शुद्धसत्त्वेवतीर्णत्वाद्गुणातीतत्वाद्वा, ततो हेतोर्बलभद्र उपालम्भं प्राह, यथा मृत्स्नाभक्षणे। तथा च भगवदाशयाबोधात्तथा वचनमित्यर्थः। ननु भगवतः करुणत्वात् प्रार्थनेन यथा वधान्निवृत्तिः, तथा बन्धनादेरपि प्रार्थनया स्यादिति तदभावोपि कुतो न प्रार्थित इत्याशङ्कायां बन्धनं श्रीरुक्मिण्या अभिमतम्, नतु तत्प्रकारकमिति बोधयितुं तदाशयमाहुः **द्वारकायामित्यादि** । ननु भगवतः सर्वज्ञत्वेन तदाशयस्यापि ज्ञानात्तथैव कुतो न भगवता कृतमिति **शङ्कायां** भगवदाशयमाहुः **तथा चेदित्यादिसार्धेन** । मुण्डनस्यान्यदप्याशयमाहुः **ज्ञानाध्याय इत्यादि** । **अत एवेति** । दैत्यत्वादेव । अध्यायत्रयार्थमुपसंहरन्ति **रुक्मिणी-त्यादिसार्धेन** । **एवं पञ्चमाध्यायो विचारितः** ।

ततः कृष्णव्यसनिनो जाताः साधनमीरितम् ॥ ३७ ॥
कामेन व्यसनं लोके स स्वयं व्यसनं गतः ।
देहनाशात्सर्वनाशाद्भार्याहरणतोपि हि ॥ ३८ ॥
व्यसनं तद्देवदेहाज्जातं चेन्नैव नश्यति ।
यदा मुक्तिप्रदानार्थं वासुदेवः समुद्गतः ॥ ३९ ॥
तदा माया च कामश्च तस्माद्बन्धार्थमुद्गतौ ।
मायया मोहितो जीवः कामैर्नानाविधोऽभवत् ॥ ४० ॥
कामोत्पत्तिर्यदा कृष्णात्तदा तद्व्यसनं हृतम् ।
स्वस्थः स्मृत्या विरक्तश्च सर्वानेव प्रबाधते ॥ ४१ ॥
कृष्णसंबन्धिदेहेन रुद्धो वा न तथाविधः ।
एवं षड्भिः समस्तानां व्यसनाभाव ईरितः ॥ ४२ ॥
दुष्टव्यसनभावत्वात्ते कृष्णेऽपि तथा जगुः ।
तेषां वा व्यसनं कृष्ण आधिदैविकमात्मनि ॥ ४३ ॥
पश्चात्तं नाशयामास धर्म्यध्यायेन सिद्धता ।
फलसाधनयोरैक्यं वक्तुमेका कथोच्यते ॥ ४४ ॥

योजना ।

षष्ठं विचारयन्ति । कामेनेत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः । सर्वनाशादिति । धन्वादिपरिकरनाशात् । नैव नश्यतीति । शम्बरस्य शिवप्रसादवत्तया बलिष्ठत्वान्नैव नश्यति । तस्मादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तन्निवृत्त्युपायमनुसन्धाय । उद्गताविति । अलौकिकप्रकारेण कार्यं कुर्वाणावभूताम् । व्यसनस्मृत्या विरागे कमपि न बाधेतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कृष्णेत्यादि । तथा च भगवद्विचारितानेव न बाधत इत्यर्थः । अत्र विचारितभिन्नानां बाधनं वैराग्यकार्यं बोध्यम् । एवं षष्ठो विचारितः । षड्विधलीलया भौतिकाध्यात्मिकनिवृत्तिरुक्तेत्याहुः एवमित्यादि ।

ननु समस्तव्यसननिवृत्तौ किं व्यसनं शिष्टं यदर्थं यत्न इत्याकाङ्क्षायां मायाकृतस्य तस्य तस्यावशिष्टत्वं बोधयन्तस्तन्निवृत्त्युपायो धर्मिणा क्रियत इति सप्तमाध्यायार्थबोधनाय तं विचारयन्ति दुष्टेत्यादि । तथा जगुरिति । मणिहर्तृत्वं जगुः । तथा चेदं मायामोहकृतमाधिदैविकमित्यर्थः । नन्वेवं निरुद्धानां कथमीदृशो भावः संभवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तेषां वेत्यादि । तथा च लोकाः कथमबुद्ध्वा मणिहरणस्य भगवत्प्रयुक्तत्वं वदन्तीत्येतद्वा आधिदैविकं व्यसनमित्यर्थः । सिद्धतेति । भगवद्व्यसनशालित्वमित्यर्थः । नन्वत्र प्रकरणे श्रीरुक्मिणीविवाहो व्यसनात्मकसाधनोपोद्घाततयोक्तः । तेन दुःखनिवृत्तौ सत्यां

१ देह । २ तश्चे । ३ महत्, हतम् ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

मणिश्च व्यसनं हन्ति लोके ख्यातस्ततोऽपि चेत् ।
व्यसनानि विनश्येरंस्तदा नैकान्तिको हरिः ॥ ४५ ॥
इति तस्य निराकृत्यै ततो व्यसनमुच्यते ।
तच्चापि चेत्कृष्णवाक्यात्साध्यते सर्वभावतः ॥ ४६ ॥
तदा व्यसननाशाय कल्पते नान्यथा तु तत् ।
इति निश्चित्य भगवान् सत्राजितमुवाच ह ॥ ४७ ॥
मणेर्यावद्धनं प्राप्यं तद्राजा दास्यतीति हि ।
अविश्वासं कृष्णवाक्ये कृत्वा तं नैव दत्तवान् ॥ ४८ ॥
ततः सर्वक्षयो जात इति वक्तुं कथोच्यते ।
सूर्यभक्तस्तु सत्राजित्ततो लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥ ४९ ॥
मणिरूपां कन्यकां च द्वयं भोग्यं हरेः परम् ।
तयोरन्यत्र सत्राजिद्विनियोगं हि वाञ्छति ॥ ५० ॥
अक्लिष्टकर्मा भगवान् कन्यार्थं तत्तथाकरोत् ।
यादवोऽप्यन्यभक्तत्वान्न निरुद्धः प्रसेनकः ॥ ५१ ॥
मणेरतिक्रमाच्चैवं मायाभृत्येन मारितः ।
सोऽपि वक्रेण संस्पर्शाद्रामभक्तेन मारितः ॥ ५२ ॥
भक्तबालकसौख्याय मणिः श्रीस्तत्र तिष्ठति ।
ततः सा कन्यकां प्राप्ता केवलोऽभून्मणिस्तदा ॥ ५३ ॥
तदुच्छिष्टं न शुद्धं हि कृपया तदुपानयत् ।
कन्यार्थमेव गमनं कालियह्रदवत्पुनः ॥ ५४ ॥

योजना ।

साधनं पूर्णं सिद्धमेवेति तत्प्रकरणे सत्राजित्कन्यादानादिप्रकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **फलेत्यादि** । फलं विवाहः, तदेव दुःखनिवृत्तौ साधनमिति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमाहुः **मणिश्चेत्यादि** । **कथोच्यत** इत्यन्तम् । **तच्चापीति** । मणेर्व्यसननाशकत्वमपि । भगवद्वचनाकारमाहुः **मणेर्यावदित्यादि** । **कथेति** । मणिकथा । ननु तथापि भगवतो मणियाचनस्य को वाशय इत्याकाङ्क्षायामाहुः **सूर्येत्यादि** । **तत** इति । अन्यभक्तत्वाद्धेतोः । एतस्य पदस्य **तयोरि**त्यनेनान्वयः । तर्हि प्रसेनस्य कथमेवं मरणमित्यत आहुः **यादवोपीत्यादि** । **अतिक्रमादि**ति । पूज्यस्य तस्याभरणत्वेन विनियोगात् । **मायाभृत्येनेति** । देवीवाहनेन सिंहेन । तर्हि सिंहः कुतो मारित इत्याकाङ्क्षायां तत्राप्यतिक्रममेव हेतुमाहुः **सोपीत्यादि** । केसरिणो हि चर्मनखाश्च पवित्राः, न तु वक्रम् । तत्स्पर्शेन मणेरुच्छिष्टीभावादतिक्रम इति तथेत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथापि दुर्यशःप्रमार्ज-

राजसानां परीक्षार्थं बहुकालं न चागतः ।
जाम्बवद्बोधसिद्ध्यर्थमात्मतत्त्वं विहाय हि ॥ ५५ ॥
सप्तविंशतितत्त्वानि मुष्टिभिर्निहतानि वै ।
ततः स्वरूपनिष्ठस्तु भगवज्ज्ञानमेयिवान् ॥ ५६ ॥
लक्ष्मीं च कन्यकां बुद्ध्वा लीलार्थे चागतिं तथा ।
सत्त्वं संपाद्य पूर्वं हि मणिं कन्यां ददौ ततः ॥ ५७ ॥
उच्छिष्टत्वान्मणिं कृष्णः सत्राजिद्दत्तमप्युत ।
न गृह्णादात्मजां वाणीं युक्तां स्वां जगृहे मुदा ॥ ५८ ॥
सर्वात्मनान्यहृदयं न गृह्णाति हरिः स्वयम् ।
सर्वात्मनाऽप्रपन्नं च नाशायैव कलिं यथा ॥ ५९ ॥
उच्छिष्टं भक्तभोग्यं हि फलं भक्ताय दास्यति ।
एवं सप्तभिरध्यायैर्व्यसनं सुनिरूपितम् ॥ ६० ॥

योजना ।

नस्य जातत्वाद्भगवतो बिलप्रवेशस्य किं प्रयोजनमत आहुः भक्तेत्यादि । गमनमित्यन्तम् । उत्तानमग्रिमम् । तत इति । भगवद्गमनोत्तरम् । केवल इति । निःश्रीकः । सत्त्वमिति । साधुत्वम् । नन्वन्ययाचितां कन्यां कुतो भगवान् गृहीतवानित्याशङ्कायामाहुः सर्वात्मनेत्यादि । तथा च यद्यपि मूले नोक्तम्, तथापि मुदा ग्रहणरूपात् कार्यात्तथात्वमनुमीयत इत्यर्थः । तर्हि मणिं कुतो न गृहीतवानित्यत आहुः उच्छिष्टमित्यादि । अत्र चाध्याये धर्मिलीला स्फुटैव । एवं सप्तमाध्यायो विचारितः । एवं षष्टिभिः साधनप्रकरणं विचार्योपसंहरन्ति **एवं सप्तभिरित्यादि** ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणनिबन्धयोजना ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणानुक्रमणिका।

जामातृवधसंतप्तजरासन्धचमूवधः।
बहुशः सेनयोद्वेगो द्वारकादुर्गकारणम्॥ १॥
यवनस्य वधो दृष्ट्या मुचुकुन्दस्य संस्तुतिः।
वरं दत्वा ततो म्लेच्छवधं कृत्वा धने ततः॥ २॥
नीयमाने वरैर्दृप्तजरासन्धात् पलायनम्।
रैवताद्रेवतीकन्याबलदेवसमर्पणम्॥ ३॥
रुक्मिणीप्रियसन्देशश्रवणादखिलान् रिपून्।
निर्जित्य निर्गमो गेहादम्बिकाया हृतिर्बलात्॥ ४॥
चैद्यसान्त्वनमुर्वीशैस्ततो रुक्मिसमागमः।
युद्धापेक्षापराधे च मुण्डनं तस्य कृष्णतः॥ ५॥
रुक्मिणीदुःखशमनं रामवाक्यं च मोक्षणम्।
ततो विवाहो रुक्मिण्या विधिवत् स्वपुरे तदा[1]॥ ६॥
प्रद्युम्नोत्पत्तिकथनं हरणं सूतिकागृहात्।
मायावत्योक्तवृत्तान्तः शम्बरस्य वधस्ततः॥ ७॥
पुनरागमनं गेहे संतोषो द्वारकौकसाम्।
सूर्यात् स्यमन्तकप्राप्तिर्याचनं तस्य वै हरेः॥ ८॥
तत्संबन्धात् प्रसेनस्य वधोऽकीर्तिर्हरेस्तथा।
तन्मार्जनाय ऋक्षस्य गेहे गमनमेतयोः॥ ९॥
ज्ञात्वा सुरर्षभं युद्धाज्जाम्बवत्याः समर्पणम्।
सत्राजितस्य प्राप्तस्य स्वतो दानं मुरारिणा॥ १०॥
विवाहः सत्यभामाया दत्तायाः प्रीतये हरेः॥ १०½॥

(९१६–९३२). दशमराजससाधनप्रकरणस्थभगवन्नामानि।

जरासन्धसमानीतसैन्यघाती विचारकः।
यवनव्याप्तमथुराजनदत्तकुशस्थलिः॥ १॥
द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः।
मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः॥ २॥
यवनव्याप्तमथुरानिर्गमानन्दविग्रहः।
मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहा॥ ३॥

---

१ मुदेति पाठः।

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ।
फलप्रदानसंतुष्टिर्जन्मान्तरितमोक्षदः ॥ ४ ॥
शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावनः ।
प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सवः ॥ ५ ॥
रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रद्युम्नभावनः ।
स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः ॥ ६ ॥
सत्यभामाप्राणपतिः ।

त्रिविधनामावलीस्थैतत्प्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

क्षात्रधर्मप्रवर्तकाय नमः ॥ १ ॥ दिव्ययुद्धविशारदाय नमः ॥ २ ॥ जरासन्धसमानीतसैन्यघातकाय नमः ॥ ३ ॥ द्वारकापुरनिर्माणहेतवे नमः ॥ ४ ॥ भक्ताचिन्त्यसुखदात्रे नमः ॥ ५ ॥ यवनान्तकाय नमः ॥ ६ ॥ मुचुकुन्दप्रसादकाय नमः ॥ ७ ॥ सर्वदेवतामनोरथपूरकाय नमः ॥ ८ ॥ शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नमः ॥ ९ ॥ दैत्यमोहनचरित्राय नमः ॥ १० ॥ रुक्मिणीमनोरथपूरकाय नमः ॥ ११ ॥ रुक्मिणीगान्धर्वविवाह्याय नमः ॥ १२ ॥ रुक्मिणीप्राणपतये नमः ॥ १३ ॥ रुक्मिप्रभृतिदुष्टमानसदुःखदाय नमः ॥ १४ ॥ रुक्मिणीविवाहप्रदर्शितगृहस्थधर्माय नमः ॥ १५ ॥ त्रिविधविवाहकर्त्रे नमः ॥ १६ ॥ कामजनकाय नमः ॥ १७ ॥ शम्बरघातकप्रद्युम्नाय नमः ॥ १८ ॥ जाम्बवतीप्राणपतये नमः ॥ १९ ॥ लोकनिर्मितसर्वार्थज्ञापकाय नमः ॥ २० ॥ सत्यभामावल्लभाय नमः ॥ २१ ॥

श्रीगोष्टीशालोपनामरामचन्द्रभट्टात्मजघनश्यामभट्टकृता सूचिका ।

अतः परं दुःखनिवारकत्वेन भगवत्येकतानत्वमेव साधनम् । तद्द्वारा निरोधः सिद्ध इति साधनत्वमस्य प्रकरणस्य । अत्रापि सप्तभिरध्यायैः पूर्ववदेव निरूपणम् । तत्र प्रथमे जरासन्धपलायनादिकमैश्वर्यकार्यमेव, द्वारकानिर्माणादिकं च । द्वितीये मुचुकुन्दद्वारा यवनहननं साधनमात्रोपदेशद्वारा मुचुकुन्दोद्धारकरणं च वीर्यमेव । तृतीये यशः कार्यं स्फुटमेव । 'श्रुत्वा गुणा'नित्यादिरुक्मिणीस्तुत्या यशोनिरूपकत्वात् । चतुर्थे रुक्मिण्या हरणेन अन्यसंबन्धरूपापन्निवारकत्वात् श्रीकार्यम् । पञ्चमे रुक्मिविरूपकरणानन्तरं श्रीबलदेवद्वारा रुक्मिणीं प्रति ज्ञानोपदेशवाक्यानि ज्ञानकार्यरूपाणि । षष्ठे प्रद्युम्नदर्शनानन्तरं तत्रैव मनो लग्नम्, संसारे च विरक्तं जातमिति वैराग्यम् । सप्तमे जाम्बवता युद्धं मणिदानं धर्मिनिरूपणम् । अग्रे स्पष्टम् ।

इति दशमोत्तरार्धराजससाधनप्रकरणविभागसूचिका ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीगोकुलरायकृतदशमराजससाधनप्रकरणाध्यायार्थः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृष्णव्यसनित्वस्य फलप्राप्तौ प्रयोजकत्वाल्लौकिकव्यसनप्राप्तौ तन्निराकरणस्यैव कृष्णव्यसनसाधनत्वेन प्रजापतिप्रसूतस्य राजसभावापन्नस्य जरासन्धस्य सप्तदशवारं व्यसनकर्तुः केवलपौरुषेण तावद्वारनिराकरणार्थं ध्यायति कृष्णेऽलौकिकरथायुधाद्यागमनस्यैश्वर्यकार्यत्वात्, पुनर्विप्रप्रसादपुष्टतामसयवनकृते, शिवप्रसादपुष्टसात्त्विकभावापन्नजरासन्धकृते च दुःखे तन्निवारणस्य प्रकारान्तरसाध्यत्वेन तदर्थं द्वारकानिर्माणादेरैश्वर्यत्वादैश्वर्यनिरूपणं सप्तचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४७ ॥

एवं शत्रुकृतभौतिकदुःखनिवारणेन लौकिकानां कृष्णव्यसनसिद्धिः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे यवनदूषिते स्थाने नित्याया मथुरायाः स्थित्यभावात् कृतानामपि वैदिककर्मणां फलसाधकत्वाभावात् वैदिकानां तद्रूपाध्यात्मिकदुःखे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं मुचुकुन्दद्वारा यवनहननस्य बुद्धिवीर्यरूपत्वान्निद्रया साधनाभावरूपाध्यात्मिकदुःखिनो मुचुकुन्दस्यापि स्तुतिः, तुष्टेन भगवता स्वसामर्थ्यदानेन मुक्तिसाधने सामर्थ्यप्रापणस्य वीर्यरूपत्वाद्वीर्यनिरूपणमष्टचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे नित्यदा वर्षावता प्रवर्षणेनाग्निप्रार्थनायां स्वयं सर्वजीवनाशकाग्निदानस्य यशोविरुद्धत्वेन रुक्मिणीप्रतिबन्धाभावाय पराजयहेतुपापोद्भवार्थं यवनद्रव्यग्रहणतो नष्टबुद्धिभिर्दुष्टैरग्निदापनस्य यशोरूपत्वात् नारदादिभ्यः श्रुतभगवद्गुणाया रुक्मिण्या दुष्टकृतप्रतिबन्धेन भगवद्वरणाभावरूपाध्यात्मिकदुःखे प्राप्ते तन्निवारणार्थं प्रेषितविप्रसन्माननस्य यशोरूपत्वात् रुक्मिणीप्रेषितपत्रिकाया भगवता श्रवणेन रुक्मिणीवाचोऽन्यसंबन्धित्वरूपवाचिकदुःखनिवृत्तौ पत्रिकायां यशसः स्थितत्वाद्यशोनिरूपणमेकोनपञ्चाशत्तमाध्याये ॥ ४९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे विदर्भपुरे सर्वलोकरञ्जनार्थं स्वरूपशोभाप्रदर्शनस्य श्रीप्रयुक्तत्वात् रुक्मिणीकायस्य अन्यसंबन्धित्वरूपकायिकदुःखनिवारणार्थं साक्षाच्छ्रीरूपाया एव रुक्मिण्या हरणात् श्रीनिरूपणं पञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५० ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृष्णेन हृतामपि मां प्रबला दुष्टाः प्रतिनेष्यन्तीत्याकारकरुक्मिणीमानसदुःखनिवारणार्थं सर्वराज्ञां पराभवे कृतेऽतिसाहसेन समागतस्य रुक्मिणोऽपि पराभवे मुण्डने च कृते बद्ध्वा द्वारकां नीयमानस्य रुक्मिणो रामेण मोचने रुक्मिणीविचारितभङ्गात् जातस्य वैमनस्यस्य रामोपदिष्टज्ञानेन निवारणात् ज्ञाननिरूपणमेकपञ्चाशत्तमाध्याये ॥ ५१ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे स्वपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य सूतिकागृहात् शम्बरेण हरणे भगवत उदासीनत्वात् कामस्य सर्वलोकदुःखहेतुत्वाद्भगवता दुःखनिवारणे क्रियमाणे कामादेर्दुःखदानेऽशक्तज्ञापनार्थं कामस्यैव देहनाशभार्याहरणादेर्दुःखस्य निरूपितत्वात् स्मृतदुःखेन विरक्तेन कामेन सर्वत्र दुःखदानाभावाय स्वपुत्रस्यैव तस्य दुःखदापनात्, भक्तेषु

दुःखहेतुत्वाभावार्थं स्वसंबन्धिदेहेन कामनिरोधाच्च वैराग्यनिरूपणं द्विपञ्चाशत्तमाध्याये । एवं भगवति कामाभावः ॥ ५२ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे लोके ख्यातानां मग्यादीनामपि दुःखनिवारकत्वे भगवतो दुःखनिवारकस्वनियमभङ्गे प्राप्ते तन्नियमदार्ढ्यार्थं भगवद्भक्तेषु निरोधरहितेषु मणिहेतुकदुःखनिरूपणाय मणिकथाप्रस्तावे सर्वलोकेषु भगवति मणिहारकत्वरूपदोषारोपस्य मायाकृतस्य सर्वदुःखमूलस्याधिदैविकदुःखस्य, भगवति दोषारोपे च भक्तानां हृदये जातस्याधिदैविकदुःखस्य च निवारणार्थं मणिप्रत्यानयनस्य धर्मिकार्यत्वात्, लक्ष्मीसरस्वतीरूपजाम्बवतीसत्यभामापरिणयस्यापि धर्मिकार्यत्वात्, बिले बहुकालस्थित्या राजसानां निरोधपरीक्षायाः भक्तेन जाम्बवता युद्धस्य जाम्बवतः स्वरूपनिष्ठत्वकरणस्य च धर्मिकार्यत्वाद्धर्मिनिरूपणं त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये । मिथ्याभिशापेपि जाते मण्यानयनेन निवारणाद्भगवति क्रोधाभावः ॥ ५३ ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

श्रीकृष्णाय नमः । उत्तरार्धे प्रथमेऽध्याये १. श्लोक २४ क्रियाशक्तेर्व्यापकता नित्यता चोक्तेत्यादि ।

अध्याये २. द्वितीये श्लोक ६१. भक्तिमार्गव्यतिरेकेणेत्यादि । श्लोक ६४. अन्यथा पुरुषे कालरूपे वा लय इति, मर्यादायां ब्राह्मणस्यैव मुक्तिरिति ।

अध्याये ३. तृतीये श्लोक २८. अर्हयामास प्रकारविशेषजिज्ञासायां स्वधर्ममतिदिशति । श्लोक ३३. ब्राह्मणानां मोक्ष इत्यादि । श्लोक ३८. वेदोपि लोकानुसारी भवतीति, 'यो यच्छ्रद्धः' इत्यैक्यादनुरोधाद्वा शीलमपि तुल्यम्, स्वभावः शान्तोग्रादिरूपः श्लोक ३९. भगवान् भगवच्छास्त्रविरुद्धमर्थं न गृह्णातीत्यादि । श्लोक ४० पूर्तेष्टादिस्वरूपं 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति ।

अध्याये ४. चतुर्थे श्लोक १३. तिलमोदकदानं सर्वदोषहरम् । श्लोक ४६. भगवदिच्छया मन्त्रः स्फुरितः । श्लोक ४७. अनेनैव मन्त्रेण सर्वामपि पूजां कृतवती ।

अध्याये ५ पञ्चमे श्लोक २५. अन्यत् सर्वं जगत्युत्पन्नं हविर्भवतीत्यादि । परोक्षप्रिया इव हि देवाः । श्लोक ४४. ब्रह्मवादेऽयमेव सिद्धान्तः । श्लोक ६०. नित्यं हरिः श्रीसहितः, आविर्भावस्तु केवलस्यैवेति ।

अध्यायेः ६ षष्ठेः । श्लोक २. वैदर्भी भक्तिप्रधानेति । श्लोक २२ . सम्यगाश्रयणं मनःपूर्वकं भक्त्येति । श्लोक ३१. वैदर्भी अत्यन्तभक्ता ।

अध्यायेः ७ सप्तमेः । श्लोक २३. द्वन्द्वयुद्धं सम्यक्प्रकारेण, न नटवदभिनयमात्रेण । श्लोक १० गृहेक दैत्यानां प्रवेशाभावायेत्यादि ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता ।

(दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधन-प्रकरणम् ।)

विवरणटिप्पणीसमेता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

उत्तरार्धे हरेर्लीला स्वतः सर्वात्मना कृता ।
यदर्थमवतीर्णोऽसौ सा निरूप्या विभागशः ॥ १ ॥
एषा निरोधलीलैव स्वसंसारपरा परम् ।
भगवांश्च तदीयाश्च तच्छास्त्रं चेति स त्रिधा ॥ २ ॥

विवरणटिप्पणी ।

श्रीहरिः । उत्तरार्धे प्रथमाध्याये । कारिकासु । स्वतः सर्वात्मनेति । अन्यानुरोधेन लीला पूर्वार्धे निरूपिता । अत्र स्वतः कृता लीला निरूप्यते इत्यर्थः । इदं पूर्वार्धान्ते सुबोधिन्यां निरूपितम् । निबन्धे 'अलौकिकेन भावेन यावद्धि भगवत्कृतः । स पूर्वार्ध' इति लक्षणमुक्तम् । तत्र अलौकिको भावो भगवतः पुरुषोत्तमस्य भक्तानुरोध इत्यर्थः । 'लोकधर्मं पुरस्कृत्य यच्चकार यदूद्वहः । तदुत्तरार्धकार्य'मित्यत्र लोकवद्धर्मो महाराजवत्प्रकटतया स्वतः सर्वकरणमित्यर्थः । एवमविरोध उभयोः । यदर्थमिति । भक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वत एव सर्वोद्धारार्थमित्यर्थः । अत एव स्वतोऽप्युद्यम्य विवाहादिकरणमिति । नन्वत्र प्रद्युम्नादिलीला अप्युच्यन्ते, अतः सर्वस्या अप्युत्तरार्धलीलायाः कथं निरोधत्वम्, 'निरोधोऽस्यानुशयन'मित्यत्र अस्येतिपदेन भगवल्लीलाया एव निरोधत्वेनोक्तेरित्यत आहुः एषेति । एषा सर्वाप्युत्तरार्धलीला निरोधलीलैव । क्वचित्प्रद्युम्नादिभक्तलीलाकथनेन ईशानुकथात्वं शङ्कितं मा भूदित्येवकारः । परन्तु स्वस्य भगवतो यः संसारः पुत्रादिरूपस्तत्परा । क्वचित्तद्द्वाराप्युच्यते, तथापि लीला भगवत एव । अत एव 'बलपार्थभीमव्याजाह्वयेने'ति वाक्यानीति भावः । भगवांश्चेति । तदीयाश्चेति । धर्मा इति शेषः । भगवद्धर्मा वेशास्तेषां

चतुर्दशभिरध्यायैः प्रमाणं तस्य रूप्यते ।
तदीया एकविंशत्या षड्भिः स च निरूप्यते ॥ ३ ॥
कृतिः प्रमाणं तु हरेः स्वतश्चान्यानुरोधतः ।
सप्तभिः सप्तभिः प्रोक्ता गुणैर्युक्तो हरिस्तथा ॥ ४ ॥
वाक्यात्तदीया विज्ञेयास्तस्यैव न तु शास्त्रतः ।
एकविंशविधं सर्वं श्रुत्वा तद्बहुधोदितम् ॥ ५ ॥
षड्गुणैर्भगवान् रूप्यस्तेषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥
निरूप्य क्षात्रधर्मेण जयोऽन्यश्च निरूप्यते ।
राजसानां साधने तु निरोधे भगवत्कृतिः ॥ ७ ॥
सर्वथा साधनमिति तदेवादौ निरूप्यते ।
विवाहपुत्रजन्मान्ता सा निरूप्या विशेषतः ॥ ८ ॥
अलौकिकं ततः स्थानं निरूप्यमिति रूप्यते ।
तस्योपद्रवनाशाय भ्रमोत्पादनमीरितम् ॥ ९ ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव प्रसङ्गात् सुनिरूपितौ ।
अन्यथा लौकिकी लीला कृष्णस्य स्यान्न चान्यथा ॥ १० ॥

विवरणटिप्पणी ।

तथाकृतिः । धर्माश्च भगवद्रूपाः । यतः स भगवानेव त्रिधा । अतः सर्वा भगवल्लीलैवेत्यर्थः । तच्छास्त्रं चेति । भगवतः शास्त्रमनुशासकं भगवत्प्रमाहेतुरिति यावत् । तदीयानामेकविंशतिभिर्निरूपणे हेतुमाहुः वाक्यादिति । अत्र भगवत एव वाक्यात्तदीया धर्मा विज्ञेयाः, न तु साधारणशास्त्रन्यायेन, अतस्तत्प्रकरणारम्भे नृगप्रसङ्गेन भगवद्वाक्यैरेव धर्मज्ञानं निरूपितम् । तच्च सर्वं भगवद्वाक्यं कालातिक्रमेण निरोधसंपादकत्वात्कालस्य चैकविंशतिविधत्वादेकविंशतिविधम् । अतस्तदीया धर्मा एकविंशतिभिर्निरूप्यन्ते इत्यर्थः । तदेव वाक्यं श्रुत्वा अन्यैर्बहुधोदितम्, परन्तु मूलं तदेवेति भावः । भगवतोऽनन्तगुणत्वेपि षड्गुणैरेव निरूपणे हेतुमाहुः तेष्विति । राजसानामिति । साधनरूपे राजसानां निरोधे वक्तव्ये भगवत्कृतिरेव सर्वथा साधनमिति हेतोस्तदेव साधनमाद्याध्याये निरूपितमित्यर्थः । विवाहेति । सा भगवत्कृतिरेतदन्ता साधनप्रकरणे निरूप्या । सप्तमाध्यायस्याग्रिमाध्यायेनैकवाक्यतेति तत्रैव वक्ष्यत इति भावः । अलौकिकमिति । यतो भगवत्कृतिरेव साधनत्वेनोच्यते ततो हेतोः स्थानमप्यलौकिकमेव निरूप्यमिति हेतोस्तादृशं द्वारकारूपं स्थानं निरूप्यते इत्यर्थः । तस्येति । तस्य स्थानस्योपद्रवाभावाय 'सोपि दग्धा'विति श्लोकेन जरासन्धस्य भ्रमोत्पादनमीरितम् । द्वारिकागमनज्ञाने तत्राप्यागत्योपद्रवं कुर्यादिति भावः । निग्रहो जरासन्धस्य,

१ उपद्रवनाशायेति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

त्रिविधो हि क्षत्रियाणां विवाहः परिकीर्तितः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव विहितश्च स्वगृह्यतः ॥ ११ ॥
पुत्रस्यापि कथा वाच्या ह्यन्येनापि समर्पिताम् ।
भार्यामाहुः क्षत्रियस्य तत्प्रसङ्गात्तथा परा ॥ १२ ॥
सत्यभामाविवाहान्ता कथेयं विनिरूपिता ।
त्रिविधं दुःखमादौ हि भक्तानां विनिरूपितम् ॥ १३ ॥
भूमेर्मातुर्वैष्णवानां वैकुण्ठादागतिर्यतः ।
द्वयमप्यत्र मथुरात्यागे हेतुर्निरूप्यते ॥ १४ ॥
प्रमाणरक्षासिद्ध्यर्थमनिवार्यं तु तद्द्वयम् ।
निवार्यः सप्तदशधा ब्रह्माण्डे तु प्रजापतिः ॥ १५ ॥
स सप्तदशधा प्रोक्तस्तन्निवृत्तावशक्यता ।
अतोऽत्र प्रथमं वाच्यं कृतिशक्यमनेकधा ॥ १६ ॥
उत्तरार्धसमैः श्लोकैरतिदेशस्ततः परम् ।
द्वाभ्यां कलाभिरपरः साधिकाभिरिति स्थितिः ॥ १७ ॥

विवरणटिप्पणी ।

अनुग्रहो मुचुकुन्दस्य । पुत्रस्यापीति । पुत्रोऽपि क्षात्रप्रकारेणैव विवाहं संपादितवानित्यपिशब्दः । तत्पुत्रत्वाद्युक्तमेवेति हिशब्दः । अन्येनापीति । शम्बरेणापि समर्पितां सूपौदनपाचने विनियुक्ताम् । अन्यथा दृष्टिशङ्काभावाय तत्र समर्पितामित्युक्तम् । ततस्तं हत्वा समानीतामिति शेषः । परा रुक्मिणः पुत्र्यपि तत्प्रसङ्गात्क्षात्रधर्मप्रसङ्गादेव स्वयं सर्वान् राज्ञो निर्जित्य हृता प्रद्युम्नस्य भार्या जातेत्यर्थः । आदौ हीति । दशमस्कन्धप्रथमाध्याये इत्यर्थः । इदं च तत्र सम्यग्विवृतमिति तत्संमत्यर्थं हिशब्दः । तन्मध्ये भूमेर्वैष्णवानां चेति दुःखद्वयं मथुरात्यागे हेतुः । तत् द्वयमपि मथुरास्थितावनिवार्यम्, तत्र हेतुः, प्रमाणेति । प्रमाणं वरदानवाक्यं ब्रह्मणोक्तं तस्य रक्षासिद्ध्यर्थमिति । सप्तदशकृत्वो निवारणे अष्टादशे अनिवारणे च हेतुमाहुः निवार्य इति । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे'ति श्रुतौ प्रजापतेर्ब्रह्माण्डे सप्तदशत्वमुक्तम् । ब्रह्माण्डे तु प्रजापतिः । स च सप्तदशधा । अतो ब्रह्माण्डप्रकारेण यावदागतस्तावत्पर्यन्तं निवारितवान् । अग्रे निवारणं तु अलौकिकभावेन भवति । तादृशो भावस्तु उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणान्न संभवति । अतः प्रजापतिनिवृत्तौ सत्यामग्रे भगवतोऽशक्यता । क्वचित्तथाभावोऽपि स्वीकर्तव्यः, परं प्रयोजनवशात् । तत्तत्रैव विवरिष्यते । अतो हेतोरत्र कृतिशक्यं सप्तदशधा हननमनेकप्रकारेण उत्तरार्धसमैरेकचत्वारिंशद्भिः श्लोकैः प्रथमं वाच्यम् । ततः परं द्वाभ्यामतिदेशो वाच्यः । ततः साधिकाभिः कलाभिः सार्धपञ्चदशभिरपरोऽतिदेशो वाच्यः । इति स्थितिः । अस्मिन्नध्याये इति शेषः ।

भगवानक्लिष्टकर्मेति निरूपयितुं प्रथमं कंसभार्ययोरुपद्रवहेतुमाह **अस्ति प्राप्तीति** द्वाभ्याम् ।

अस्ति प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ।
हते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥ १ ॥
पित्रे मगधराजाय जरासन्धाय दुःखिते ।
वेदयाञ्चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥

उभयोः क्रियानामत्वमग्रे क्रियायोगित्वाय प्रथमत एव तथा निरूपितम् । अस्तीति सर्वधात्वर्थः, क्रियासामान्यम् । प्राप्तिः सर्वक्रियाफलम् । भगवदिच्छया एते पुत्ररहिते अतिक्रुद्धे[1] भगवत्सान्निध्यादेव भर्त्रा सह गमनरहिते पितृगृहे गते । दिग्विजये पराजितः सोऽपि दुहितरावदादिति पुराणान्तरप्रसिद्धिः । चकारात्तत्सम्भृतिर्दास्यः सर्वाश्च । पितुर्गृहानीयतुः । आकारणं तत एव नापेक्षितम् । निमित्तं भर्तृमरणम् । भगवतोऽतिसमर्थस्याक्लिष्टकर्मत्वज्ञापनाय तयोर्गमनं प्रसिद्धमेव जातमित्याह **स्मेति** ।[2] नन्वेवं साधनफलरूपयोः कथं वैधव्यमिति चेत्, तत्राह **कंसस्य महिष्याविति** । महिषीत्वात् पराधीनत्वम् । तद्भोगातिशये प्रवृत्ते अपि भगवदिच्छया तथाभूते । तद्विश्वासार्थं **भरतर्षभेति** । नात्र तयोर्दुःखे लौकिकं किञ्चिदस्तीति भावः । गमनेऽपि न दुःखान्तरं हेतुः, किन्तु भर्तृहननमेव । गतयोः कृत्यमाह **पित्रे इति** । **मगधराजायेति** । प्राकृतदेशाधिपतित्वेन दोषोऽपि निरूपितः । दुर्जयत्वं निरूपयितुं **जरासन्धायेति** । दुहितृप्रियत्वं निरूपयितुं **दुःखित इति** । **सर्वमाकाशवाणीप्रभृति मरणान्तम्, आत्मनो धवाभावकारणम्**, कृष्णचरितमिति यावत् ॥ २ ॥

पूर्वं तेन कंसवधः श्रुत एव, परं मल्लक्रीडायां मञ्चात् पतितो दैवान्मृत इति । इदानीं हेतुपूर्वकं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा पयसा पुष्टः सर्प इव जात इत्याह **स तदाऽप्रियमाकर्ण्येति** ।

विवरणटिप्पणी ।

अस्ति प्राप्तीत्यत्र । तत एवेति । पितृगृहादेव हेतोरित्यर्थः । **तद्भोगातिशये इति** । कंसस्य भोगातिशयार्थं प्रवृत्ते अपि भगवदिच्छया तथाभूते विधवे भोगरहिते जाते इत्यर्थः । **तदिति** । साधनफलरूपयोरपि भगवदिच्छया भोगराहित्यमित्यत्र विश्वासार्थमित्यर्थः । आभासे वाक्यद्वयार्थ उक्त इति प्रत्येकवाक्यार्थावाहुः **गतयोरिति** । तथाच गतिः प्रथमवाक्यार्थः, कृत्यं द्वितीयवाक्यार्थ इति भावः । **पित्रे इत्यत्र । प्राकृतदेशेति** । निषिद्धदेशेत्यर्थः ।

स तदाऽप्रियमित्यत्र । ननु भगवतो घातकत्वान्निष्कृतिसिद्धये भगवदर्थमुद्योगः

---

१. अनिरुद्धे इति पाठः । २. पितृगृह इति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

स तदाऽप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ।
अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥ ३ ॥

छलेन मारणादमर्षः । मरणं त्वप्रियम् । राजा हि दुःखशोकप्रतीकारं करोत्येव, समर्थस्य तूष्णीम्भावो न युक्त इति । अयं दोषो वस्तुतो वसुदेवस्य । तद्रक्षार्थं सर्व एव यादवाः प्रवर्तिष्यन्त इति पृथिवीमयादवीमेव करिष्यामीति मनसि विधाय, तदर्थं महान्तमेवोद्योगं कृतवान् । स हि महान् भवति, कृष्णस्य च दोषं न पश्यति । आनुपूर्वी तादृशी श्रुतेति । परमो ह्युद्यमः तद्बन्धूनामपि स्ववशीकरणमुपायैः । सेनादिसम्पत्तिः स्पष्टैव॥३॥

तस्योद्यमस्य फलमाह अक्षौहिणीभिर्विंशत्येति ।

अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चाभिसंवृतः ।
यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥

अक्षौहिणीत्रितयं तस्य गृहस्थम् । विंशतिरुद्यमेन सम्पादिता । पूर्वस्थितं विशेषेण प्रवक्ष्यतीति चकारेण समुच्चयः, पृथङ्निरूपणं च कृतम् । अभितः संवृत इत्यैकमत्यमे-कप्रभुत्वं चोक्तम् । यादवानां जये स्थानग्रहणं मूलमिति मथुराग्रहणार्थं तां न्यरुणत् । यतः सा राजधानी । सर्वतोदिशमिति तत्रत्यानां निर्गमनाभावाय । न्यरुणत् आवृतवान्, अष्टदिक्ष्वावरणम् । अनेन रात्रावेव व्याजान्तरेण समागत्यावरणं कृतवानिति लक्ष्यते ॥४॥

तदा भीतानां वार्ताकथनं व्यर्थमिति भगवतश्चरित्रमाह निरीक्ष्येति ।

निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ।
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥

यतो भगवान् कालात्मा अवतीर्णः । तच्च समागतं बलरूपम्, न तु स्नेहार्थमन्यार्थं वा समागतम् । तस्य अमर्यादत्वं चाह । वेलामतिक्रम्य समागच्छन्तं सागरमिव दृष्टवान् । नन्वक्लिष्टकर्मा भगवान्, यादवनयनार्थमागतो जरासन्धः यादवान् नयतु, राजा वा विचारं करिष्यति, स्वयं किमित्येवं कृतवानित्याशङ्क्याह **स्वपुरं तेन** संरुद्धमिति । मथुरा तु स्वनगरम्, न केवलं यादवपुरीमात्रम् । निरीक्ष्येति त्रिषु सम्बन्धः । एका मोचनीया, अन्ये निर्भयाः कर्तव्याः, एकं च मारणीयमिति । गुणानां कार्यमुपस्थितमिति दर्शनम् । स्वजना भक्ताः, ते च भयाकुलाः । चकारात् तत्सम्बन्धिनोऽन्ये पुरवासिनः । बलस्यैकत्वमनायासेन मारणज्ञापनाय । पुर्यास्त्वावश्यकत्वाय । स्वजने वसुदेवं ज्ञापयितुम् ॥५

विवरणटिप्पणी ।

कर्तव्यो, न तु वसुदेवार्थं यादवार्थं वेत्यत आहुः स हीति । महान् विचारकुशलः । 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति शास्त्रात्कृष्णस्य न दोषः, किन्तु कापट्यकरणाद्वसुदेवस्य तद्रक्षकत्वाद्यादवानां चेति भावः । भगवतस्तु यादवत्वाभिमानाभावान्नाहत्य रक्षकत्वमिति

तत्र भगवान् पदार्थद्वयस्योपस्थितत्वात् किं कर्तव्यमिति चिन्तां कृतवानित्याह चिन्तयामासेति ।

चिन्तयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः ।
तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

ननु किमेतत् द्वयं यदर्थं चिन्तेत्याशङ्क्याह **हरिः कारणमानुष** इति । भगवानित्युभयथापि करणे सामर्थ्यमुक्तम् । किमक्लिष्टकर्मत्वात् कंसवदयं मारणीयः, तावत् स्वजनाभिभवः सोढव्यः, आहोस्विदक्लिष्टकर्मत्वं परित्यज्य वैषम्यमङ्गीकृत्य युद्धादिकं कर्तव्यमिति । किं तावत्प्राप्तम् । स्वधर्मपरित्यागोऽनुचित इति हरित्वं दूरीकृत्य कारणार्थं व्याजेन मनुष्यो जात इति कंसवदेव मारणीयः, अन्यथा व्याजकरणं व्यर्थं स्यात् । अक्लिष्टकर्मत्वरक्षार्थमेव मानुषभावेनावतीर्णः । तस्माद्युद्धं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कर्तव्य इति । यतो हरिरयम्, न भक्तानां दुःखं सहते, स्वधर्मश्च कर्तव्यः, सान्नाहिको हि षोडशवार्षिको भवति, युद्धार्थमागतेन च सह युद्धं कर्तव्यमिति । ननु स्वधर्मोऽन्यथा भविष्यतीति कथं क्लिष्टकरणमित्याशङ्क्य देशानुरोधेन करणं निरूपयति **तद्देशकालानुगुण**मिति । तस्य देशस्य तस्य च कालस्य युद्धकरणमेवानुगुणम् । कदाचिदङ्गानुरोधेनाप्यङ्गिनो धर्मा अन्यथा क्रियन्ते । यथा प्रवर्ग्यसम्भारे आदित्यास्तमये-विरमणम्, कृतान्तादेव विरमेदिति । यथा वा देशदोषेण प्रधानयागस्यापि नाशः दक्षयज्ञे । तस्मात् तस्मिन्देशे अभक्ताः स्थास्यन्तीति तदनुरोधेन ते मारणीयाः, तेषां च मृत्युकाल उपस्थित इति कालानुरोधोऽपि कर्तव्यः, अतः क्लिष्टकरणं तद्देशकालानुगुणं भवति । किञ्च, स्वावतारस्य प्रयोजनमपि भवति । अवतारो हि भक्तानामुद्धारार्थः । स च कालं वञ्चयित्वा, लौकिकवत् कृत्वा, भक्ता नेयाः । तत्र क्लिष्टकरणमुपयुक्तं भवति । अन्यथा कालो भक्तेषु द्रोहं कुर्यात् कर्मादिभिः । ततो बहुकर्तव्यमापद्येत । अतः स्वावतारस्य प्रयोजनं यस्मात् तादृशमपि विषमकरणमिति भगवतश्चिन्ता युक्ता ॥ ६ ॥

चिन्तया निर्धारितं पक्षमाह **हनिष्यामीति** चतुर्भिः ।

हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम् ।
मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥

विवरणटिप्पणी ।

तेन ज्ञातम् । अतः अयाद्वीमित्युक्तम् । **चिन्तयामासेत्यत्र** । **स्वधर्मश्चेति** । क्षात्रधर्म इत्यर्थः । ननु क्षात्रधर्मास्तु षोडशवर्षानन्तरं विहिता इत्यत आहुः **सान्नाहिको हीति** । अतिसमर्थस्य पूर्वमेव सन्नाहग्रहणे तदैव षोडशवार्षिकधर्माः कर्तव्या इति युक्तिबोधनाय हिशब्दः । तं धर्ममाहुः **युद्धार्थमिति** । **ननु स्वधर्म इति** । अक्लिष्टकर्मत्वमित्यर्थः । **देशदोषेणेति** । दैवान्निर्ऋतिगृहीते देवयजने इति निबन्धे निरूपणादित्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुञ्जरैः ।
मागधस्तु न हन्तव्यो भूयः कर्ता बलोद्यमम् ॥ ८ ॥
एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय च ।
संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥ ९ ॥
अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः सम्भ्रियते मया ।
विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥ १० ॥

बलं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा । युक्तश्चायमर्थः । लोके हि यदुपरि यो गच्छति, स तेन मार्यत इति नात्र विरोधः । एतदिति प्रदर्शनेन बलस्यातिक्रमोऽपि सूचितः । बलेन समागत इति बलेनैव वधो युक्तो, न तु व्याजेन । पूर्वोक्तास्तु व्याजेन समागताः । अतस्तेषां व्याजेनैव हननं युक्तम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति भगवतो व्रतरूपोऽपि धर्मः परिपालितो भवति । अनेन मारणवैषम्यबुद्धिरपि परिहृता भवति । मार्यणामेव तथा बुद्धिर्जातेति । एतत्सर्वमभिसन्धाय भगवान् हिशब्दमाह । किञ्च, सर्वैर्भूभारहरणार्थं विज्ञापिते कार्यान्तरमागच्छन्नपि तेषां कृपयापि तथा समागतः । अत आगमनकार्य-सिद्ध्यर्थमपि मारयिष्यामीत्याह भुवि भारमिति । एतद्भाररूपमेव बलम् । अत एव सर्वाधः पाताले स्थापितं तत्कालेन भुवि समाहितम् । सम्यगाहितत्वात् न कृत्रिमकाल-कर्मादिभिः दूरीकर्तुं शक्यते । ननु राज्ञो बलं धर्महेतुर्भवतीति तद्वधे प्राणिवधः अधर्मश्च स्यादिति चेत् ? तत्राह । **मागधेन** अधमदेशोद्भवेन **समानीतमिति** । नन्वेतावतां स्वामी महानेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह **वश्यानां सर्वभूभुजामिति** । तद्वश्या दुष्टा एव । तेऽपि तत्स्वभावापन्ना जाता इति । अनेन तद्बलं न ग्राह्यमित्यप्युक्तम् । दुष्टं भारात्मकमिति । तस्याजेयत्वज्ञापनायाह **अक्षौहिणीभिः संख्यातमिति** । समूहशो युद्धे भङ्गो भवेत् । सजातीया बहवोऽपि एकेन विजातीयेन हस्त्यादिना मार्यन्त इति । आदौ पञ्चभटा युद्धं कुर्वन्ति । तेषां पराजयशङ्कायां त्रयोऽश्ववाराः । तेषामपि पराजये एको रथी प्रवर्तते । तस्यापि तथात्वे षाष्टिहायनो गजः । एवमेकापि पत्तिः क्रमतः सन्निविष्टा जेतुमशक्या । तादृशमेतदित्याह । **भटाश्वरथकुञ्जरैः** कृत्वा पत्त्यङ्गत्रिगुणन्यायेन क्रमवृद्ध्या अक्षौहिणीसंज्ञापन्नाः । तेऽपि बहवः । अतोऽन्येषामशक्यत्वात् मयैव हन्तव्यं बलम् । अनेन सार्द्धश्लोकेन बलस्यावश्यवधार्थं दुष्टत्वं भारत्वं च निरूपितम् । ननु 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी'ति न्यायेन मागध एव किं न हन्यते, एते च दीना मोचनीया इति चेत् ? तत्राह **मागधस्त्विति** । तुशब्दस्तेषां वधाभावं निराकरोति, भाररूपत्वात् । यद्यपि मागधोपि भाररूपः, तथापि शवदाहककाष्ठदाहकदीर्घवंशवदन्तपर्यन्तं संरक्षणीयः ।

विवरणटिप्पणी ।

हनिष्यामीत्यत्र । कृत्रिमकालेति । कालेन स्वकृतपापेन वा दूरीभविष्यन्तीतिनेत्यर्थः ।

अतो मागधो न हन्तव्यः । तदेवाह भूयः **कर्ता बलोद्यममिति** । बलानयनार्थं उद्यमं करिष्यति, अन्यथा बलं विलीय तिष्ठेत् भारभूतम् । समानयनार्थं वा अधिकः प्रयत्नो भवेत् । यतोऽयं मागधो दुष्टः । आमरणान्तं यत्नं करिष्यतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

ननु कथं सर्वेषां वधार्थे प्रयत्नो ब्रह्मणः सर्वात्मनः तत्राह **एतदर्थोऽवतारोऽयमिति** । मलप्राया व्याधिप्राया दैत्या इति तन्निराकरणे न सर्वात्मत्वं भज्यते । उच्छूनः स्वावयवोऽपि छिद्यत इति । अत एव भगवान् स्वयं पुरुषरूपं प्राप्य तत्र दोषरूपान् दैत्यान् हन्तुं स्वयमेवौषधरूप आविर्भूतः । तदाह **एतदर्थोऽवतारोऽयमिति** । वैषम्यलक्षणो हि दोषो लौकिकः । स यत्र दोषत्वं न भजते, स दोषो न भवति । अक्लिष्टकर्मत्वं तु पूर्वमेव परित्यज्य समागतमिति 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाये'ति न्यायेन न दूषणं भवति । स्वतश्चोद्यम्य न हन्यते, निष्कपटेन युद्धार्थमागतं निष्कपटेन युद्धेन हन्तव्यमिति मे अवतारः । मे च भूः । धर्म्यो वधो दोषाय न भवतीति धर्मार्थमप्येतद्वधं करिष्यामीत्याह **संरक्षणाय साधूनामिति** । कृतत्वान्न करणम् । प्रकारान्तरेण साधुरक्षा कर्तव्येत्याशङ्क्याह **अन्येषामपि वधायेति** । चकाराद्भक्तिस्थापनार्थम् । ततः कार्यचतुष्टयार्थमवतार इत्युक्तं भवति । भूभारहरणार्थं साधुरक्षार्थं दुष्टनिराकरणार्थं भक्तिप्रवर्तनार्थं चेति । समप्रधानं चतुष्टयम्, नत्वेकमन्यार्थम् । भूभारनिराकरणं राजसम्, रक्षा सात्त्विकी, निग्रहः तामसः, भक्तिर्निर्गुणेति । न हि दुष्टहनने भूभारो गच्छति, पुनरुत्पत्तिसंभवात् । हननार्थमेव प्रयत्ने तु भगवतस्तात्पर्याद्धता एव भवन्ति, न पुनरुत्पद्यन्ते, मुक्ताश्च भवन्ति । एवमेव सद्रक्षायामपि । असत्संसर्गात् सतामप्यसत्तापत्तौ सर्ववधे अनिष्टमेव स्यात् । अतस्तेषां बुद्ध्यादिबाधकमेव दूरीकर्तव्यमिति सद्रक्षापि स्वतन्त्रैव । भक्तेरननुप्रवेशः स्पष्ट एव । तदाह **अन्येषां वधाय चेति** ॥ ९ ॥

साम्प्रतवेशस्य प्रयोजनचतुष्टयमुक्त्वा पक्षपातलक्षणो धर्मः पूर्वमपि मयि वर्तत इति सृष्ट्यादावेव तथाङ्गीकारात् न दोषायेति वक्तुं पूर्वमपि धर्मरक्षार्थं मयावताराः क्रियन्त इत्याह **अन्योऽपि धर्मरक्षाया इति** । एतद्व्यतिरिक्तानामवतारणां धर्मरक्षा अधर्मनिवृत्तिश्च फलम् । एतदेवाभिप्रेत्याह 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति । नत्वयमवतारो धर्मरक्षार्थः केवलः । अपिशब्दात्सोपि संगृह्यते । ततश्च षट् प्रयोजनानि भविष्यन्ति । अधर्मनिराकरणं धर्मरक्षा चेति । अत्रापि पूर्ववदुभयं प्रधानम् । अत एव 'संस्थापनाय धर्मस्ये'त्यपि वाक्यमविरुद्धम् । अत एव बुद्धावतारे केवलं धर्मरक्षैव प्रयोजनम्, कल्क्यवतारे अधर्मनिवृत्तिरेव, परशुरामावतारे दुष्टनिग्रह एव, बलभद्रे भूभारहरणमेव, पृथ्ववतारे सत्-

विवरणटिप्पणी ।

एतदर्थ इत्यत्र । दोषो लौकिक इति । लोकदृष्टान्तसिद्ध इत्यर्थः । **यत्रेति** । दैत्यवधे पूर्वोक्तप्रकारेण दोषत्वं नापद्यते इत्यर्थः ।

रिपालनमेव । एवं सर्वत्र यथायथमूह्यम् । सर्वाणि तु भगवत्येव । भक्तिश्च स्वतन्त्रा अधिका । नन्वेतत्सर्वं कालकर्मादिभिरेव स्वतन्त्रतया आज्ञया वा सिध्यतु, किं विशेषावतारेणेत्याशङ्कायामाह काले प्रभवत इति । धर्माधर्मौ क्वचिदेव काले प्रभवतः । अतो यदा अनपेक्षितः, तदा अवतीर्य निराकरणं स्थापनं वा कर्तव्यम्, कालस्तु जनक एवेति न तेन तन्निराकरणम्, नियतस्योभयशक्तित्वाभावात् । तस्मादवश्यं वैषम्यं अक्लिष्टकर्मत्वं च भक्ताद्यनुरोधेन कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

भगवद्ध्यानमात्रेण भूमिष्ठानां पदार्थानां दैत्यांशवासितत्वात् तेषां सज्जीकरणे विलम्बात् वैकुण्ठादेव साध्ये स्मृते स्वयमेव साधनमागतमित्याह **एवं ध्यायतीति** ।

एवं ध्यायति गोविन्द आकाशात्सूर्यवर्चसौ ।
रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥ ११ ॥

सर्वे हि देवाः अधिकारन्यायेनापि भगवद्वशा इति ज्ञापयितुं **गोविन्द** इति । **आकाशात्**सर्वेषामलौकिकत्वज्ञापनाय । दृष्ट एवालौकिकज्ञानं भवतीति दर्शनार्थं सूर्यसङ्काशत्वमाह **सूर्यवर्चसाविति** । न हि सूर्यं कदाचिदुदितं न पश्यति । अनेन अक्लिष्टकर्मताप्युक्ता । स्वानां भयं च निवारितम् । अलौकिकरथागमनं दृष्ट्वापि यदि युद्धार्थं यतन्ते, तदा मृत्युं निश्चित्यैव यतन्त इति न भगवद्दोषः कश्चन । यथा धनुर्भङ्गादिसामर्थ्यप्रदर्शनम्, तथैतदपि । सद्य एवोपस्थिताविति सिद्धावेव समागतौ, नतु लक्ष्मीवत् रुक्मिण्यादिभावेनोत्पत्तिरपेक्ष्यते । यद्यप्यलौकिकरथस्य न सूताद्यपेक्षा, तथापि तदभावे शोभार्थं वा सूतः कर्तव्य इति प्राकृते स्थापिते तदनुरोधानुरोधाभ्यां कार्याभावः । अतः **ससूतौ** । युद्धादिसामग्री कवचादिर्ध्वजादिश्च परिच्छदशब्देनोच्यते ॥ ११ ॥

सायुध एव रथमारोहतीति पृथगायुधानामागमनमाह **आयुधानि चेति** ।

आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ।
दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः सङ्कर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥

धनुःखड्गादीनि दिव्यानि शार्ङ्गप्रभृतीनि । भिन्नान्याकृतिमन्ति निषेधति **पुराणानीति** । केनचिन्नानीय दत्तानि, किन्तु यदृच्छया स्वयमेवागतानि । एवं सामग्रीं दृष्ट्वा कार्यषट्के भूभारहरणस्योपस्थितत्वात् तदर्थमेव बलभद्रस्यागतत्वात् बलभद्रं प्रत्याह **दृष्ट्वा तानीति** । यद्युक्तं न करिष्यति, तथाप्यवतारान्यथानुपपत्त्या तथैव प्रेरयिष्यामीत्यभिप्राय इत्याह **हृषीकेश** इति । सर्वेन्द्रियप्रेरकस्तथैव प्रेरयिष्यतीति । **सङ्कर्षणः** सम्यक् भारमाकृष्य दूरीकर्तुं समर्थः ॥ १२ ॥

अथ विचारव्यतिरेकेण निर्धारितमेवाह **पश्यार्येति** ।

पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो ।
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

एकान्ते स्थितावुभौ । अतो यथा लोके परिज्ञानं न भवति, तथा शनैर्वचनानि त्रिभिः । आर्येति सम्बोधनं कृतानुकरणत्वाभावाद्वक्तव्यत्वज्ञापकम् । त्वत्त एव भवनं येषां ते त्वावन्तः । अतो रक्ष्याणां व्यसनं प्राप्तमिति तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यम् । रक्षाप्यवश्यं कर्तव्येत्याह यदूनामिति । अप्रतीकार्यं दुःखं व्यसनमित्युच्यते । यद्यपि पूर्वमेव विचारः कर्तव्यः, तन्न कृतमित्यनौचित्यमपि ज्ञापयन्नाह प्राप्तमिति । सामर्थ्यं तु वर्तत इत्याह प्रभो इति । अवताराणां गुणव्यवधानात् साधनानि बोधयति एष ते रथ आयात इति । भवदीय एवायं रथ इति साधने सन्देहाभावः । प्रियाणि च मुसलादीनि आयुधानि । चकारादपेक्षितं सर्वम् ॥ १३ ॥

भूभारहरणं तस्यैव मुख्यमिति तमेव बोधयति यानमास्थायेति ।

यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनात् स्वान् समुद्धर ।
एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश शर्मकृत् ॥ १४ ॥
त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु ।

रथमास्थाय एतद्बलं जहि, रथारोहणे सर्वा शक्तिः प्रादुर्भविष्यतीति । विलम्बाभावायाह व्यसनात् स्वान् समुद्धरेति । आवश्यकत्वं स्पष्टम् । कार्यस्याप्यावश्यकतामाह एतदर्थं हि नौ जन्मेति । आवयोर्जन्म एतदर्थम् । युक्तश्चायमर्थः । भूम्या प्रार्थितमिति, अन्यथा जन्मैव न स्यात् । सर्वत्रानुस्यूतं प्रयोजनमाह साधूनां शर्मकृदिति । साधूनां सुखमस्माद्भवतीति सर्वैरेव प्रकारैः ते सुखिनो भवन्तीति महतः आविर्भूतस्यैतदेव कृत्यम् । ईशेति सामर्थ्यम् । अन्यथोपेक्षादोषो भविष्यतीति भावः । परिमितमेवेति प्रयासाभावायाह त्रयोविंशत्यनीकाख्यमिति । अनीकशब्देनाक्षौहिणी । अल्पसङ्ख्याशब्दनिर्देशः अनायासेन निराकरणार्थः । त्रयोविंशत्यनीकान्याख्या नाममात्रं यस्य । वस्तुतस्तु न किञ्चित्, तथापि निराकर्तव्यमेवेत्याह भूमेर्भारमिति ॥ १४ ॥

प्रकटतया कथने राजा निर्गच्छेत्, स्नेहाद्वसुदेवादयः प्रतिबन्धं कुर्युः, अत एकान्ते तथा सम्मन्त्र्य युद्धार्थं प्रवृत्तावित्याह एवं सम्मन्त्र्येति ।

एवं सम्मन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पुरात् ॥ १५ ॥
निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसावृतौ ।
शङ्खं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥ १६ ॥
ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ।

विवरणटिप्पणी ।

पश्यार्येत्यत्र । वचनानि त्रिभिरिति । 'दृष्ट्वा तानी'त्यर्धमादाय श्लोकत्रयं ज्ञेयम् । अत एव तदाभासे प्रत्याहेति भगवद्वाक्यत्वमेवोक्तम् । कृतानुकरणेति । अनुकरणं नास्ति, किन्तु वस्तुत एव त्वं महान् । तथाच कृतमनुकरणं येन तादृशत्वाभावादित्यर्थः ।

यतो दाशार्हौ सेवकप्रियौ। दंशितौ पूर्वं बद्धकवचौ। ततो रथिनौ। ततः पुरान्निर्जग्मतुः। ततः सुष्ठु आयुधाढ्यौ आयुधं गृहीत्वा युद्धार्थं प्रवृत्तौ। तावता पूर्वं राजाज्ञाभावात् विचाराभावाच्च न सर्वं बलमेकीभूतम्, अतोल्पेनैव बलेनावृतौ जातौ। तत्राप्यङ्गवैकल्यं प्रत्ययार्थः। आदौ पाञ्चजन्यं वादितवानित्याह, सैनिकानामुद्योगोत्साहनिवृत्त्यर्थम्। 'यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ता' इति। अन्तःप्रवेशाभावाय बहिर्निर्गम्य शङ्खं दध्मौ। यतो हरिः। अन्यथा पुरस्थानां शङ्का स्यात्। दारुकः सारथिर्यस्येति। सङ्कर्षणांश एवात्र विशेषाकारेण प्रवृत्त इति ज्ञापयितुम्। तृतीयप्रकरणे तस्याप्युपयोगः सूचनीयः, यथा द्वितीये अनिरुद्धे सान्त्वनम्। अग्रे आयुधान्तराणामपि कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुं कृतस्य नादस्य फलमाह ततोऽभूदिति। शत्रुभूतानां सैन्यानां भाविमरणमदूरे प्रतिभातमिति हृदि विशेषेण त्रासो भयं जातम्। तेन कम्पश्च। शरीरेप्यर्थात्।

एवं ज्ञात्वा चतुरो जरासन्धः भगवन्तं युद्धान्निवर्तयितुं किञ्चिदुक्तवानित्याह तावाहेति।

तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम॥ १७॥

न त्वया योद्धुमिच्छामि बालकेन विलज्जया।
गुप्तेन हि त्वयाऽमन्द न योत्स्ये याहि बन्धुहन्॥ १८॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ननु सदुत्तरेणैव भगवता सह युद्धमनुचितमिति चेद्वदेत्, तदा भगवान् युद्धं न कुर्यात्, स्वकार्यं च भवेत्, तत्परित्यज्य किमिति विषममुक्तवानित्याशङ्कायामाह मागध इति। देशदोषात्तथा बुद्धिः। तौ वीक्ष्याहेति। तेजः स्वानुभावेन ज्ञात्वेत्येतदर्थम्। आदौ भगवता सह युद्धं न मन्यते, तदाह, हे कृष्णेति। त्रिधा सम्बोधनं करोति, आनन्दचित्सद्रूपैः। कृष्ण आनन्दः, पुरुषश्चिद्रूपः। अधो मातीत्यधमः प्रपञ्चः सद्रूपः। न हि सदानन्दरूपेण पुरुषार्थरूपेणात्मना स्वोपकारिणा कश्चिद्युद्धमभिकाङ्क्षते। अत आह न त्वया योद्धुमिच्छामीति। किञ्च, बालकेनेति। बालानामपि कं सुखं यस्मात्। बाले बाले को वा। न हि ब्रह्माण्डकोटिविग्रहेण कार्यपक्षेपि योद्धुं शक्यते। किञ्च, विलज्जयेति। धाष्टर्येन यद्यपि युद्धं कर्तुं शक्यते, मरणेन मोक्षो भविष्यतीति, तथापि लोकलज्जयापि न युद्धमुचितम्, लोको हसिष्यति, स्वामिना सह युध्यतीति। अतो विशिष्टलज्जयापि न योत्स्ये। अन्यत्र स्वशक्तिं स्थापयसि चेत्, तथापि युद्धं न करिष्यामीत्याह गुप्तेन हीति। त्वया गुप्तः केन वा हन्तुं शक्यते। पराजयपक्षे त्वत्त

विवरणटिप्पणी।

शङ्खं दध्मावित्यत्र। तृतीयप्रकरणे इति। साधनप्रकरणे इत्यर्थः। द्वितीये इति। प्रमेयप्रकरणे इत्यर्थः। एतेन प्रमाणादिप्रकरणचतुष्टये प्रद्युम्नानिरुद्धसंकर्षणवासुदेवचरित्रमपि सूचितम्।

एव मरणमुचितम्, न त्वन्यस्मात्, अपकीर्तिरपि भवेदिति । अतो युक्तमेव त्वद्रक्षितेन सहायुद्धम् । किञ्च, अमन्देति । अमो मोक्षः । न विद्यते मा माया यत्रेति । अमं ददातीत्यमन्द इति । न हि मोक्षदात्रा आराध्येन सह कश्चिद्युद्धमभिकाङ्क्षति । अतो याहि मोक्षं दातुम् । नन्वहं यादव एव, न तु मोक्षदातेत्याशङ्क्याह बन्धुहन्निति । यदि यादवः स्यात्, तर्हि बन्धून् कंसादीन् किं हन्यात्? अतो यादवमारकत्वात् अस्मत्स्वाम्येव, नतु यादव इत्यर्थः । यदापाततः प्रतिभात्यन्यथा, तत्प्रकरणविरुद्धत्वात् निन्दापरवचनमुपेक्षणीयमेव । ग्रामकाणि परं वचनानि ॥ १८ ॥

एवं भगवन्तमयुद्धार्थं प्रार्थयित्वा तेनैव बलभद्रोपि निवृत्तो भविष्यतीति तं युद्धायाह्वयति त्वं त्विति ।

त्वं तु राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ।
हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥ १९ ॥

तुशब्दः पूर्वप्रार्थ्यार्थव्यावृत्त्यर्थः । अन्यथावयोर्बन्धुमारणं च तुल्यमिति कथं रामं गृह्णीयात् । तेन यादवा एव तस्य मारणीया इति सत्त्वव्यवहितानां सुतरामावेशिनां देहोस्तीति यादवत्वं सिद्धमिति वसुदेववैरं तत्पुत्रे पातनीयमिति वसुदेवे युद्धप्रतिप्रसवः । तत्रापि यदि श्रद्धेत्याह । अयं हि वसुदेवानुकल्पत्वेन द्विष्टो भवति । तथा सति यदि पितरि श्रद्धा, क्षत्रियत्वेन युद्धे वा, तदा युध्यस्व । आवयोर्यद्यपि समानं बलम्, तथापि सेना महतीति तद् दृष्ट्वा कदाचिद्भीतो भवेत्, अत आह धैर्यमुद्वहेति । भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तते इति, अन्तर्बलमस्तीति धैर्यमस्त्येव, बहिरपि धैर्यं सम्पादयेत्याह उदिति । ततो यद्भविष्यति तदनिश्चयेनाह हित्वेति । एकतरनिश्चये युद्धार्थं प्रवृत्तिरेव न स्यात् । अतो मच्छरैः छिन्नं देहं हित्वा धैर्यमुत् धैर्येण जातां मुदं स्वर्गलक्षणां वह । अथवा मच्छरैः छिन्नं देहं हित्वेति । 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायेन शरच्छादनं दूरीकृत्य मां जहि । अनेन प्रथममहमेव प्रहारं करिष्यामीति सूचितम् ॥ १९ ॥

एवं बलभद्रं प्रति यत्स्वपौरुषं ख्यापितम्, तदयुक्तं मत्वा भगवान् निषेधति न वै शूरा इति ।

श्रीभगवानुवाच—**न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ।**
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥

ये हि शूरास्ते स्वख्यातिं न वदन्ति, किन्तु पौरुषमेव दर्शयन्ति । यदप्युक्तं 'न त्वया योद्धुमिच्छामी'ति, तत् तव वाक्यं न गृह्णीमः । अनेन तद्वाक्यमप्रमाणमित्युक्तम् । न हीश्वरेणामतं प्रमाणं भवति । तेन हि शङ्काद्वयेन युद्धं त्यक्तम्, मरणं भविष्यति, मोक्षे प्रतिबन्धो वा भविष्यतीति, तदुभयं न कर्तव्यम्, इदानीं न मारणीयः, मोक्षश्च देय इति । अत एव भगवान् सर्वस्वदानं कारयित्वा मोक्षं दत्तवान् ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

अतो युक्तमुक्तं न गृह्णीमो वच इति । किञ्च, हे राजन्! राज्ञां शूरक्षत्रियाणां युद्ध एव मुक्तिः । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इति ब्राह्मणक्षत्रिययोः मोक्षप्रकारस्य प्रतिपादितत्वात् । तयोरेव च मोक्षोपदेशः 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन' इत्यत्र निरूपितः । अतो मद्रक्षितेनापि त्वया युद्धं कर्तव्यम्, अहं तु त्वया सह युद्धं न करिष्यामि, बलभद्र एव करिष्यति, बलं परं मारणीयमिति भावः । अयमुपदेशोऽग्रे कार्यार्थः । अन्यथा भीमेनापि न युध्येत् । किञ्च, आतुरस्य वचनं न ग्राह्यम् । स हि स्वापथ्यमेव याचते । अनेन याचितं देयमिति पक्षो निवारितः । किञ्च, मुमूर्षतः मुमूर्षां प्राप्नुवतः । कृदन्तात् षष्ठी । स हि मोक्षं दूरीकृत्य वृथा मरणं वाञ्छति । तादृशं नाङ्गीकर्तव्यम् ॥ २० ॥

एवमुपदिष्टः युद्धं स्वहितं मन्यमानःससामग्रीको युद्धार्थमागत इत्याह जरासुत इति ।

श्रीशुक उवाच–**जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौघेन बलीयसावृणोत् ।**
ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥

मातुः पुत्रोऽयम् । तत्रापि सा जरा, सर्वानेव विरूपान् करोति, कथमेनं त्यक्ष्यतीति । तत्रापि राक्षसी । तेन दुर्बुद्धिरप्ययं ज्ञापितः । अन्यथा तदुपदेशमेव गृहीत्वा, मरणं निश्चित्य, तेनैव सह किं युद्धं कुर्यात् । तौ कृष्णरामावभिसृत्य सर्वतः संवेष्टयित्वा महाबलौघेन आवृणोत् । माधवाविति । मधुवंशोत्पन्नाविति भगवन्ताविति वा, धन दास्यत इति वा, पित्रोः स्वबलं प्रदर्शनीयमिति वा । जेष्यामीति बुद्ध्या प्रवृत्त इति ज्ञापयितुं साधनाधिक्यमाह बलीयसा महाबलौघेनेति । महत्त्वं स्वरूपेण, तादृशानां बहुत्वमोघः अन्तस्सारं बलम् । एवं गुणत्रयस्य विद्यमानत्वात् आवरणं कृतवान् । भगवत्सहायं सर्वमेव स्वार्थं गृहीतवानित्याह ससैन्येति । सैन्यसहितौ, यानसहितौ, तत्र ध्वजवाजिसारथिभिः सहितौ । अनेनैवमुक्तं भवति, केचन सैन्ये लग्नाः, केचन रथे, केचन ध्वजयोः, केचनाश्वेषु, सूतयोरिति । एतयोरसम्भावितमावरणमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह सूर्यानलाविति । न ह्यावरणं सूर्यं स्पृशति, अग्निं वा, परं पश्यतां चक्षुः प्रतिरोधकमेव । वायुस्थानीयो जरासन्धः, अभ्राणि सूर्यावरकाणि, रेणवोऽग्नेः ॥ २१ ॥

अतः स्वरूपे फलस्यायुक्तत्वात् दृष्टौ तज्जातमित्याह सुपर्णतालध्वजचिह्निताविति ।

सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ।

विवरणटिप्पणी ।

जरासुत इत्यत्र । धनं दास्यत इति वेति । लक्ष्मीधवत्वादिति भावः । पित्रोरिति । तदा मापदेन एकदेशग्रहणेन माता तस्या धवः पितेत्यर्थः । भगवत्सहायमिति । सर्वमेव भगवद्बलं स्वाधीनं कृतवानित्यर्थः । सुपर्णेत्यस्याभासे । स्वरूपे

स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्पिताः ॥ २२॥

सुपर्णध्वजो भगवद्रथः । तालध्वजो बलस्य । सेनामध्ये पतिताविति रेणुभिः विजातीयध्वजादिभिश्च व्यवधानात् अलक्षयन्तः अपश्यन्तो जाताः । एको दुःखहर्ता, अपरो रमयतीति सुखदाता । उभयोरत्यावश्यकत्वात् तददर्शने व्याकुलता उचितैव । स्त्रियश्च तत्र मुख्यतया द्रष्टुं समागता इति युद्धानभिज्ञत्वात् रसान्तरपरिग्रहे स्ववैयर्थ्यं सूचयन्त्यः शोकेनार्पिता जाता इत्याह **स्त्रिय इति** । पुरस्य अट्टालकाः अत्युच्चा भवन्ति । हर्म्याणि राज्ञां गृहाः । पुरद्वारं चात्युच्चम् । एतानि समाश्रित्यापि अलक्षयन्त्यः सम्यक् मुमुहुः, मूर्च्छां प्राप्तवत्यः । ततो जागरणे शुचा चार्पिताः । कृष्णो हि भगवान् स्त्रीणामेवार्थे अवतीर्ण इति तद्बाधकत्वेनैव सैन्यं मारितवान् । न त्वन्यथेति स्वरूपविचारसिद्ध्यर्थमुक्तम् । अन्यथा सङ्कर्षणकार्ये भगवान् प्रविष्ट इति भवेत् । तच्चैकादशे न पुनरुक्तम् ॥२२॥

हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ।
स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥

अतः स्त्रीणां दुःखनिवृत्त्यर्थं भगवान् सैन्यं निहतवानित्याह **हरिरिति** । सूर्यस्थानीयो हि भगवान् । तत्र मेघस्थानीयाः तदीयाः । अतस्तेषां निराकरणमनायासेनैव भविष्यतीति निरूपयितुं तेषां सेनामनुवदति **परानीकपयोमुचामिति** । शत्रूणामनीकमेव पयोमुचः मेघाः । तेषां शिलीमुखान्येवोल्बणवर्षः । तेन पीडितं स्वसैन्यम् । अनेन महाशूरा अपि, अहन्यमाना अपि, यथा वृष्टौ समागतायां सर्व एव भीताः पलायन्ते, न हि वृष्टिः कांश्चिन्मारयति, मृता वा भवन्ति केचन, तथापि महाशूरा अपि राजानमपि परित्यज्य पलायन्ते, तथा अत्र जातमित्युपहासार्थं निरूपितम् । स्त्रीषु कृपा, तेषु च हास्यरसमुत्पन्नमिति भावः । अत उभयोरपि हितचिकीर्षया स्वशार्ङ्गं गृहीतवानित्याह **सुरासुरार्चितमिति** । सुराणां हितम्, असुराणां मोक्षम्, द्वयं दास्यतीति ज्ञात्वा शार्ङ्गं धृतवान्, विशेषेणास्फूर्जयत् । शार्ङ्गज्यानिनादः सुराणां चित्ते भयनिवर्तको भवतीति प्रथमं सन्देहनिवारणार्थमाश्वासनमुक्तवान् । 'यज्यानिनादश्रवणात् सुराणां चेतांसि निर्मुक्तभयानि सद्यो भवन्ति' इति वाक्यात् । **शार्ङ्गं एव शरासनेषु भगवदीयेषु उत्तमम् । अनेनाशनिबाणवर्ष-**

विवरणटिप्पणी ।

इति । भगवत्स्वरूपे जरासन्धाभिलषितस्य विपरीतफलस्यायुक्तत्वात्सर्वेषां दृष्टौ तत्फलं जातमित्याह । स्त्रीणां दर्शनाभावाच्छोकोपि जातः । भगवति तु न कापि क्षतिः संपन्नेत्यर्थः । **सुपर्णेत्यत्र । रमयतीति** । यथैव भगवद्रमणं संभवति, तथैव संपादयतीत्यर्थः । अतएव हेतुमण्णिजन्तमुक्तम् । **स्त्रियश्चेति** । अलक्षयन्तः सर्वेपि जाताः । तत्र स्त्रियः शोकार्पिता अपि जाता इत्यर्थः । **हरिरित्यत्र । अनेन अशनीति । शार्ङ्गस्य शरासनो-**

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

मिति तस्य द्वितीयं माहात्म्यमुक्तम् । भगवतः अनेकान्यपि धनूंषि सन्तीति बोधिनम् । शरासनपदेन देवतारूपत्वं प्रतिषिद्धम् । अन्यथा माहात्म्यमुक्तं न भवेत् ॥ २३ ॥

गृह्णन्निषङ्गादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुञ्चन् शितबाणपूगान् ।
निघ्नन्रथान्कुञ्जरवाजिपत्तीर्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥

इदानीं भगवतो युद्धचातुर्यमाह गृह्णन्निषङ्गादिति । अतितेजस्विनां स्वागमेपि स्वशक्तिस्तिष्ठतीति क्रियाशक्तेर्व्यापकता नित्यता चोक्ता भवति । निषङ्गात् तूणीरात् शरान् गृह्णन्, अथ तदनन्तरं तस्य योजनाप्रकारेण योजितवान् । ततो विकृष्य मुञ्चन्, ततः चतुरङ्गिणीं सेनां निघ्नन् । जात इति प्रत्येकं वा सम्बन्धः । चतुर्धा भगवत्कृतिः ।

स्थानात् प्रच्यावनं पूर्वं साधने योजनं तथा ।
फलार्थं विनियोगश्च फलसिद्धिरिति क्रमात् ॥ १ ॥

मोचनसमयेपि ग्रहणमावर्तते चेत्, तदा क्रिया अपरिच्छिन्ना भवति, नान्यथेत्यत आह निरन्तरमिति । अन्तराभावो यथा भवति तथेति । चतुर्णां विशेषणं । तदसंभावितं मत्वा दृष्टान्तमाह यद्वदलातचक्रमिति । अलातचक्रं परिभ्रममाणं सर्वत्र विद्यमानमिव मण्डलाकृति भाति, तद्वन्निरन्तरमिति सम्बन्धः । यद्यपि भगवतः क्रियाशक्तौ न सन्देहः, तथापि स्वयमपि वक्ष्यति । लोके निरूपणे असंभावना मा भवत्विति दृष्टान्तमप्याह । निषङ्गादित्येकवचनेनाक्षयतूणीरता निरूपिता । अथेति भिन्नोपक्रमेण । अनेन शरेण एतावत् मारयिष्यामीति पूर्वं सङ्कल्पो निरूपितः । तदैव च निघ्नन् जातः, अन्यथा काकतालीयवत् भगवत्प्रवृत्तिरपि स्यात् । ततश्च न पराक्रमः सिध्येदिति । एतावदथशब्देन निरूपितम् । सन्दधत् सम्यग् धनुषि योजयन् । शरानित्यस्त्रव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा देवताया एव सामर्थ्यं भवेत् । शरानिति बहुवचनं सकृदपि बहूनां सन्धानं सूचयति । विकृष्य मुञ्चन्निति । मानुषक्रियैवात्र व्यापृता भगवता, न त्वलौकिकं किञ्चित्प्रकाशितमिति ज्ञापितम् । शितास्तीक्ष्णाः ते च ते बाणाश्च तेषां पूगः समूहो येषु । एकस्मिन् बाणे भगवत्क्रिया व्यापृतेति भगवता स मुक्त इति परिच्छेदे निवृत्ते सहस्ररूपः स एव जात इति बाणस्यानन्तत्वे प्रतिपादिते तेन मोचितशराणामपि अनन्तत्वं फलिष्यतीति

विवरणटिप्पणी ।

त्वमत्वकथनेनेत्यर्थः । शार्ङ्गपदस्य तात्पर्यमाहुः भगवत इति । गृह्णन्नित्यत्र । गृह्णन्नेव संदधत्, संदधदेव मुञ्चन्, मुञ्चन्नेव निघ्नन् इति सर्वासां क्रियाणां वर्तमानतेत्याशयेनाहुः व्यापकता नित्यता चेति । तथा सति अथपदमनर्थकं स्यादित्यत आहुः निषङ्गादिति । स्वयमपीति । वक्ष्यतीति लृडादेशशत्रन्तात्सप्तम्यन्तम् । शुके स्वयमपि वक्ष्यति सति लोके इत्याद्यग्रिमेणान्वयः । प्रथमपक्षे अथपदस्यार्थमाहुः अथेतीति । ते च ते बाणाश्चेति । बाणाः शराग्रभागाः । बृहदारण्यके 'बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिना'वित्यत्र तथा निरूपणात् ।

१ शरीराणामिति पाठः ।

तथोक्तम् । अन्यथा पुनरुक्तदोषः स्यात् । सन्धितानामेव विमोकस्य सिद्धत्वात् । नितरां घ्नन्निति सकृत् प्रहारेणैव प्राणवियोगः शरीरस्य शतधा खण्डाश्च प्रदर्शिताः । चतुरङ्गसेना सर्वैव मारिता इति ज्ञापयितुं गणनामाह । रथान् कुञ्जरान् वाजिनः पत्तयः पदातयः । पत्तीरिति स्त्रीप्रयोगः । एको बाणः एकां पत्तिमनेकां वा मारयतीति सूचयति । 'एकेभैकरथा अश्वा पत्तिः पञ्चपदातिके'ति । पत्तीनिति वा पाठः । शूराणां प्राणवियोग-मात्रे न सामर्थ्यं सिध्यति । मर्मस्थानस्पर्शे अल्पप्रहारेणापि प्राणवियोगसम्भवात् ॥ २४ ॥

अतो भगवतः क्रियाशक्तिं बोधयितुं बाणानां महत्कार्यमाह **निर्भिन्नकुम्भा इति ।**

निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनीकशोऽश्वाः शरवृक्णकन्धराः ।
रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः ॥ २५ ॥

करिणो हस्तिनः नितरां खण्डशो निर्भिन्नाः । यद्यपि निर्भिन्नकुम्भाः करिण एव भवन्ति, तथापि स्वतन्त्रः करो येषामिति षष्टिहायनपरः करिशब्दः । अनीकशः अश्वा एकैकेन शरेण वृक्णाः । कन्धरासु केशाः सन्तीति तत्र बाणप्रचारो न भविष्यतीति कन्धरपदम् । रथास्तु, हता अश्वा ध्वजाः सूता नायकाश्च येषां, तादृशा जाताः । नत्वेकमारणेन शिष्टं दैवान्मृ-तमिति । रथोऽपि अवयवशः वृक्णः इति ज्ञातव्यम्, अन्यथा निपेतुरिति क्रियासम्बन्धो न स्यात्, अन्यथा जाता इति क्रियान्तरं कल्प्यं प्रसज्येत । पदातयश्च निपेतुः । आघाते-नापि पतन्तीति तेषां विशेषणमुच्यते । छिन्नाः भुजाः ऊरवः कन्धराश्च येषाम् । उरु स्थूला वा कन्धरा । नाभेरधो बाणप्रहारस्य निषिद्धत्वात् । अनेन शिरश्छेदः अर्थादुक्तः ॥२५॥

एवं चतुरङ्गसेनामारणमुक्त्वा तस्याधिक्यं वक्तुं तेन जाता रुधिरनदीर्वर्णयति संछिद्यमानेति सार्धाभ्याम् ।

संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामङ्गप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ।
भुजाहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीप हयग्रहाकुलाः ॥ २६ ॥
करोरुमीना नरकेशशैवला धनुस्तरङ्गायुधगुल्मसंकुला ।
अच्छूरिकावर्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥
प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ।

चतुरङ्गेषु त्रय एव रुधिरवन्तः, एकं दारुमयम् । अतस्त्रीन् गणयति । द्विपदाः मनुष्याः, इभाः हस्तिनो, वाजिनश्च, तेषामङ्गैः छिन्नैः प्रसूताः शतशः असृगापगा जाताः । अनेन मृतानां निर्भयत्वं सूचितम् । अन्यथा भयेन रुधिरशोष एव स्यात् । विजातीया अपि एकैकप्रकृतिका जाता इत्यपि । अङ्गपदं तु तेषां हनने जाते दैवकृतां[1] रुधिरवृष्टिं व्यावर्तयति । प्रशब्देन मरणानन्तरमपि संस्कारेणापि भयाभावः सूचयते ।

विवरणटिप्पणी ।

तेन मोचितशराणामिति । बाणेन सह मोचितानां शराणामित्यर्थः । बाणस्यैव कार्य-कारित्वेन मुख्यत्वाच्छराणां सहभावः । **संधितानामिति ।** संधितानामेव विमोकः सिद्धो भवति । तत्र तु ततो मुक्तस्य बाणस्य सहस्रत्वमधिकं विवक्षितमतो न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

संछिद्यमानेत्यत्र । प्रशब्देनेति । शूराणां मरणानन्तरमपि संस्कारस्तिष्ठति ।

1 देवकृतामिति पाठः ।

अन्योन्यं प्रवाहमेलनात् पूर्वं नामान्तरमप्यापन्नाः पश्चादनेकानि नामानि प्राभुवन्तीति शस्प्रत्ययः । **असृगापगा** रुधिरनद्यः । ननु नदीत्वं कुतः, नहि प्रवाहमात्रेण नदीत्वं भवति, अन्यथा वर्षाकाले जगदेव नदी स्यादित्याशङ्क्य नदीसमानाकृतित्वसिद्ध्यर्थं वर्णयति **भुजाहय** इति । भुजा एवाहयः सर्पा यत्र । पूरुषशीर्षाण्येव कच्छपा यत्र । एतत्सात्त्विकम् । हता ये द्विपास्त एव द्वीपप्रायाः । द्विर्गता आपो यत्रेति । तस्मिन् द्वीपे छिन्ना ये हयाः अश्वास्त एव हि ग्रहा ग्राहाः । तैराकुलाः । द्वीपा एव तामसा नदीत्वख्यापकाः । तथापि तत्र प्रवाहेण गच्छतां हयावयवानामारोहावरोहौ द्वीपाधिक्यार्थमेव निरूपितौ । आगन्तुका एवैते नदीधर्माः, न तु सहजा इति । साधारणान् वर्णयति **करोरुमीना** इति । करा एव उरु अधिका मीना यत्र । करा ऊरवश्च मीना इति वा । मध्यच्छेदे शिष्टो भागः ऊरुशब्देन ग्राह्यः । उरुशब्द एव वा । नराणां केशा एव शैवालानि शैवाला यत्र । धनूंष्येव तरङ्गाः । मीनाः सात्त्विकाः । तरङ्गास्तामसाः इति । त्रयं पूर्वेण वा । नरके शान्तास्त्रयः । आयुधान्येव तूणीरादीनि गुल्माः, तैः सङ्कुलाः । अत एव धनुस्तरङ्गाश्च ताः आयुधगुल्मसङ्कुला इति कर्मधारयः । अच्छूरिकान्येव आवर्ताः । तैर्भयानकाः । अच्छूरिकाश्चक्राणि चर्माणि वा । अनेनातिगाम्भीर्यं नद्याः प्रदर्शितम् । महामणिप्रवेका महामण्युत्तमाः, तद्युक्तान्याभरणान्येव शर्करा यासाम् । पुरातननदीस्थाने कदाचित्पतितं रुधिरं जलेन सहितं तथा जातमिति शङ्कां व्यावर्तयति **प्रवर्तिता** इति । नूतनतया प्रवर्तिताः । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमाह **भीरुभयावहा** इति । भीरूणामेव भयावहाः । मनस्विनां तु हर्षकरीः । अन्येषां तु साधारणा यथावद्वर्णिताः । **परस्परमिति समयुद्धे** । अन्याययुद्धे तु जयशीलानां प्रायेण हर्षो भवतीति नाश्चर्यमेतत् ।

एवं भगवत्कृतं सपर्यवसानं युद्धमुक्त्वा बलभद्रकृतमाह विनिघ्नतारीनिति ।

विनिघ्नतारीन्मुसलेन दुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा ॥ २८ ॥

अरयः कथञ्चित् हन्तव्याः । भगवतस्त्वरयो न सन्तीति बलभद्रे तदुक्तम् । हलेनाकृष्य मुसलेन विनिघ्नता सङ्कर्षणेन सह । भगवान् गृह्णन् निषङ्गादित्यादि जातं इति पूर्वेणैवान्वयः । अथवा । अरीन् विनिघ्नता सङ्कर्षणेन कृत्वा नद्यः प्रवर्तिता इति । हनने हेतुः दुर्मदानिति । दुष्टो मदो येषां उद्वृत्तिकरणरूपः । सङ्कर्षणपदेनैव तेषामाकर्षणं निरूपितम् । सामर्थ्ये हेतुमाह । अपरिमेयं तेजो यस्येति । अन्तर्बलमस्त्येव, बहिस्तेजोपि । कस्याप्येतावदिति मातुमशक्यम् ॥ २८ ॥

विवरणटिप्पणी ।

यद्वशात्कबन्धोपि युध्यति । तदापि भयाभाव इत्यर्थः । **करोरुमीना** इत्यत्र । नाभेरधः प्रहारोऽनुचितः इति पूर्वमुक्तत्वादूरुमात्रं भिन्नं न संभवतीत्यत आहुः **मध्यच्छेदे** इति । **त्रयं पूर्वेणेति** । ऊरुणा सह त्रयम् । तथाच नरके शान्तास्त्रयो जाता इत्यर्थः । **अत एवेति** । धनुस्तरङ्गस्य त्रिकेऽप्रवेशादेव अग्रिमेण कर्मधारयः कृत इत्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

एवमुक्तं युद्धमुपसंहरति बलमिति ।

बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं दुरन्तपारं मगधेन्द्रपालितम् ।
क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥ २९ ॥

शीघ्रमुपसंहारे ततोऽपि महत्त्वं भवतीति बलमिति । अङ्गैरश्वादिभिः अर्णवरूपैः दुर्गं भैरवं भयानकं च । अनेन स्वरूपतो माहात्म्यमुक्तं बलस्य । दुरन्ताः पाला यस्येति बलस्य रक्षकाः । संङ्गे समागताः राजानः दुरन्ताः । न हि तेषामन्तं कश्चित्कर्तुं शक्तः । ततोऽपि माहात्म्यमाह मगधेन्द्रपालितमिति । जरासन्धेन पालितम् । इन्द्रपदेन सर्वतो बलस्य समृद्धता द्योतिता । एतादृशमपि क्षणमध्ये क्षयं प्रणीतम् । एतदपि वसुदेवपुत्रयोः क्रीडितम् । यद्यपि वसुदेवपुत्रत्वेन नाट्यं कृतम् । तथा सति पुत्रत्वनिर्वाहार्थं प्रयासोऽपि बाललीलायामिव प्रकाशनीयः । तथापि न प्रकाशितम्, किन्तु क्रीडयैव सर्वं मारितमिति । एवं करणे हेतुमाह जगदीशयोरिति । सर्वजगत एव ईश्वरयोः । नहीश्वरः सदैकरूपो भवति । कदाचिदभिनयं करोतीति सर्वदा अभिनयमेव करिष्यति । परमित्यनेन विशेषक्रीडायामप्यनादरः, ततोऽप्यल्पमिति सूचनार्थः ॥ २९ ॥

ननु किमित्येषा कथा वर्णिता विशेषाकारेण, सामान्यत एवैतद्वक्तव्यम्, जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधं कृतवानिति, अल्पे हि पौरुषत्वेन युद्धं वर्णनीयम्, न तु भगवतीति चेत्, सत्यम्, इत्याह स्थित्युद्भवान्तमिति ।

स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनन्तगुणः स्वलीलया ।
न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥

यस्त्वनन्तः सर्वतः परिच्छेदरहितः, स्वरूपविचारे क्रियमाणे । गुणविचारे त्वाह अनन्तगुण इति । अनन्ताः कोटिब्रह्माण्डेषु यावन्तः पदार्थाः तावद्गुणो भगवान् । ततोप्यधिक इति मुख्यः सिद्धान्तः । कांश्चिद्गुणान् प्रकटीकरोति । क्रियाविचारे त्वाह । भुवनत्रयस्य स्थित्युद्भवप्रलयं स्वस्य लीलामात्रेण समीहत इति । तत्र कियदिदं बलम् । अतः तस्यैतन्न चित्रम् । तथापि तस्य परपक्षनिग्रहो वर्ण्यते भक्तिस्थापनार्थम् । नन्वीश्वरे परपक्षनिग्रहव्यतिरेकेणापि महत्त्वादेव भक्तिर्भविष्यति, किं निग्रहवर्णनेनेत्याशङ्क्याह मर्त्यानुविधस्येति । भगवान् मर्त्यानुविधानं करोति । तथा सति कदाचिद्भक्तपक्षपातं न कुर्यात्, अन्यधर्माभिनिवेशादिति । तत्रापि चेत् भक्तपक्षपातं कुर्यात्, तदा निःसन्दिग्धं भक्तिमार्गः प्रवर्तेतेति । अत एव वर्ण्यते विशेषाकारेणेति ॥ ३० ॥

विवरणटिप्पणी ।

बलं तदित्यत्र । शीघ्रमिति । बलिष्ठस्यापि शीघ्रमुपसंहारे पूर्वस्मादप्यधिकं भगवतो महत्त्वं भवतीत्यर्थः ।

---

१ अङ्गेन, अङ्गे चेति पाठद्वयम् । २ बलस्येति पाठः ।

एवं दूषणं परिहृत्य जरासन्धेन बलभद्रं प्रति यदुक्तं तद्बलभद्रः कृतवानित्याह जग्राह विरथमिति ।

जग्राह विरथं रामो जरासन्धं महाबलम् ।
हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥

तस्य रथोऽपि छिन्नः । केवलं पदातिरवशिष्टः । यद्यपि शरीरेणापि महाबलः, तथापि तं जग्राह । विरथो हन्तव्यो न भवतीति बद्ध्वा गृहे नेय इति बन्धनार्थं गृहीतवान् । यतोऽयं रामः । सर्वेषां रमणार्थे प्रवृत्तः । सः हन्तुमप्यशक्य इति तस्य नामाह । महाबलमिति च दैवं मानुषं च बलं तस्य निरूपितम् । तर्हि दैवगत्या गृहीत इति चेत्, तत्राह ओजसेति । तर्हि पाशादिभिर्गृहीतो भविष्यतीति चेत्, तत्राह सिंहः सिंहमिवेति । हस्ताभ्यामेव निगृह्य स गृहीतः, न तु हलादिना आकृष्टः । तस्य मोचकाभावमाह । हतमनीकं यस्य, अवशिष्टा असवो यस्येति ॥ ३१ ॥

ग्रहणानन्तरं परोपकारार्थमागतो न बन्धनीय इति बध्यमानं भगवान् निवारयामासेति आह बध्यमानमिति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

बध्यमानं हताराातिं पाशैर्वारुणमानुषैः ।
वारयामास गोविन्दस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥ ३२ ॥

महतो बन्धनमनुचितमिति तं विशिनष्टि हतारातिमिति । हताः अरातयो येन । अनेन शत्रुभूयस्त्वात् तेषां च दुष्टत्वात् तत्सुखं भविष्यतीत्यपि मोचने तदभावो हेतुरुक्तः । केवलबन्धनानि तत्र न समर्थानीति पाशैर्बद्धः । ते आकृष्टाः निग्रहहेतवो भवन्ति । तत्रापि वारुणैर्मानुषैश्च । जरादीनां मोचनाभावाय वारुणाः पाशाः, मनुष्याणामर्थे मानुषाः । एतादृशमपि स्वाधीनं जातं परमशत्रुं वारयामास, बन्धनं न कर्तव्यमिति । ननु कथमेवं भूभारहर्ता तं मोचयतीति चेत्, तत्राह गोविन्द इति । सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वलीलां स्मृतवान् । अतस्तेनापि काचिल्लीला सेत्स्यतीति तं मोचितवान् । ननु किमिति दुष्टो मुच्यते, तत्राह तेन कार्यचिकीर्षयेति । निरोधो हि कर्तव्यः, एतदभावे सर्वे भगवत्परा राजसाः सात्त्विकाश्च न भविष्यन्तीति तदर्थमयं रक्षितः । अक्लिष्टकर्मत्वाय च ॥ ३२ ॥

विवरणटिप्पणी ।

बध्यमानमित्यत्र वीक्ष्येति शेषः । अनेनेति । जरासन्धस्य शत्रवो भूयांसः । एतद्बन्धने ते सुखिता भविष्यन्ति । तेपि दुष्टाः । अतस्तेषां सुखाभावार्थं मोचनीय इत्यर्थः । काचिल्लीला सेत्स्यतीति । जरासन्धेन हेतुना द्वारिकालीला सिध्यति, महिष्यादिषु लीलाश्च भवन्ति । एतद्बन्धनस्थापने तु द्वारिकानिर्माणमेव न स्यादिति भावः । एतदभावे इति । पुरीनिर्माणाभावादिति भावः ।

ततो यज्जातं तदाह स मुक्त इति ।

स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः ।
तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ॥ ३३ ॥

अन्ये यादवाः पुनर्बन्धनं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह लोकनाथाभ्यामिति । त्रैलोक्यनाथाभ्यां मुक्तं को वा बद्धुं शक्तः । द्विवचनेन विभक्तसामर्थ्यं सर्वमेव मोचने नियुक्तमिति सूचितम् । ननु तादृशः त्यक्तोपि म्रियेतेति कथं कार्यसिद्धिरिति चेत्? सत्यम् । व्रीडितः । अत्र हेतुः वीरसंमत इति । वीरेषु अयमतिवीर इति संमतः । ततः मानुषपराक्रमस्य हतत्वात् अलौकिकं पराक्रमं साधयितुं तपसे कृतसङ्कल्पो जातः । ततस्तपःकरणार्थं गच्छन् पथि राजभिर्वारितः, ये राजानो भारभूताः । अनेन भगवच्चरित्रमलौकिकमित्युक्तम् । येषामुपकारं करोति तैस्त्यक्तः, येषां त्वपकारं करिष्यति तैर्गृहीत इति ॥ ३३ ॥

तेषां बोधने करणा[1]न्याह वाक्यैरिति ।

वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ।
स्वकर्मबन्धनः प्राप्तो यदुभिस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥

त्रिविधा हि बोधकाः । तत्र सात्त्विकानां वचनं पवित्रार्थपदैरिति पवित्रार्थानि पदानि येषु वाक्येषु । वाक्यैरिति त्रिष्वपि सम्बध्यते । नयनैः प्राकृतैरपि । भगवानीश्वरः सर्वात्मा, तत्र पराजयो भाग्यमेवेति पवित्रार्थपदानि । नीतिवाक्यानि तु स्वदेशो न भवति, विचारश्च न कृतः । अकस्माद्युद्धे पलायनमुचितमेवेति राजसाः । अतो नीतिविरुद्धं न कर्तव्यमित्युपदेशपरैः । प्राकृतास्तु बहूनामेव महतामपि पराजयो जायत इति प्राकृतवचनैः बोधमुक्तवन्तः । एते त्रिविधा अपि दृष्टन्यायेनैवोक्तवन्तो, नादृष्टन्यायेन । अन्ये पुनरन्तरङ्गाः अदृष्टप्रकारेण बोधयामासुरित्याह स्वकर्मबन्धन इति । त्वया हि बहवो जिताः, तत्कर्मफलं च भोक्तव्यम्, अन्यथा प्रकारान्तरेण दुष्टैः सह पराजयो भवेत्, यतः स्वकर्मणा बन्धनं यस्य तादृशः पराभवः । अपिशब्दात् सर्वे चतुर्धा व्यस्तैः समस्तैश्च बोधयामासुरित्यर्थः । यदुभिः सह पराभव इति । युक्तमेवैतत् । यतो ज्येष्ठो यदुरित्यपि ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ।
उपेक्षितो भगवता मागधान्दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह । हतेषु सर्वानीकेष्वपि, तथापि सर्वैः पुरस्कृत इति राजचिह्नानि प्राप्य स्वदेशान् गतः जरासन्धः । यतो नृपः दैवमानुषसहायः सूचितः । तदा बोधनानन्तरं दृष्टसामग्र्यां च सत्यां पश्चाद्गत इत्याह तदेति ।

विवरणटिप्पणी ।

सत्यमिति । अङ्गीकृत्योत्तरम् । व्रीडां प्राप्तस्तथाप्यलौकिकोद्यमार्थं न मृत इत्यर्थः ।

[1] कारणानीति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

निकटे सम्भूतिं कृत्वा प्रगल्भवचनैः सह ।
गच्छन् पुनर्भगवता निगृहीतो भविष्यति ॥

इत्याशङ्कयाह उपेक्षितो भगवतेति । भगवतः स्थाने यद्यप्युक्तम्, यद्यपि भगवत्त्वाज्ज जानाति, तथापि तानि वाक्यान्यनादृत्योपेक्षामेव कृतवान् । भगवत्त्वादग्रिमकार्यमेव विचारयति, न तु नीतिविरोधम् । उपेक्षया सुतरां दुर्मना जातः । तत्त्वे अवगतेऽपि मागधत्वान्न शरणमागतः । नापि तूष्णीं स्थास्यति । मागधत्वादेव मागधान् ययौ ॥ ३५ ॥

तस्य स्वगृहप्राप्तिमुक्त्वा भगवतोऽपि परमवैभवेन मथुराप्रवेशमाह मुकुन्दोऽपीति पञ्चभिः ।

मुकुन्दोऽप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ।
विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥

न क्षतं बलं यस्य । एकोपि न हतः । यद्यपि मोक्षदाता तानपि मारयित्वा मुक्तिं दद्यात्, जरासन्धं वा मोचयेत् । न हि भगवान् जयहेतुः, किन्तु मोक्षहेतुः । लीनाः केचन पुनरायास्यन्तीति शङ्काभावार्थमाह । निस्तीर्णः नितरामुत्तीर्णः अरिबलरूप एवार्णवो येन । अर्णवो हि नान्यत्र समायाति । महत्त्वेन पौरुषं पुनरागमनाभावश्च निरूपितः । ततः कुसुमैः विकीर्यमाणः, त्रिदशैरनुमोदितो जातः । अन्यथा अनन्तवधे तदधिष्ठातृदेवानां दुःखं भवेदित्याशङ्क्येत । देवार्थमेतत्कृतमित्यपि सूचितम् ॥ ३६ ॥

ततो मानुषैरप्यनुमोदित इत्याह माथुरैरिति ।

माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ।
उपगीयमानविजयः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ३७ ॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ।
वीणावेणुमृदङ्गानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८ ॥

दुर्गमुद्घाट्य सर्वे समागताः । यतो विज्वराः मरणशङ्कारहिताः । ज्वरो हि समागत एव मरणशङ्कामुत्पादयति । तेषां स एव ज्वरः प्राप्त इति । कालदेहादिधर्मास्तु पूर्वमेव निवारिताः । किञ्च, बहिर्बुद्ध्यापि मुदितात्मानो जाताः । ततः सूतमागधबन्दिभिः उपगीयमानविजयो जातः । शङ्खदुन्दुभयश्च नेदुः । ततः शनैः गमनसूचनाय । वीणावेणुमृदङ्गान्यपि वादितानि । यतः प्रभुः पुरं प्रविशतीति । लौकिकमेतदिति सूचितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

विवरणटिप्पणी ।

मुकुन्दोपीत्यत्र । मोक्षे हेतुरित्यस्यानन्तरं तथापि न कोपि हत इति शेषो ज्ञेयः । अन्यथेति । त्रिदशानुमोदनाकथने दुःखं भवेदिति शङ्का स्यादिति शेषः । इत्येवाशङ्क्य इत्यपि सूचितमित्यन्वयः ।

अन्तः पुरं वर्णयति सिक्तमार्गामितिद्वाभ्याम् ।

सिक्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलंकृताम् ।
निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥
निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षताङ्कुरैः ।
निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ॥ ४० ॥

सिक्ताः सर्वे मार्गा यस्याम्, गन्धोदकैः सेकः । हृष्टा जना यस्याम् । पताकाभिः जयलेखाङ्किताभिरलङ्कृतामिति । अधो मध्ये उपरि च शोभा निरूपिता । नितरां घुष्टा ब्रह्मघोषेण वेदपाठेनेति । प्रत्यागाशिषो मन्त्राः प्रवेशे पठनीया इति पुरप्रवेशे तदर्थमेव ब्राह्मणैः ब्रह्मघोषः पठितः । वैश्यानां विशेषचेष्टामाह । कौतुकैराबद्धानि तोरणानि यस्यामिति । सर्वाभिरेव नारीभिः माल्यादिभिः विकीर्यमाणो जातः । दध्यक्षताः विकीर्णाः, यवाङ्कुराश्च । एवं तासां क्रिया भगवति निरूपिता त्रिविधा । ज्ञानमपि तथा निरूपयति निरीक्ष्यमाण इति । स्नेहो बन्धुभावेन । प्रीतिः पुरुषभावेन । उत्कण्ठा कामभावेनेति । एवं त्रिस्वभावैर्लोचनैर्निरीक्ष्यमाणो जातः । स्नेहः पृथक् कृतो लौकिकदोषाभावाय ॥ ४० ॥

ततः प्राप्तधनस्य राजन्येव विनियोगं वदन् स्वस्य तदाज्ञया युद्धादिकरणं सूचयति, तद्दुःखाभावाय, आयोधनगतमिति ।

आयोधनगतं वित्तमनन्तं वीरभूषणम् ।
यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

आयोधनं युद्धभूमिः, तत्र योधैरानीतं द्रव्यमाभरणादिप्रकारेण । अनन्तं बह्वेव । बहव एव हता इति । अनन्तत्वे हेतुमाह वीरभूषणमिति । यावदाहृतं तत्सर्वं यदुराजाय प्रादिशत् प्रकर्षेण बोधितवान् । रक्षास्थापनादिकं तु स्वकृत्यमेवेति निवेदनमात्रं राज्ञे निरूपितम् । प्रभुत्वात् न सह गतानां यथेष्टं द्रव्यविनियोगः ॥ ४१ ॥

एवमेकप्रकारेण भगवतो जयं निरूप्य जयान्तरेष्वपीमं प्रकारमतिदिशति एवं सप्तदशकृत्व इति ।

एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ।
युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥
अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ।

अनेनापि सह सप्तदश । एकः सप्तदशधा आवृत्त इति सर्वसाम्यत्वाय कृत्वसुच्प्रत्ययः । देशदोषात् न विवेक उत्पद्यते इति मागध इत्युक्तम् । सम्पत्तिस्तु राजत्वात् । अन्यत्रापि भगवान् न स्वयं युयुधे । तथा सति लोकप्रतीत्या सर्वदा क्लेश

विवरणटिप्पणी ।

आयोधनमित्यस्याभासे । तद्दुःखाभावायेति । दुःखाभावसूचनायेत्यर्थः । एवं सप्तदशकृत्व इत्यत्र । एक इति । समर इति शेषः । सर्वसाम्यत्वायेति । सर्वैः साम्यं यस्य तत्त्वाय युद्धस्येति शेषः ।

एव भवेत्, किन्तु कृष्णरक्षितैर्यदुभिः सह युयुधे । अत एव च तद्बलमक्षिण्वन् । न केवलं रक्षार्थमेव भगवद्विनियोगः, किन्तु निराकरणार्थमपीत्याह कृष्णतेजसेति ।

पुनः पुनः तस्यापि गमनं वाक्यैरधिकैरावेशेन चेति वक्तुमाह हतेष्विति ।

हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥ ४३ ॥

यतो नृपः । राज्ये हृते हि स निवृत्तो भवेत् । तद्भगवान् न करोतीति स निवर्तत इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे हि प्रजापतिरध्यक्षः, स कालात्मा यज्ञात्मा च, स सप्तदशो भवति, स पराजित एव । अतः परं प्रमाणरूपाः ब्राह्मणा अवशिष्यन्ते । शिवश्च वेदरूपः । उभयबलमाश्रित्य अष्टादशे पर्याये समागमिष्यतीत्याह अष्टादशम इति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

अष्टादशमसंग्राम आगामिनि तदन्तरा ।
नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥

रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ।
त्रैलोक्ये चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वात्मसंमितान् ॥ ४५ ॥

एवं पुराणान्तरे कथा । बहुधा सर्वैः संप्रार्थितोऽपि सप्तदशे पर्याये पराजितः तपस्तप्तुं गतः । तत्र समाराधितः शिवः । पश्चात् प्रसन्नेन शिवेन ब्राह्मणसमाराधनार्थं निरूपितः । ब्रह्मण्यः कृष्णो न ब्राह्मणवाक्यमन्यथा करिष्यतीति । ततः स्वनगरीं समागत्य ब्राह्मणानाहूय सिंहासने उपवेशितवान् । ततः प्रीतैर्ब्राह्मणैः पुनस्तस्मै सिंहासनं दत्वा वरोपि दत्तः, 'शत्रुं जेष्यसी'ति । 'अजेयश्च त्रैलोक्यस्य भविष्यसी'ति । एतत् ज्ञात्वा नारदः मध्ये कालयवनं च प्रेषितवान् । सोऽपि सर्वयादवनिराकरणार्थं प्रतिज्ञां चक्रे । स चेत्पश्चादागच्छेत्, द्वारकां गच्छेदिति । तस्य तत्र निराकरणं मर्यादापालकेनाशक्यमिति उभयमेकहेलया निर्वहत्विति मध्ये देवगुह्यकर्ता नारदो यवनं प्रेषितवान् । स हि वृद्धगर्गस्य पुत्रः । महायवनो ह्यप्रज आसीत् । तेन पुत्रार्थं प्रार्थितो वृद्धगर्गः तद्भार्यायां पुत्रमधात् । 'अजेयश्च तव पुत्रो भविष्यती'त्याह । ततः कालान्तरे यदुसभायां स एव वृद्धगर्गो यदुभिरुपहसितः स्वपुत्रं प्रार्थितवान् 'यादवा मारणीया' इति । एवं वैरे सिद्धे नारदेन तेषु प्रविष्ट एव सन्धिकालोऽयम्, शीघ्रं गम्यतामिति तं प्रेषितवान् । तदाह । आगामिनि अष्टादशमे सङ्ग्रामे तदन्तरा नारदेन प्रेषितो यवनः वीरत्वाद्युद्धरसाभिनिविष्टः प्रत्यदृश्यत प्रतिकूलतया समागतो दृष्टः । तस्य प्रतिकूलतामाह रुरोधेति । स्वयं समागत्य म्लेच्छकोटिभिः मथुरां रुरोध । तत्र कारणमाह त्रैलोक्ये अप्रतिद्वन्द्वः । चकारादनुभावेनापि । वृष्णींश्च आत्मसम्मितान् तुल्यान् श्रुत्वा नारदात् तदसहमानो रुरोधेति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तदा भगवान् तत्स्थानपरित्यागार्थं निरोधं चिन्तयामासेत्याह तं दृष्ट्वेति ।

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्कृष्णः संकर्षणसहायवान् ।

इदं तु प्रकटचिन्तनम् । अतो गूढाभिप्रायेणैव चिन्तयति । अभिप्रायस्तु स्थानात्

परित्याजनीयाः ये निरोद्धव्याः । यथा वृहद्वनात् निष्कासिताः, तथा मथुरातोऽपि निष्कासनीयाः । यदि देशान्तरं न गच्छेयुः, तदा निरुद्धा एव न भवेयुः, लोके तथा दर्शनात् । अतो भगवानेतानन्यत्र नेतुं विचारयति । तत्संमतिव्यतिरेकेण नयने मन्त्रभेदः स्यादिति सर्मज्ञेन बलभद्रेण सह मन्त्रयामास । यतोऽयं कृष्णः, निरोधार्थमेव प्रवृत्तः । अन्यथा सदानन्दः तेषां न भवेत्, बहिश्चित्तत्वादिति । सङ्कर्षण एव सहायो यस्येति । अतस्तेन सह चिन्तनम् ।

चिन्तनवाक्यान्याह अहो इत्यादिसार्धैः त्रिभिः ।

अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महान् ॥ ४६ ॥
यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मानद्य तावन्महाबलः ।
मागधोऽप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वागमिष्यति ॥ ४७ ॥
आवयोर्युध्यतोरस्य यद्यागन्ता जरासुतः ।
बन्धून्हनिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ॥ ४८ ॥
तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ।
तत्र ज्ञातीन्समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥

अहो इत्याश्चर्ये । कथमयमकस्मादागत इति, कथं वा सन्धिकालं ज्ञातवानिति । यदूनां वृजिनं दुःखमुभयतोऽपि प्राप्तमिति प्रतिज्ञा । तां निरूपयति । महान् यवनोऽयमद्य निरुन्ध इति । अस्मानिति तैः सहाभेदः कार्यार्थं निरूपितः । स्वरूपतोपि महान् महाबलश्च । अद्य महाबल इति उभयोर्ब्राह्मणवाक्यं बलमिति सूचितम् । यावज्जरासन्धो नायाति, तावदनेनैव निरुद्धा इति । तर्हि जरासन्धस्थाने अयमेव जातः, को विशेष इति चेत्, तत्राह मागध इति । मागधोऽप्यद्यैवायास्यति । तर्हि तद्बुद्धिः प्रेरणीया, यथाद्य नायास्यतीति चेत्, तत्राह श्वो वा समागमिष्यतीति । तर्ह्यन्तर्यामी वक्तव्यः, श्वोऽपि नानेतव्यः, तत्राह परश्व इति । तर्हि कालो वक्तव्य इत्याशङ्क्य त्र्यधिकपर्याये कोऽपि वक्तुं न युक्त इति वाशब्दं प्रयुक्तवान् । किमद्य श्वो वञ्चनेन आगमिष्यतीत्यत्र तु न सन्देहः । अत उपाय एव कर्तव्य इत्यर्थः । तर्हि उभावपि मारणीयाविति चेत्, तत्राह आवयोर्युध्यतोरिति । उभावजेयौ, अतः प्रधानपरिहारेण केवलबलहनने विलम्बो भवतीति यवनेन सह आवयोर्युध्यतोः सतोः, प्रक्रान्तस्य त्यागायोगात्, यदि मध्ये जरासन्धः चतुरः समागच्छेत्, तदा अस्मानन्यत्रासक्तान् विहाय बन्धून् वसुदेवादीन् हनिष्यति । स्वपुरं वा बद्ध्वा नेष्यति । पश्चान्मोचनार्थं बहु कर्तव्यं पतेत् । मारयितुमशक्य एवेत्याह बलीति । एवं सति यत्कर्तव्यं तदाह तस्मादिति । द्विपदानां मनुष्यमात्रस्य दुर्गमं दुर्गं विधास्याम इति । नन्वेतावदलौकिकं यः करोति, स तानेव कथमन्यथा न करोति, किमिति स्थानं

त्याजयतीति चेत् ? मैवम् । द्वारकादिनिर्माणे न काचिन्मर्यादा बाध्यते, अन्यत्र तु ब्राह्मणवाक्यानि बाध्यन्ते । एतदर्थमेव द्वारकानिर्माणमिति न तत्र ब्राह्मणवाक्यं प्रभविष्यति । सर्वत्राधिकप्रयत्नः साधारण्यं निराकरोतीति । अत एव पूर्वं बलीति पदम्, अत्र च द्विपदमिति । अतो ब्राह्मणा अपि द्विपदा एवेति तेषामपि स दुर्ग एव । पश्चान्निर्भये स्थाने ज्ञातीन् वसुदेवादीन् समाधाय यवनं घातयामहे, तदा विलम्बो न बाधक इति । अन्यथा भगवत्यन्यत्र गते मुचुकुन्दगुहायाम्, वसुदेवादयो भीताः खेदं प्राप्नुयुः ॥ ४९ ॥

एवं निर्धारिते मन्त्रे यदासीत्, तदाह इति संमन्त्र्येति ।

इति संमन्त्र्य दाशार्हो दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तःसमुद्रे नगरं कृष्णोद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥
दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥ ५१ ॥
सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ।
हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥
राजतारकुटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलंकृतैः ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥
वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४ ॥

यतो दाशार्हो भक्तरक्षकः । अनेन क्लिष्टकरणदोषोऽपि परिहृतः । ननु कालादिभिरनिर्मितं कथं निर्मास्यति, तथा सति कालादयो वा कथं न प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह **तद्दुर्गमेव** करिष्यति । जलादिदुर्गाः प्रसिद्धाः । अतो नालौकिकं करिष्यति । किञ्च, कालहितमपि करिष्यतीत्याह **द्वादशयोजन**मिति । द्वादशात्मा हि कालः । प्रतिपक्षतया वा करिष्यति । अलौकिकत्वाच्चतुरस्रं तत् । सर्वापेक्षया विशेषं वक्तुं तत्रत्यं गुणत्रयमाह । **अन्तःसमुद्र** इति समुद्रमध्ये । न सा पृथिव्यां तिष्ठति, किन्तु भूमिवत् नगर्यप्यन्तरिक्षे समुद्रमध्ये जलोपरि तिष्ठति । अन्यथा नीचे स्थिता भवेत् । तत्र वैलक्षण्यं संभविष्यतीति तन्निराकरणार्थं **नगर**मिति । तत्रापि विशेषः **अद्भुत**मिति । **कृष्ण** इति । सदानन्दः । तेन कृतं स्थानं तत्प्रापकं भविष्यतीति ज्ञापितम् । अचीकरदिति । स्वयमेव चकार । विश्वकर्मणा कृतमित्येके, त्वाष्ट्रमिति पदात् । वस्तुतस्तु विश्वकर्मणो यावन्नैपुण्यम्, तावदत्र भगवतैव निर्मितमिति । स हि जले कर्तुं न शक्नुयात् । अन्यथा इतो भगवति क्रमेण षड्गुणेष्वपि गतेषु सप्तमे दिवसे तं न प्लावयेत् समुद्रः, विश्वकर्मणो विद्यमानत्वात् । अस्तु वा विश्वकर्मणा कारितमिति । अचीकरद्विश्वकर्मणेति करणं वा ।

४ ह. उत्त.

यत्र नगरे त्वाष्ट्रं विज्ञानमनेकचातुर्ययुक्तं दृश्यते । शिल्पे नैपुण्यं यस्मात् विज्ञानादेति ज्ञानप्रमायां हेतुरुक्तः । किञ्च, रथ्याचत्वरवीथीभिः सहितम् । यथावास्तु वास्तुशास्त्रसंहितम् । विशेषेण निर्मितम्, चित्रादिरहितेपि सामान्यनिर्माणेपि वैशिष्ट्ययुक्तम् । दैविकं लौकिकं शास्त्रीयं च ज्ञानं तस्मिन् नगरनिर्माणे प्रतिष्ठितमिति वर्णनावधित्वं निरूपितम् ।

विशेषतो वर्णयति । सुरद्रुमाः पारिजातादयः । ते उद्यानेषु यत्र । उद्यानं पुष्पप्रधानम् । उपवनं फलप्रधानम्, तैरन्वितमिति सर्वत उभयेषां संबन्ध उक्तः । अन्तर्नगरे वैशिष्ट्यमाह हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिरिति । एकविंशतिगृहोपरि सुवर्णशृङ्गाणि सुवर्णकलशस्य परितः स्थापितानि । अत एव दिवं स्पृशन्ति । तत्र निदानप्रस्तरानाह स्फाटिकेति । स्फाटिकैरेव निर्मिताः अट्टालाः गोपुराणि च ।

दुर्गत्वादन्नसङ्ग्रहार्थं रजतैरारकूटैश्च निर्मितानि कोष्ठानि रजतारकूटशब्दादण् । हेमकुम्भैश्च सर्वतः अलङ्कृतम् । घृतदध्याद्यर्थं राजतानि कोष्ठानि । अन्नार्थं तु पैत्तलनिर्मितानि । सर्वधातूपलक्षणमारकूटपदम्, आद्यन्तयोः रजतसुवर्णयोरुपादानात् । उपरि शोभातिशयमुक्त्वा मध्ये शोभामाह रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैरिति । सर्वत्र गृहाः रत्ननिर्मितपदकवत् सौवर्णाः । भूमिश्च मरकतशिलाभिः निर्मितेत्याह । महामारकतानि स्थलानि येष्विति ॥५३॥

अनुपयुक्ता अपि धर्मसाधकाः कौतुकसाधकाश्च गृहाः सन्तीत्याह । वास्तोष्पतीनां वास्तुदेवताधिपतीनामिन्द्रादीनाम् । वस्तून्यस्मिन्निति वास्तुदेवता भूमिः, तस्याः पतयः सर्वे लोकपालाः । चकारात् दुर्गादीनामपि । अनेन मध्ये भगवतः परित आशापालानां गृहा इत्युक्तं भवति । वलभीभिरिति सर्वत्र छजानिर्माणम् । अनेनाग्रे निर्माणक्रिया कापि नापेक्षितेति सूचितम् । किञ्च, चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णम् । चातुर्वर्ण्यैर्जनैः पूर्वमेवाकीर्णम् । तेन ते भगवत्कृता एव जना निरूपिताः । अन्यथा इतो गतानां वंध्यामिव प्राप्तो भवेत् । ते हीदानीमपि तिष्ठन्ति । अतस्तत्सन्निधानेन सर्वदा विद्यमानत्वसाम्यात्

विवरणटिप्पणी ।

दृश्यते इत्यत्र । वर्णनावधित्वमिति । वास्तुशास्त्रे यथा वर्णितम् । तादृशं निर्मितमित्युक्त्या शास्त्रवर्णनमवधिर्यस्य तादृशत्वं निर्माणस्य निरूपितम् । अग्रे । ते उद्यानेषु यत्रेति । यत्र उद्यानेषु ते सन्ति । तथाच सुरद्रुमलतायुक्तान्युद्यानानि विचित्राण्युपवनानि च तैरन्वितमित्यर्थः । एकविंशतिगृहोपरीति । यथावास्तु इत्युक्तत्वात्तत्रोपर्युपर्येकविंशतिप्राकारपर्यन्तं गृहा निरूपिताः, तथात्रापीति भावः । दिवमिति । तच्छास्त्रोक्तत्वादत्राप्येवमुक्तम् । निदानेति । यद्धपर्यन्ये गृहा भवन्ति ते

भगवद्गृहमाह यदुदेवगृहेण उल्लसदिति । मध्ये भगवद्गृहम्, चतुर्दिक्षु वर्णचतुष्टयानाम् । आकीर्णमिति । किर्मीरितत्वं निरूपितम् ॥ ५४ ॥

एवं भगवता स्थाने निर्मिते, विशेषतो निर्माणे कृते, पारिजातादीनामनन्यत्वप्रतिष्ठा गमिष्यतीति लोकपालाः सर्वे स्वस्वसमृद्धिं प्रेषितवन्त इत्याह सुधर्मामिति त्रिभिः ।

सुधर्मां पारिजातं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः ।
यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते ॥ ५५ ॥
श्यामैककर्णान्वरुणो हयान् शुक्लमनोजवान् ।
अष्टौ निधिपतिः कोशाँल्लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥
यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।
सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥ ५७ ॥

यदग्रे पारिजातहरणम्, तन्मतान्तरभाषया निरूपितम्, तदग्रे विस्तरेण वक्ष्यामः । सुधर्मा देवसभा । नवरत्ननिर्मितेव भूमिरूपा काचित् देवता सुधर्मेत्युच्यते । यत्रोपवेशनमात्रेणैव धर्मो धर्मफलं च भवतीति । चकारादन्येऽपि सुरद्रुमाः । इन्द्रः सिंहासनादिकं च प्रस्थापितवानिति उभयोर्माहात्म्यं वर्णयति यत्र चेति । यत्र सुधर्मायाम्, चकारात् पारिजाता धर्मश्च¹ । अनेन समीपे विद्यमानः सर्वदा नियतमरणधर्मापि तैः स्वाभाविकैः मर्त्यधर्मैः न युज्यते । अनेन पूर्वदोषपरिहारोऽप्युक्तः । गुणास्तु सुधर्मापदेनैवोक्ताः । अन्यामपि सम्भृतिमाह श्यामैककर्णानिति । एकः कर्णः श्यामः दक्षिणः । शिष्टः सर्वोऽपि कुन्दसन्निभः । उच्चैःश्रवस एतद्वैलक्षण्यम् । अयं स्वर्गः कर्म चेति उभयबोधनार्थं प्रवृत्तिशास्त्रस्थाने श्यामता निरूपिता । ते चाश्वाः सैन्धवा एवेति ज्ञापयितुं वरुणेन प्रस्थापितमित्युक्तम् । अन्यत्र वर्णान्तरसम्भावना स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं शुक्ला इति । जव एव तेषां श्लाघ्य इति शुक्लाश्च ते मनोजवाश्चेत्युक्तम् । शुक्ले जवाभावमाशङ्क्य समास उक्तः । निधिपतित्वादष्टौ निधीन् प्रेषितवानिति गम्यते । अष्टौ लोकपालश्च कोशान् भण्डारवस्तूनि । निजस्य स्वस्य स्वस्य अभ्युदयांश्च ।

विवरणटिप्पणी ।

मूलकारणभूताः प्रस्तराः स्फटिकमया इत्यर्थः । अग्रे । वर्णचतुष्टयानामिति । वर्णचतुष्टयमपि चतुर्दिक्षु । अतो बहुवचनम् ।

श्यामैककर्णानित्यत्र । उच्चैःश्रवस इति । स सर्वोपि कुन्दसन्निभः । एतद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । अयमिति । एकः कर्णः प्रवृत्तिशास्त्ररूपः, एको निवृत्तिशास्त्ररूपः । तत्रायं वामः प्रवृत्तिशास्त्ररूपः कर्णः स्वर्गरूपः, तत्साधनकर्मरूपश्च । उभयोरपि दोषशङ्काकलुषितत्वाच्छ्यामत्वमित्यर्थः ।

१ धर्मांश्चेति पाठः ।

ननु स्वयमनेकसुकृतेन प्राप्तं भोगसाधनमधिकारज्ञापकं च किमिति दत्तवन्त इत्याकाङ्क्षायामाह यद्यद्भगवता दत्तमिति । न हि तानि वस्तूनि स्वधर्मोपार्जितानि, किन्तु भगवता दत्तानि । यतस्तदाधिपत्यम्, ईश्वरेणैव ह्याधिपत्यं दीयते । तथापि प्रतिदाने को हेतुरिति चेत्, तत्राह स्वसिद्धय इति । स्वस्य सिद्धये । अधिकारो हीश्वरेच्छयैव भवति । सा च ज्ञातुमशक्येति यथा तन्नियतं भवति, तथोपायः कर्तव्यः, तद्भगवति दान एवाक्षयं भवति । अतः स्वस्य धनस्य अधिकारस्य वा सिद्धये सम्यङ्निष्पत्त्यर्थं सर्वं प्रत्यर्पयामासुः । ननु भगवता तत्कथं ग्राह्यमिति चेत्, तत्राह हरौ भूमिगत इति । भूमिरपि दत्ता ब्रह्मणे मनवे वा । पुनर्भक्तोद्धारार्थं स्वयमप्यागतः । तन्न्यायेन सर्वामपि समृद्धिं भक्तेभ्यो दातुं प्रदर्शयितुं वा अपेक्षेतेति प्रत्यर्पणमुचितम् । एतदभिज्ञानाय नृपेति सम्बोधनम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥

यदर्थमेतन्निर्माणं तदाह तत्रेति ।

तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ।
प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमन्त्रितः ॥
निर्जगाम पुरद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥ ५८ ॥

अणिमादयो हि योगस्य सहजफलानि । इदं तु वक्ष्यमाणं योगस्यानुभावस्य फलम् । यथास्थितान् शयानान् सर्वानेव तेषां दुःखनिराकरणार्थं तत्र द्वारकायां नीत्वा स्वयं पुनरागतः । तत्रत्यप्रजानां देशवासिनां दुःखनिवृत्त्यर्थं बलभद्रं निरूप्य प्रजापालने अङ्गीकृते तेन प्रजापालने वस्तुतोपि रामेण रत्युत्पादकेन कृष्णः स्वयं सदानन्दः नातः परमत्र मथुरायां स्थेयमिति ज्ञापयन्निव साधनानुमतिं गृहीत्वा फलरूपः ततो निवृत्त इत्याह निर्जगामेति । नितरां गमनं नित्यसन्निधिरूपेणापि ततो निर्गत इति ज्ञापयितुम् । नित्यक्रियारूपेण तु वर्तत इति न काप्यनुपपत्तिः । पुरद्वारादिति निर्गमनं सर्वजनीनं भवत्विति । निर्गच्छता भगवता द्वयं ज्ञापितमिति विशेषणद्वयमाह पद्ममाली निरायुध इति । ततः कीर्तिर्नीता, रक्षा तु कृतेति । एवं निर्गमनस्य प्रयोजनमग्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

विवरणटिप्पणी ।

निर्जगामेत्यत्र । रक्षा त्विति । एतत्प्रकरणीयलीलायाः प्रद्युम्नचरित्रत्वाद्बन्धुरक्षार्थमायुधग्रहणम् । स्थानदानेन रक्षायास्तु कृतत्वान्निरायुधो निर्गतः । तथाच निरायुधत्वेन रक्षाकरणं ज्ञापितमित्यर्थः ॥

प्रथमाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वितीयोध्यायः ।

निग्रहं प्रथमेऽध्याये निरूप्य हरिणा कृतम् ।
द्वितीयेऽनुग्रहं प्राह मुचुकुन्दाय यत्कृतम् ॥ १ ॥
तामसी हननाख्या हि राजसी नगरोद्यमा ।
सात्त्विकी नयनाख्या च निर्गुणा निर्गमस्तथा ॥ २ ॥
निर्गुणस्य निमित्तत्वं न तु कर्तृत्वमीर्यते ।
प्रबोधो मरणं चैव संवादश्च यथाक्रमात् ॥ ३ ॥
स्तुतिश्च निर्गुणा प्रोक्ता तदग्रे हि फलिष्यति ।
अतो निर्गुणलीलात्र द्वितीये विनिरूप्यते ।
क्रिया भगवतो द्वेधा गुणेषु स्वे यतः स्थिता ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते तत्त्वान् परित्यज्य केवलं तं व्यामोहयितुं कीर्तिमयीं वनमालां बिभ्रत् निर्गत इत्युक्तम्, कालयवनस्य मुक्त्यर्थं नारदोपदेशं गृहीतवतः साक्षात्कारः । ततस्तदनुसरणम्, ततो दृष्ट्या ज्ञानरूपेण ज्ञानाग्निना संघातनाशश्च निरूप्यते । निर्गुणक्रियाया मोक्षपर्यवसानात् । परं तस्य काल एव मुक्तिरिति निरूपयितुं द्वादशभिर्निरूप्यते तं विलोक्येति ।

श्रीशुक उवाच—तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपम् ।
दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥

विवरणटिप्पणी ।

द्वितीयेऽध्याये । **निर्गुणस्येति** । निर्गुणस्वरूपस्य कर्तृत्वाभावान्निर्गमलीलाविष्टस्य स्वरूपस्य यवनवधे निमित्तत्वम्, नतु वधकर्तृत्वमित्यर्थः । अत्रापि लीलाचतुष्टयमित्याशयेनाहुः **प्रबोध इति** । मुचुकुन्दस्य जागरणं यवनस्य मरणं मुचुकुन्देन भगवतः संवादश्च सात्त्विकतामसराजसा इत्यर्थः । **तदग्रे हीति** । निर्गुणस्वरूपेण मुचुकुन्दस्य दत्तं मोक्षलक्षणं फलं जन्मान्तरे फलिष्यतीत्यर्थः । **अत इति** । पूर्वाध्यायोक्ता निर्गुणलीला न फलपर्यवसायिनी, अतोऽविशेषाल्लीलाचतुष्टयमपि तत्राध्यायार्थः । अत्र तु निर्गुणलीला मोक्षलक्षणं फलं फलिष्यति । अतः फलसम्बन्धादत्र निर्गुणलीलैवाध्यायार्थ इत्यर्थः । **गुणेष्विति** । गुणेषु स्थिता सगुणा । स्वे स्वरूपे स्थिता निर्गुणेत्यर्थः । **तत्त्वानीति** । चतुर्णामायुधानां तत्त्वरूपत्वान्निरायुधपदेन तत्त्वपरित्याग उक्त इति भावः । एतदाशयेनैव निर्गमलीलाया निर्गुणत्वमुक्तमिति भावः । **परं तस्येति** । ये च कालेत्यत्र यवनस्य मुक्तिर्निरूपिता । परन्तु कालरूपे एवेत्यर्थः ।

---

१. तत्त्वानिति प्राचीनपुस्तकेषु पाठः, तत्त्वानीति टीकाकारसंमत इति ।

तं विलोक्य वासुदेवोऽयमिति निश्चित्य, तं जिघृक्षुरन्वधावदिति षष्ठेन संबन्धः । तत्रादौ त्रिभिस्तदृष्टं रूपं वर्णयति । पञ्चदशकलापूर्णमिव तावद्भिर्विशेषणैः । अतः प्रथमतः चन्द्रदृष्टान्तेनैव निरूपयति । विशेषेण निष्क्रान्तम्, यथा उदयाद्रेश्चन्द्रः, न तु राहोर्मुखात्, नापि मेघेभ्यः । तथा भगवानपि न मारयितुं, नापि भयमुत्पादयितुं, भयेन वेति तदाह उज्जिहानमिति । प्रथमदर्शनापेक्षया द्वितीयदर्शने अधिककान्तियुक्तः प्रतीयत इति । ननु विशेषकान्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्क्याह उडुपमिवेति । चन्द्रो हि नक्षत्राणां रक्षकः । यदि तत्तन्नक्षत्रे न गच्छेत्, गत्वा वा तं न प्रकाशयेत्, स्वरूपतः फलतश्च, तदा नक्षत्राणां वैयर्थ्यमेव स्यात् । तथा भगवान् नारदादीनां रक्षार्थं तदुपदिष्टेषु स्वानुभावं ख्यापयितुं प्रतिक्षणं रूपवैशिष्ट्यं प्रकाशितवानित्यर्थः । किञ्च, तस्मिन् दृष्टे युद्धार्थं समागतानां क्रोधः कदाचिद्भवेत्, ततश्चासन्मत्या मोक्षो न भवेदिति भगवान्स्वस्वरूपं सुन्दरत्वेनैव प्रकाशितवानित्याह दर्शनीयतममिति । दर्शनीयोऽतिसुन्दरः । अत्याश्चर्यं हि परस्मै प्रदर्श्यते । स्वस्यापि पुनः पुनर्द्रष्टव्यो भवति । श्याममिति । रसात्मकता निरूपिता । सर्ववेदयुक्तत्वमाह पीतकौशेयवाससमिति । नग्नान्न मुक्तिरिति वैदिकः सिद्धान्तः । 'आद्यन्तमध्ये बद्धो हि वेदेनामृतमश्नुत' इति ।

कच्छाशिखोपवीतानि बन्धनान्याह वेदतः ।

पीतवर्णं कौशेयं वासो यस्येति । वेदो यज्ञो देवाश्च पदत्रयेण परिगृहीताः । छन्दोमयं पीतमिति । कौशेयं क्षौमम् । 'सौम्यं वै क्षौम'मिति श्रुतेः । सर्वदैवत्यं वास इति च । अन्यथा पीताम्बरमित्येव ब्रूयात् । भगवदीयं हि न प्राकृतप्रकृतिकं भवतीति विशेषणवैयर्थ्यं च ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपतां निरूप्य अर्थरूपतामाह श्रीवत्सवक्षसमिति ।

श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकञ्जारुणेक्षणम् ॥ २ ॥

श्रीवत्सो वक्षसि यस्येति । दक्षिणावर्तरोमरेखायां सुवर्णरेखावत्तेजोविशेषः श्रीवत्सशब्देनोच्यते । वक्षसि जीवः सन्निहित इति तत्रैव भगवता अर्थः स्थापितः सुतराम् । दक्षिणः स्तनो धर्मो भवतीति धर्मप्रतिष्ठित एवार्थो भगवता परिगृहीतः । अत एव तत्र जीवप्रतिष्ठामाह । भ्राजत्कौस्तुभेनामुक्ता कन्धरा यस्येति । 'पुरुषः काममय' इति कामस्तद्विरूपणेन निरूपितः । मोक्षस्तु स्वेनैव दीयत इति प्रसङ्गादन्यदानमपि चतुर्भुज-

---

विवरणटिप्पणी ।

तं विलोक्येत्यत्र । नारदादीनामिति । वाक्यस्येतिशेषः । उडुरक्षार्थं चन्द्र इव नारदादिवाक्यरक्षार्थं भगवानागतः । अतस्तस्योडुषु गमनमिव भगवतो नारदवाक्यानुगमनमिति भावः । सौम्यं वै क्षौममिति । सौम्यं सोमलतासम्बन्धि वस्त्रार्हमित्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

त्वेन निरूपयति पृथुदीर्घेति । पृथवो दीर्घाः चत्वारो भुजा यस्येति । कृपया ज्ञानमपि प्रयच्छतीति ज्ञापनार्थमाह नवकञ्जारुणेक्षणमिति । नवकमलवदरुणे ईक्षणे यस्य । नूतनत्वेन कालाग्रासः, कञ्जत्वेन सात्त्विकता, अरुणत्वेन राजसता च, ईक्षणस्य निरूपिता । तेन सरसा सदया ज्ञानदृष्टिर्भगवदीया भक्तिं साधयतीति पञ्चमोऽपि पुरुषार्थो निरूपितः ॥

प्रार्थनावसर इति ख्यापयति नित्यप्रमुदितमिति ।

नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ।
मुखारविन्दं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥

एवं सर्वपुरुषार्थदातारं भगवन्तं निरूप्य, मुखारविन्दमपि पञ्चभिर्विशेषणैः विशिष्टं पञ्चपर्वविद्यारूपं स्वतन्त्रभक्तिमार्गत्वेन निरूपयन्नाह श्रीमदिति । मुखारविन्दं बिभ्राणमिति भगवद्विशेषणम् । स मार्गो भगवतैव स्थाप्यत इति ख्यापयितुम् । तदपि श्रीयुक्तं भवति परमसुन्दरम् । भगवानिव । सुष्ठु कपोले यस्येति । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारेणापि रसानुभवस्थानयुक्तम् । शुचि शुद्धं स्मितं यस्मिन्निति । सेवनार्थमेव समीचीनं मोहं संपादयति, नान्यथेति निरूपितम् । स्फुरन्ती मकरसदृशे कुण्डले यस्येति । बहिर्निर्गमने ग्रासार्थं स्थापिताविव मकरतुल्यौ वेदौ निरूपितौ । मोक्षदित्सया गच्छन् भगवन्मार्गं भक्तिमार्गं च स्थापयतीति निरूपितम् ॥ ३ ॥

एतादृशो भगवानेव भवतीति नारदशिक्षया ज्ञातवानित्याह वासुदेवो ह्ययमिति ।

वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः ।
चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥ ४ ॥

सत्त्वे आविर्भूतः मोक्षदाता वा अयमेव वासुदेव इति निश्चयं कृतवान् । कथं निश्चय इत्याशङ्क्य असाधारणानि षड्गुणरूपाणि षड्विशेषणान्याह । इतीति निश्चयार्थः । यतः पुमान्, न तु प्रकृतिः । दिव्यदृष्ट्या पश्यतीति सर्वजगतः प्राकृतत्वं, भगवतः पुरुषत्वं च, दृष्टवान् । अनेनैश्वर्यमपि निरूपितम् । 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणी'ति वाक्यात्

विवरणटिप्पणी ।

बहिर्गमन इति । मुखस्य भक्तिरूपत्वेन भक्तिमार्गाद्बहिर्निर्गमने वेदग्रासः कालाधीनत्वं भवतीत्यर्थः । कपोलयोः प्रवृत्तिनिवृत्तित्वस्योक्तत्वात्तत्र स्थितयोः कुण्डलयोर्वेदत्वमुक्तम् । भगवन्मार्गमिति । भगवत्त्वं ब्रह्मभावस्तत्साधकं मार्गं सांख्ययोगमार्गमित्यर्थः । कुण्डलयोः साङ्ख्ययोगरूपत्वादिति भावः । भक्तिमार्गमिति । मुखस्य भक्तिरूपत्वादिति भावः । ननु 'विष्णोस्त्वि'तिवाक्यादक्षरस्य पुरुषत्वम्, नतु पुरुषोत्तमस्येत्याशङ्क्याहुः विष्णोस्त्विति । इतिवाक्यात्तेषां रूपाणां पुरुषत्वं पुरुषोत्तमस्य पुरुषत्वे बाधकं न, किन्तु मूलस्य पुरुषोत्तमस्य पुरुषत्वात्तेषामपि पुरुषत्वं जातमिति साधकत्वमेव तस्येत्यर्थः ।

तेषां पुरुषरूपत्वं न बाधकम्, प्रत्युत मूलस्य पुरुषत्वे तेषां पुरुषरूपत्वमुपपद्यत इति साधकत्वमेव । श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्येति । क्रियाशक्तिः पूर्णा वीर्यत्वेन निरूपिता । भगवत्येव सा यतः । ततो यशो निरूपयन् सर्वपुरुषार्थदातृत्वे तद्भवतीति चतुर्भुजत्वमाह । ततो दृष्ट्यैव तापहारकत्वं भक्तिप्रदत्वेन निरूपयन् श्रियं निरूपयति अरविन्दाक्ष इति । रविव्यतिरिक्तान् सर्वानेव द्यति खण्डयति । महातेजस्विनमेव स्थापयतीति तादृशमक्षि निरूपयन् श्रियं भक्तिं च निरूपितवान् । वनमालां अन्तः प्रवेश्य ज्ञानवत्तिष्ठतीति ज्ञाननिरूपणेन पूर्णता निरूपिता । अतिसुन्दरः सर्वथा कल्मषाभावात् । देशपरित्याग एव हि वैराग्यमिति । अतः कारणात् वासुदेव इति निश्चयः ॥ ४ ॥

लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ।
निरायुधश्चलन्पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५ ॥

किञ्च, लक्षणैरिति । नारदोक्तैः वासुदेवादन्यो भवितुं नार्हति । पुराणान्तरादत्र कथानुसन्धेया । गतो हि नारदः कालयवनमाह । यादवाः त्वत्सदृशाः इति, परं कृष्णो रक्षकः, स च सर्वथा ज्ञातुमेवाशक्यः, कुतो जय्यः । कथमशक्य इत्याकाङ्क्षायां नूतनान्यनेकानि रूपाणि संपादयतीत्युक्त्वाह 'तं त्वं न ज्ञास्यसी'ति । ततो विशेषजिज्ञासायां लक्षणानि निरूपितवान् । स एकाकी निरायुधः अयुध्यमानः सर्वाभरणभूषितः पदातिर्निर्गमिष्यतीति । तं यः सायुधः अश्वाद्यारूढोनुगच्छेत्, तं पापं प्रसर्पेदिति । कालयवनस्यापि स्वपापादेव भयं, नान्यत इति निरूपितम्, अतोऽस्मिन्नारदोक्तलक्षणानि वर्तन्त इति वासुदेवश्च । तर्हि किं करिष्यसीत्याशङ्कायामाह निरायुध इति । यतोऽयं निरायुधः पद्भ्यां च चलन् गच्छति, अतोऽहमपि निरायुध एव गमिष्यामि, पद्भ्यामेव चलन्, ततो योत्स्ये मल्लप्रकारेण । अनेन सह युद्धार्थमेव यतः समागतमिति । अहमपि निरायुधः, अयमपीति ॥ ५ ॥

इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखम् ।
अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६ ॥

इतीति । एवं निश्चित्य पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवत् । नारदो हि हितप्रश्ने उक्तवान् । यथा भगवान् करोति, तथा कर्तव्यमिति, तदा ते जयः जीवनं च भविष्यतीति । तदनेनान्यथाबुद्धम् । भगवान् पराङ्मुखः, अयं भगवत्सम्मुखो भूत्वा सर्पणं कृतवानिति । वाक्याज्ञाने हेतुमाह यवन इति । जातिदोषात् न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि गच्छति भगवति तूष्णीमयं तिष्ठेत्, बलभद्रेण वा युद्धं कुर्यात्, तदा जयो भवेदपि, भगवांश्च सम्मुखमागच्छेत्, तथागमने प्रयोजनाभावात्, अतः पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवन्तं जिघृक्षुः सन्स्वयमन्वधावत् । ननु जिघृक्षया गमनमुचितमेवेत्याशङ्क्याह योगिनामपि दुरापमिति । अत्र प्रमाणं तमिति । तथैव प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ननु कियद्दूरं गत्वा अप्राप्तौ कथं न निवृत्त इति चेत्, तत्राह हस्तप्राप्तमिवेति ।

हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदे पदे ।
नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरम् ॥ ७ ॥

स हि हरिणा नीतः । तर्हि वञ्चयतीति कथं न ज्ञातवान्, तत्राह । पदे पदे हस्तप्राप्तमात्मानं भगवन्तं मन्यमान इति । हस्तमात्रगमनानन्तरं भगवान् प्राप्यत इति स जानन् गतः । नहि कश्चिद्धस्तमात्रादुदासीनो भवति । अत आकाङ्क्षा न निवृत्ता । यदा हि प्राणी क्रियया आत्मानं प्राप्स्यामीति मन्यते, स हि भ्रान्त[1] एव भवति । ननु भगवता वा किमर्थं नीत इति चेत्, तत्राह हरिणेति । स हि हरिः । तस्याप्यविद्या हर्तव्या, मुचुकुन्दस्य च निद्रेति । भगवान् हि यः स्वात्मानमनुसरति, तन्नोपेक्षत इति, पदे पदे तथा बुद्धिमुत्पादितवान् । तदाह दर्शयतेति । पदे पदे आत्मानं हस्तप्राप्तं दर्शयता । उभयत्रापीदं वाक्यं युज्यते । अतो गन्तुर्नेतुश्च इच्छाया अनिवृत्तत्वात् दूरं नीतः । ततः अद्रेः कन्दरा यत्र तत्स्थानमपि नीतः । नन्वेतावत्यपि दूरे अप्राप्तिश्चेत्, तदा नीतिशास्त्रविचारेणापि 'शिथिलाश्च सुबद्धाश्चे'ति न्यायेन कथं न निवृत्त इति चेत्, तत्राह यवनेश इति । दुष्टानां स्वामी न नीतिज्ञः । मथुरातो दशयोजनान्ते धवलपुरमिति प्रसिद्धमिदानीम्, पूर्वं तु आसीत् मुचुकुन्दगुहा ॥ ७ ॥

क्रियया प्राप्त्यभावमाशङ्क्य, जपादिनेव वचनाद्भगवान् प्राप्तव्य इति मत्वा, मध्ये वचनमप्युक्तवानित्याह पलायनं यदुकुल इति ।

पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ।
इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥ ८ ॥

यदुर्हि धर्मात्मा । अन्यथा अस्मत्सदृशत्वेन कथंमुक्तो[2] भवेत् । तादृशवंशे जातस्य सर्वागम्यस्यापि अवतारधर्मानुसरणमुचितमिति पलायनमनुचितमित्यर्थः । ननु भगवान् कथमेतद्वाक्यं न गृहीतवान्, तत्राह इति क्षिपन्ननुगत इति । स हि न यथार्थतया वदति, किन्तु तिरस्कारार्थं वदतीति । यदुकुले तस्य श्रद्धाभावात् किं तस्याग्रे यदुकुलप्रतिष्ठारक्षणेनेति युक्तमेव भगवतस्तद्वाक्यानङ्गीकरणम् । अत एव नैनं प्राप । अन्यथा भगवदनुगमने भगवान् प्राप्तः स्यात् । तेन वचनेन पापमपि जातमित्याह अहताशुभ इति । यतः अशुभमपि न निवृत्तम्, अतो न प्राप । पूर्वाशुभमिति केचित् । तद्भगवद्दर्शनेनानुगमनेन च निवर्त्यत एवेत्युपेक्षणीयम् । आहतः अशुभेनेति वा । वाक्यजनितपापेन पृष्ठतस्ताडितः न भगवन्तं प्रापेत्यर्थः ॥ ८ ॥

विवरणटिप्पणी ।

पलायनमित्यत्र । न निवृत्तमिति । वचनेन जायमानमशुभं भगवदनुगमनेन प्रतिबद्धमित्यर्थः । आहत इति । तदा 'उपसर्जनं पूर्व'मित्यनेन पूर्वप्रयोगच्छान्दसत्वान्न

---

१. महाभ्रान्त इति पाठः । २. कथं मुक्त इति पाठः ।

भगवान् पुनर्वराहो हिरण्याक्षवाक्यमिव सर्वसमर्थोऽपि, कार्यगौरवं मन्यमानोऽपि, न निवृत्त इत्याह एवं क्षिप्तोऽपीति।

एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्गिरिकन्दरम्।
सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम्॥ ९॥

'वधानुकल्पः स्वद्रोहे भक्तद्रोहे वधः स्मृत' इति वधानुकल्पमेव कर्तुं गिरिकन्दरं प्राविशत्। एतावानेव भगवद्व्यापारः निर्गुणो हि फले निमित्तमिति ज्ञापयितुं निरूपितः। तद्भगवति फलितमित्याह सोऽपि प्रविष्ट इति। यदा भगवान् गिरिकन्दरं प्राविशत्, तदा सोऽपि प्रविष्टः। प्रवेशानन्तरं तस्य भ्रमो जात इत्याह **तत्रान्यं शयानं नरं ददृश** इति। नरत्वमेव तत्र प्रतीतम्, नत्वन्यद्वैलक्षण्यम्। यद्यपि ससामग्रीकः शेते, तथापि पूर्वमेव शयनार्थं सामग्रीं प्रेषयित्वा पश्चादागत्य शयनं कृतवानिति तस्य बुद्धिः॥ ९॥

ननु भगवान् शयनार्थं चेदागतः, तदा तवागमनमनुचितमिति सुतरामतिक्रमोऽनुचित इत्याशङ्क्य, तस्य भ्रान्तस्याभिप्रायमाह नन्वसाविति।

नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत्।
इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत्॥ १०॥

स्वयमागच्छतु नाम, कथं नोक्तवान् शयनार्थं गच्छामीति, युद्धं वा न करिष्यामीति। यो हि यमनुधावति, तस्यानिषेधे 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेन दूरे गत्वा युद्धं करिष्यतीत्यभिप्रायो भवति। निकटे ससहायो बलवान् भवतीति। तस्मादेवं भ्रमं जनयित्वा एतावद्दूरमानीय, युद्धमप्यकृत्वा, साधुवत् शेते। यो हि वञ्चयति, स न साधुः। असाधोरनिद्राणस्योत्थापनं न दोषायेति दुर्बुद्धिः शयानं भगवन्तं मत्वा पदा समताडयत्। पादयोर्व्यथा जनितेति, महांश्चातिक्रमो भवत्विति। शयानोद्बोधनं पादताडनमतिक्रमार्थमच्युतबुद्धिश्चेति त्रयो दोषाः। ननु महानयं महतश्चोपदेशं प्राप्य कथमेवं दुर्बुद्धिर्जात इति चेत्, तत्राह मूढ इति। स्वभावतो मूढः। अच्युत इति तद्बुद्ध्या ताडितत्वान्महतोऽपि पादप्रहारे न राज्ञः कश्चिदपकारो जात इति सूचितम्॥ १०॥

ततो यज्जातं तदाह स उत्थायेति।

स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने।
दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम्॥ ११॥

विवरणटिप्पणी।

जात इति ज्ञेयम्। फले निमित्तमिति। निमित्तमेव, नतु जनक इत्यर्थः। तद्भगवतीति। तद्भगवद्व्यापारनिमित्तकं वधरूपं फलं भगवति प्रविष्टे सति यवने फलितमिति हेतोर्यवनस्यापि प्रवेशमाहेत्यर्थः।

---

१. भगवद्द्रोहे इति पाठः। २. तस्मादेनमिति पाठः।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

पादप्रहारेण चिरं सुप्तोप्युत्थाय सर्वा दिशो विलोकयन् पार्श्वे तं कालयवनमद्राक्षीत् । स तु प्रथमतः तत्प्रतिकूलां दिशं दृष्टवान्, ततः क्रमेण दृष्टिं प्रसारयन् द्वितीयपार्श्वे अवस्थितमुत्थितं पश्चाद्ददर्श ॥ ११ ॥

ततः कोऽयमिति प्रश्नात्पूर्वमेव दर्शनमात्रेणैव स भस्मसाज्जात इत्याह स तावत्तस्य रुष्टस्येति ।

स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत ।
देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ १२ ॥

निरपराधस्ताडित इति तस्य क्रोधः । अतो रुष्टस्य तस्य दृष्टिपातेन निमित्तेन कालयवनदेहस्थित एवाग्निः काष्ठस्थितो वह्निर्वह्निस्पर्शेनेव प्रादुर्भूतः । ततो देहजेनैवाग्निना दग्धः सन् क्षणमात्रेणैव भस्मसादभवत् । बहिःस्थितोऽग्निः दवानल इवाल्पमेव दहेत्, पलायनं वा कुर्यात् । अन्तःस्थितोग्निरिति सर्वव्यापारं दूरीकृत्य भस्मसादेव कृतवान् ॥१२॥

प्रकृते भगवता यवनोऽयं यथाकथञ्चिन्मारित इति विवक्षितत्वाद्विशेषं न कथयिष्यतीत्याशङ्क्य सावधानं च शृणोतीति ख्यापयितुं राजा तं पृच्छति **को नामेति** ।

राजोवाच—**को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च ।**
कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किंतेजो यवनार्दनः ॥ १३ ॥

प्रसिद्ध्या अज्ञानं वारयति । 'अन्य'मिति पुल्लिङ्गात् पुंस्त्वं ज्ञातमेव । अन्ये पञ्चार्था ज्ञातव्याः ।

नामसंबन्धरूपाणि निमित्तं शयने तथा ।
दाहकत्वं दृष्टिमात्राद्ब्रह्मविज्ज्ञास्यते परः ॥ १ ॥

कस्य संबन्धी, किं वीर्यं यस्य, अन्यथा एकाकी सिंहादिसम्भाविते देशे कथं शयीत । कस्माद्वा हेतोः उत्तमस्थानेषु विद्यमानेषु गुहां गतः शेते । किं वा तस्य तेजः । किं तेजो यस्येति किंतेजाः । यतो यवनार्दनो जातः । अग्निसूर्यादीनामपि नैवंविधं तेजः सम्भवति । यवनपदेन तस्यापि महत्त्वमुक्तम् । विशेषतो वक्तव्यैवैषा कथेति ॥ १३ ॥

एतदर्थमेव भगवानागत इति तस्य विशेषमाह स इक्ष्वाकुकुल इति सप्तभिः ।

श्रीशुक उवाच—**स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृतनयो महान् ।**
मुचुकुन्द इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ १४ ॥

भगवत्त्वमग्रे तस्य भविष्यतीति भगवत्कथैवैपेति ज्ञापयितुं च । अन्यथा भगवद्व्यतिरिक्तकथा न श्रोतव्येति श्रोतॄणां विरक्तिः स्यात् । इक्ष्वाकोः कुले जातः । मनोः पुत्राणां

विवरणटिप्पणी ।

को नामेत्यत्र । ब्रह्मविद् ज्ञास्यते इति । पर उत्कृष्टो ब्रह्मविदिदं सर्वं ज्ञासते । अतो ब्रह्मन्निति सम्बोधनमुक्तमिति शेषः ।

मध्ये मुख्य इक्ष्वाकुः। मान्धाता चायोनिजः, केवलपुंसवनजलाज्जातः । अशांकृतबीजजोऽपि स्वरूपतोऽपि महान् । कुलोत्कर्षः पितुरुत्कर्षः स्वरूपोत्कर्षश्चोक्तः । तस्य नामोत्कर्षमाह मुचुकुन्द इति ख्यात इति । तस्य वैदिकं सहजं च धर्ममाह ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गर इति। ब्राह्मणानां हितश्चेत्सर्वोऽपि वैदिको धर्मः सेत्स्यति । सत्यः सङ्गरो युद्धं यस्य ॥ १४ ॥

स याचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ।
असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम् ॥ १५ ॥

एवं षड्गुणयुक्त इति इन्द्राद्यैरात्मरक्षणे स याचितः । अनेन भगवत्तुल्यतैव निरूपिता । स्वरूपतो लोकतः कार्यतश्च गुणानामुत्कर्षो निरूपितः । संसाराद्भीताः महापुरुषमिव प्रार्थितवन्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह-असुरेभ्यः परित्रस्तैरिति । ये हि देवानपि मारयन्ति, तानपि मारयित्वा, रक्षां कृतवानित्याह तद्रक्षामिति । दैत्यानां पलायने पुनरागमनशङ्का भवतीति चिरकालं रक्षामकरोत् । यावदिन्द्रादयोऽतिपुष्टाः । क्षत्रियस्यायमेव धर्मः यज्ञादेरप्यधिक उक्तः ॥ १५ ॥

सा च रक्षा पर्यवसानपरा जातेति रक्षाया अवधित्वं निरूपयन्नाह लब्ध्वा गुहमिति ।

लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ।
राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् ॥ १६ ॥

कार्तिकेयश्चेदुत्पन्नः, पश्चात्तारकादयो हता इति तस्य सेनापतित्वे जाते पश्चाद्विरामं प्रार्थयामासुः । अनेनास्य रयिन्यायेन स्वार्थाभावः सूचितः । अथ स्वस्थाः सन्तः भिन्नप्रक्रमेण राजानमब्रुवन् । पूर्वं भीताः, इदानीं संतुष्टा इति भिन्नप्रक्रमः । तेषां वाक्यान्याह राजन्निति । क्रियमाणमादौ व्यावर्तयन्ति । नोऽस्माकं परिपालनरूपात् कृच्छ्रात् विरमतामिति । यद्यपि स्वर्गे स्थितः, तथापि भोगाभावात् सर्वदा युद्धकरणाच्च क्लेश एव ॥१६॥

न केवलं देहक्लेशः अस्मत्परिपालने, किन्तु सर्वस्वमपि तव नष्टमित्याहुः नरलोकं परित्यज्येति द्वाभ्याम् ।

नरलोकं परित्यज्य राज्यं च हतकण्टकम् ।
अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः ॥ १७ ॥
सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ।
प्रजाश्च तुल्यकालीना नाधुना सन्ति कालिताः ॥ १८ ॥

भोगो भोगसाधनानि च गतानीति । जन्मभूमिः सहजा च सर्वेषां सुखदा । अतो नरलोकपरित्यागोऽपि दुःखहेतुर्भवति । हतकण्टकं च राज्यमिति। शूरत्वात् अज्येष्ठत्वेऽपि एतदधीनमेव राज्यमित्यस्मिन्नेव भोगः प्रतिष्ठितः । एवं सर्वथाऽनिषिद्धं भोगं परित्यज्य अस्मानेव पालयतः ते सर्वे एव कामा उज्झिताः त्वया सर्वेऽपि कामास्त्यक्ताः । तत्र

हेतुः वीरेति । वीररसप्रधानः नान्यं कामं सुखत्वेन मन्यत इति । एतत्कीर्तनं महानुपकारः त्वयास्मासु कृत इति ज्ञापनार्थम् । दैहिका अपि निवृत्ता इत्याह सुता महिष्य इति । दिवसस्य स्वर्गे वर्षात्मकत्वात् तस्य कालाज्ञानम्, यथा ब्रह्मसभायां गतस्य रैवतस्य । अतो ज्ञापयन्ति । महिष्यः स्त्रियः, ज्ञातयो भ्रात्रादयः, अमात्याः सेवकप्रभवः, मन्त्रिणश्च । एते राज्यसंबन्धिन उभये तुल्यकालीनाः । प्रजा मित्राणि । अधुना ते तत्र न सन्ति, यतः कालिताः कालेन भक्षिताः । अनेन तत्र गन्तव्यमिति शङ्का निवर्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि भवद्भिः कथं तेषां रक्षा न कृता, देवा ह्यायुषः प्रभवो भवन्तीत्याशङ्क्याह कालो बलीयानिति ।

कालो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ।
प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून् ॥ १९ ॥

बलिनां वाय्वासन्यगुणानां मध्ये । ततोऽपि बलीयान् । तत्र हेतुर्भगवानिति । ननु धर्मे क्रियमाणे अक्लिष्टकर्मा भगवान् कथमस्मदीयान् भक्षितवानित्याशङ्क्याह ईश्वर इति । नहीश्वरे नियमोऽस्ति । तर्हि भगवान् भक्तस्य कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह अव्यय इति । अक्षरात्मा सः । न तु पुरुषोत्तमात्मा । तेन न तस्य भक्तपक्षपातः । पक्षपातेऽपि अव्ययमेव पदं दास्यतीति पुत्रादीन् दूरीकृतवान् । तस्यायमेव स्वभाव इत्याह । क्रीडन्नपि प्रजाः कालयत इति । स हि यतस्ततः विक्षिप्तान् स्वस्मिंश्चानयति, स्वगृहे रोधयति । तस्मिन् दोषबुद्धिर्भविष्यतीति दृष्टान्तमाहुः पशुपालो यथा पशूनिति । बहिःस्थिताः पशवोपि व्याघ्रादिभिर्हन्यन्त इति । तथा कालोऽपि बहुकालं बहिःस्थिताः उत्पथा भविष्यन्तीति बहिर्न स्थापयति । अतः अशक्यप्रतिकारात्ते गताः ॥ १९ ॥

तस्य मनःसन्तोषार्थं वरं वरयेत्याहुः ।

वरं वरय भद्रं ते ऋते कैवल्यमात्मनः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ २० ॥

ननु कालश्चेन्मामपि ग्रहीष्यति, तदा किं वरेणेत्याशङ्क्य अप्रार्थितमपि कालाग्रासं तुभ्यं दास्याम इति सूचयन्त आहुः भद्रं त इति । ते भद्रमेव, न कालग्रासोऽनिच्छत इत्यर्थः । तर्हि कालजयानन्तरं मोक्षो दीयतामित्याशङ्क्याहुः ऋते कैवल्यमिति । वयं हि संघातस्वामिनो देवास्तत्त्वांशाः । अतोऽस्माकं नात्मन्यधिकारः । कैवल्यं चात्मनः, देहादेस्तु कैवल्यमपुरुषार्थत्वादप्रार्थ्यम् । यद्यप्याधिदैविकाश्चेत्सर्वे निवृत्ता भवेयुः, तदा केवलता सिध्यतीति, कैवल्यमपि देवाधीनमेव, प्राणिनां दुःखनिवृत्तिरभिप्रेता, न परमा-

---

विवरणटिप्पणी ।

वरं वरयेत्यत्र । तर्हीति । एतस्यैव विवरणं कालेति ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

नन्दप्राप्तिः, 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इत्यादिश्रुतिभिश्च सिद्धत्वाच्चात्मनः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन स्मृतिन्यायेन कैवल्यमपि देवाधीनं भवति । तथापि भगवदाज्ञया प्रवृत्तिस्वभावा एवैते, प्रवृत्तावेव यथाभिलषितं दातुं समर्थाः । नतु स्वतो निवृत्तौ । तथा सतीश्वरस्यापराधो भवेत् । भगवदानन्दो वा रूढ्या कैवल्यं आनन्दाभिव्यक्तिर्वा । अतः कैवल्यव्यतिरिक्तं प्रार्थनीयम् । आत्मपदाच्चात्महितातिरिक्तं च प्रार्थनीयमिति सूचितम् । तर्हि कैवल्यसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्प्रभुं निर्दिशन्ति एक एवेति । तस्यात्मकैवल्यस्य एक एव प्रभुः । सर्वं सर्वेभ्यो दत्वा आत्मार्थं तत्स्थापितवानिति। यतो भगवान्, स्वतःसिद्धान्यैश्वर्यादीनीति । ननु तमसः परस्तात्पुरुषोत्तमो विद्यमानः अनधिकारित्वात् कथमात्मार्थे तत्स्थापितवान् । तथा सति कस्यापि मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह विष्णुरिति । स एवात्र मोक्षं दातुं विष्णुरिति प्रसिद्धः । ततो विष्णोर्भगवत्त्वमधिकाररूपत्वं भगवत्त्वं चेति द्वयमुक्तम् । तेन कालातिक्रमोऽपि भवतीति सूचयितुमाहुः अव्यय इति । स व्ययरहितः । अनेन तस्य निरपेक्षतापि सूचिता । अनेन पालनाधिकारेऽपि निवृत्तिमपि कारयिष्यतीति बोधितम् । तेन देवानां कैवल्यादाने तस्य च कैवल्यदाने हेतुरप्युक्तः । अनुक्तमप्यत्रापेक्षितमर्थादुक्तं ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

तत्र स विष्णुः कथं प्राप्तव्य इत्याशङ्कायाम्, सोऽवतरिष्यति मोक्षमेव दातुम्, तदा तस्य अनुवृत्तौ तदाज्ञाकरणे वा मुक्तिर्भविष्यतीति प्रतिवचने, कदा अवतरिष्यतीति पुनर्जिज्ञासायाम्, अष्टाविंशतितमे युगे अवतरिष्यतीत्यभिज्ञाय, तावत्पर्यन्तं तूष्णींस्थितौ कामादयः क्षुत्पिपासादयश्च बाधका भविष्यन्तीति, समाधावप्येतद्दुःखमिति, सुषुप्तिसमाध्योः तुल्यश्चानन्दानुभव इति, फलदाता विष्णुरेवेति योगादीनामप्रयोजकत्वात्, प्रयत्नाधिक्येन क्लेशसम्भवाच्च, सुषुप्तिमेव प्रार्थयामास । ततो देवाः स्वकीयां निद्रां ददुः । ते ह्यस्वप्नाः । अर्थात्सुषुप्तिरेव भवतीति वरत्वेन निद्रां प्राप्य, तत्र विघ्नकर्ता दर्शनमात्रेणैव भस्मसाद्भविष्यतीत्यपि वरं प्राप्य, अष्टाविंशतियुगपर्यन्तं निद्रां कृतवानित्याह अशयिष्टेति ।

एवमुक्तः स वै देवानभिवन्द्य महायशाः ।
अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥ २१ ॥

गुहायां शीतवाताद्युपद्रवाभावात् तत्राविष्टः अशयिष्ट निद्रां कृतवान् ॥ २१ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह यवन इति ।

यवने भस्मसान्नीते भगवान्सात्वतर्षभः ।
आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥ २२ ॥

देवानामभिवन्दनं तत्प्रत्याशया स्थितत्वं भगवन्माहात्म्यश्रवणेन श्रद्धा चेति गुणत्रयं तस्य दृष्ट्वा, भक्तहितमपि प्रसङ्गात्तत्कृतं ज्ञात्वा, यवने भस्मसान्नीते, भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थश्च सात्वतानामृषभः स्वामी तादृशाय चेत् कृपां न कुर्यात्, तदा भक्तानां दुःखमपि

भवेदिति भक्तहितकारित्वं स्वतन्त्रत्वं चावलम्बितवानित्याशयेनाह सात्वतर्षभ इति । तत्र प्रथमं हितचर्यामाह आत्मानं दर्शयामासेति । ननु प्राकृताय सर्वसाधनं परित्यज्य निद्राणाय कथमात्मानं दर्शितवानित्याशङ्क्याह मुचुकुन्दायेति । सर्वत्र उकारः दोषाभावसूचकः । मकारः पुरुष आनन्दः, मुदं (मुद्) वा परमानन्दः । चुशब्देन निर्दुष्टं चैतन्यम् । कुशब्देन निर्दुष्टः सदंशः । सच्चिदानन्दरूपं पूर्वं ज्ञानादिद्वारा लोकेभ्यो दत्तवानिति तादृशाय स्वरूपं प्रदर्शनीयमेव । ज्ञापनं नापेक्ष्यत इति, विरुद्धं वा न मंस्यत इत्यत आह धीमत इति । स हि बुद्धिमान् । पूर्वोपदेशमपि स्मरतीत्यपि सूचितम् ॥ २२ ॥

ततो यज्जातं तदाह तमालोक्येति चतुर्भिः ।

तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥ २३ ॥
चतुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया ।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २४ ॥
प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ।
अपीच्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥ २५ ॥

तमालोक्य पर्यपृच्छदिति चतुर्थेन संबन्धः । तस्य कालातिक्रमेण मोक्षसिद्ध्यर्थं भगवन्तं वर्णयति त्रयोदशधा, तावद्भिर्विशेषणैः । घनश्याममित्यादिभिः । केवलरसात्मकत्वे दुःखसहितसुखं न पुरुषार्थत्वायेति घनश्यामता निरूपिता । मेघवत् श्यामः, स हि तापहारको भवति । क्रियाफलदाता आप्यायकश्च । एवं गुणत्रयसहितो रसः भगवान् फलरूपो निर्दिष्टः । संसारं निवर्तयन् कर्म च सफलं कुर्वन् परमानन्ददाता । पीतकौशेयवाससमिति व्याख्यातम् । एवं प्रमेयप्रमाणरूपं निरूप्य तेनैव मोक्षधर्मौ सूचयित्वा अर्थकामावाह श्रीवत्सयुक्तं वक्षो यस्य, भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितश्च ॥ २३ ॥

एवं चतुर्विधपुरुषार्थरूपं निरूप्य तद्दातृत्वमप्याह चतुर्भुजमिति । सेवमानेभ्यः-तान् प्रयच्छतीति । प्रथमतः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्तेरुपयोगमाह वैजयन्त्या मालया रोचमानमिति । कीर्त्या रुच्युत्पादकः । वैजयन्तीपदेन कीर्तेः सानुभावत्वमुक्तम् । एवं सोपपत्तिकं सर्वपुरुषार्थदातृत्वं निरूप्य भक्तिदातृत्वमाह । चारु प्रसन्नं वदनं यस्य । अत्रापि चारुत्वं मनोहरत्वम्, प्रसादः फलसाधकः, साधनफलसहिता भक्तिरत्र निरूपिता । स्फुरन्मकरकुण्डलमिति । पूर्ववत्तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रे अङ्गभूते निरूपिते ॥ २४ ॥

एवं शास्त्रीयोत्कर्षमुक्त्वा लोकोत्कर्षमाह प्रेक्षणीयं त्रिलोकस्येति । लोको हि

विवरणटिप्पणी ।

तमालोक्येत्यत्र । अन्त्यविशेषणे उदारपदसूचितं मोक्षपर्यवसायित्वं त्रयोदशः प्रकारः ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

दृष्टमेव मन्यते, लौकिकः, त्रिलोकस्यापि स एव प्रेक्षणीय इति नान्यः केनचित्स्वीकर्तव्यः । तेषां दृष्ट्या प्रवृत्तौ फलसिद्धिमाह सानुरागस्मितेक्षणमिति । अनुरागपूर्वकं स्मितपूर्वकमीक्षणं यस्येति । अनुरागेति सकलं (सफलं) काम्यं कर्म, स्मितमित्यल्पमोहा भक्तिः । ईक्षणं ज्ञानम् । तेन त्रितयमपि भगवान् प्रयच्छतीति सूचितम् । पुरुषाणामेवं साधनफलान्युक्त्वा स्त्रीणामाह अपीच्यवयसमिति । प्रियः स्त्रीणामपीच्य इति परमप्रीतिविषयं वयो यस्य । तेन तासां प्रवृत्तिरुक्ता । फलमाह मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रममिति । मत्तो यो मृगेन्द्रः सिंहः । न हि सिंहाक्रान्तं सिंहगृहं कश्चित्प्रवेष्टुमर्हति । न केवलं संबन्धमात्रेण पाति, किन्तु उदारः यथेष्टं मनःपूर्तिपर्यन्तं विक्रमः पराक्रमः तासामभीष्टो यस्य । उदारत्वात् मोक्षपर्यवसायित्वमपि सूचितम् ॥ २५ ॥

एवं वैदिकलौकिकैः सर्वैरेव विशेषेण मृग्यः भगवानेक एव फलसाधनरूप इति तादृशं दृष्ट्वा, प्रपत्त्यर्थं संवादेन परिचयं कृत्वा, पश्चाद्भजनीय इति प्रथमतः पृच्छति पर्यपृच्छदिति ।

पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ।
शङ्कितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा ॥ २६ ॥

नन्वेवंभावः कथं वर्ण्यते, अज्ञात्वैव लौकिकन्यायेन कथं न पृष्टवानित्याशङ्क्याह महाबुद्धिरिति । महती तस्य बुद्धिरतिचतुरः । एतदर्थमेव सुषुप्तिं साधयित्वा स्थितः । किञ्च । तेजसा तस्य धर्षितः । भगवत्तेजसा पराहतः । स ह्यात्मानं जानाति, इन्द्रादिभ्योऽप्यधिकतेजस्विनम् । स चेत्तस्य तेजसा तिरस्कृतः, तदा कथं (न) जानीयादयं पुरुषोत्तम इति । तस्मात्परिचयार्थं प्रश्नः । ननु प्रश्नोऽपि धाष्ट्र्यकरः कथं पुरुषोत्तमे सम्भवतीत्याशङ्क्याह शङ्कितः शनकैरिति । प्रश्नेऽपि शङ्कां प्राप्तवानेव । तथापि समागतो भगवानित्यल्पं धाष्ट्र्यमवलम्ब्य शनैरपृच्छत् । किञ्च । राजा नीतिमपि जानाति । महांश्च राजसगुणोऽपि तस्य धाष्ट्र्ये सहाय इति केचित् । तेजसा दुर्धर्षमिवेति । भगवन्तं दृष्ट्वा राजत्वेऽपि तत्तेजसा दुर्धर्ष इति शनैरेवोक्तवान्, विज्ञापनापूर्वकम् । आयुधानि सेवकाः सामग्री च न दृष्टेति । स्वयमपि भ्राजेति इवेत्युक्तम् । अन्यथा पादयोरेव पतेत् । भगवान् वा तथा सन्देहविषयमात्मानं प्रकाशितवानितीवशब्दः ॥ २६ ॥

प्रश्नमाह को भवानिति अष्टभिः ।

मुचुकुन्द उवाच—**को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ।**
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकण्टके ॥ २७ ॥

प्रश्ने हेतून् वदति । अन्यथा कृत्रिमत्वमाशङ्क्येतेति । स्ववृत्तान्तमपि कथयति ।

विवरणटिप्पणी ।

को भवानित्यत्र । प्रश्नहेतूनिति । स्वरूपक्रियाप्रकारहेतूनित्यर्थः । अन्यथेति । हेतु-

भगवतोऽपि स्ववृत्तान्तकथनार्थम् । अष्टैश्वर्यं भगवति सिद्धम् । तथा सति विशेषाज्ञाने प्रतिपत्तिरयुक्तेति, स्वयं च फलार्थी न भवतीत्यष्टभिः प्रश्नः । प्रश्नत्रयं निरूपयति, स्वरूपक्रियाप्रकाराणाम्, तत्र विरोधख्यापनार्थम् । एतादृशं रूपं सहजं भवत्येव, कृत्रिममन्येषामपि भवतीति को भवानिति स्वरूपप्रश्नः । अस्तु वा विशेषः । एतादृशे विपिने अरण्ये, तत्रापि गिरिसंबन्धेन गह्वरे स्थाने, कथं संप्राप्त इति क्रियाप्रयोजनः प्रश्नः । पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यामिति प्रकारप्रश्नः । इयं हि भूमिरसंस्कृतेति उरूणि कण्टकानि भवन्ति । पलाशपत्रादपि कोमलाभ्यां पद्भ्यां तादृशस्थाने विचलनं महत्कार्यव्यतिरेकेण न भवतीति किं तादृशं महत्कार्यमिति प्रकारप्रयोजनप्रश्नः ॥ २७ ॥

तर्केण जानीहीत्याशङ्कायां तर्कानाह किंस्वित्तेजस्विनामिति द्वयेन ।

किं स्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान्वा विभावसुः ।
सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोऽपि वा ॥ २८ ॥
मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ।
यद्बाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ २९ ॥

आदावहमेवं[3] वितर्के । सर्वेषामेव तेजस्विनां तेजः एकीभूतमेतदिति । अथवा । यत्पूर्वं कारणत्वेन तेजः सृष्टं 'तत्तेजोऽसृजते' ति, तद्वा तेजो भगवान् । जगत्कारणत्वात् तस्य भगवत्त्वम्, तेनाप्यापः सृष्टा इति । अथवा । त्वं विभावसुरग्निः मूर्तीभूतः । सर्वस्यापि तेजसः एकीभावे कारणाज्ञानात् द्वितीयः पक्षः । ततो मूलभूतस्य अत्रागमनासम्भवात् तदधिष्ठातृदेवताप्रश्नः । एवमाधिभौतिकादिभेदेन विकल्पत्रयम् । त्रितयमप्येतत् [3]राजसमिति । सात्त्विकं त्रितयमाह सूर्यः सोमो महेन्द्रो वेति । एक एव सूर्यो देवतेति 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे'ति 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण' इति च सूर्यो भवितुमर्हति । चतुर्भुजत्वदर्शनात् । ततोऽपि शीतरश्मिरमृतमयः सुन्दर इति सोमः । ततोऽप्यैश्वर्यदर्शनान्महेन्द्रो भविष्यसि । एवं सात्त्विकभेदानुक्त्वा मनुष्याकृतिमिव पश्यन् तृतीयं गुणं कल्पयन्निव तत्रोत्तमं सम्भावनया निरूपयति अपरो वा लोकपाल इति । (अग्नि) वायुवरुणादीनामन्यतमः । ते हि लोकरक्षार्थं परिभ्रमन्ति । वेत्यस्य पक्षस्यानादरे । एवं कार्यकारणरूपाणि सम्भावयित्वा तान् पूर्वपक्षे निधाय परमकारणरूपं पुरुषोत्तमं तं

विवरणटिप्पणी ।

ज्ञानाभावे चतुर्भुजादिरूपस्य कृत्रिमत्वं शङ्केत । अन्य एव कश्चिदेवंरूपं संपाद्य समागत इति स्यादित्यर्थः । तथासतीति । अष्टैश्वर्ये भगवति सिद्धे सति अयं भगवानेव कृत्रिमो वेति विशेषज्ञानाभावे तस्य प्रपत्तिरयुक्ता । स्वयं च भगवान् फलार्थी न । मुचुकुन्दात्किञ्चि-

१. भवेदित्येव, भगवतीति पाठद्वयम्, भवतीति सप्तम्यन्तः मूलपाठ इति प्रतिभाति । २ एवमिति पाठः । ३. राजसराजसमिति पाठः । ४. प्रतिपत्तिरिति मूलपाठः, प्रपत्तिरिति टीकाकारसंमतः ।
६ मु. उत्त.

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

सम्भावयति मन्ये त्वामिति। देवानामपि देवानां ब्रह्मविष्णुशिवानां मध्ये पुरुषर्षभं विष्णुं त्वां मन्ये। तेषां वा पुरुषर्षभः। तेषां पुरुषः स्वराट् नारायणः। तस्याप्यृषभः पुरुषोत्तम इति वा। श्रद्धयैवं कल्पयतीत्याशङ्क्य तत्र साधिकामन्यथानुपपत्तिमाह यद्बाधस इति। गुहान्धकारः न केनापि दूरीकृतः, उत्पत्तिशिष्टः सः। यो हि व्यवधायकं न मन्यते, तेन दूरीकर्तुं शक्यः। अतः पूर्वोक्तानां भगवत्तेजःसहितानामपि नात्र पराक्रमः। मूर्तीभूतानां तु बहुधा समागतानां गुहाध्वान्तनिराकरणं न दृष्टमिति, य एवास्माभिर्न दृष्टः पूर्वम्, स भगवान् भवितुमर्हतीति निश्चीयते। किञ्च। प्रदीप्तोऽप्यग्निर्भगवत्सहितोऽप्येवंविधप्रभायुक्तो न भवति। एकैव हि तत्र भगवच्छक्तिः। दीपे तु शक्तिद्वयम्। अतएव कारीषाद्दारुमयाच्च दीपस्य प्रभा महती, स्नेहाग्निस्थानाग्निसंयोगैः। 'वर्तिका अग्निस्थानं अग्नेस्तूषाधान'मिति श्रुतेः। 'एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्घृत'मिति घृतमपि तथा। अग्निश्च तत्र संयुक्त इति। अतस्तस्य प्रभा कलिकामात्रस्यापि सर्वगृहव्यापिनी भवति। तथा भवत्तेजः गुहाभ्यन्तरस्थानं यत्कदापि न दृष्टं तद्दर्शयतीति पुरुषोत्तम एव भवितुमर्हसि। उत्कृष्टप्रभा व्यवहार्या दृष्टान्तत्वेनाभिमतेति दीपो दृष्टान्तः। अथवा। त्वमेव प्रकृष्टो दीपः, यतः स्वया प्रभया ध्वान्तं बाधस इति। अदृष्टपूर्वत्वेन पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः॥ २९॥

तर्हि ज्ञात्वा कथं प्रश्न इति चेत्, तत्राह शुश्रूषतामिति।

शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुङ्गव।
स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते॥ ३०॥

व्यलीकं सन्देहः, तद्रहितं यथा भवति तथा श्रोतुमिच्छास्माकम्। असमानत्वान्न संभाष्यस्त्वमित्याशङ्क्याह नरपुङ्गवेति। नराकृतिर्दृश्यत इति। संव्यवहार्या नरा इति वयमपि संव्यवहार्याः। नराकृतित्वं च सहेतुकं प्रतिभातीति विशेषान् पृच्छति स्वजन्म कर्म गोत्रं वेति। स्वस्य जन्म किंरूपं, कथं प्रादुर्भूत इति कारणप्रश्नः। कर्मेति प्रयोजनप्रश्नः। गोत्रमिति

विवरणटिप्पणी।

द्याचयितुं नागतः। अतः कृत्रिमत्वमपि न संभवतीत्युत्कटकोटिकः संशयः। तथाच प्रश्नस्याष्टविधैश्वर्यविशेषज्ञानार्थकत्वादष्टभिः प्रश्न इत्यर्थः।

मन्ये त्वामित्यत्र। यो हि व्यवधायकमिति। सूर्यादीनां तेजो भित्त्यादिव्यवधाने प्रतिबद्धं भवतीत्यर्थः। भगवत्सहितोपीति। यज्ञात्मको भगवानग्नौ तिष्ठति। अत एव यज्ञपुरुषस्य ततः प्रादुर्भाव उक्तः। तथा च भगवद्युक्तोपीत्यर्थः। एकैवेति। तेज एवेत्यर्थः। शक्तिद्वयमिति। तेजः प्रभा चेत्यर्थः। कारीषादिति। कारीषं ज्वाल्यते, दारु च ज्वाल्यते, उभयविधादपि प्रकाशकादित्यर्थः। दीपस्येति। वार्तिकामयस्येत्यर्थः। अतस्तस्येति। शक्तिद्वयस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः। प्रभया स्वयेति पाठपक्षे आहुः अथवेति।

१ करोतु इतीति पाठः। २ गोमयं वर्तुलाकृतिज्वलनसाधनं करीषम्।

कस्मिन्वंशे प्रादुर्भाव इति वंशप्रश्नः । वेति अन्यदपि वक्तव्यमित्यभिप्रायसूचकम् । एवं गुणत्रयस्वभावमिव पृष्ट्वा स्वस्य नियोजकत्वाभावायाह कथ्यतां यदि रोचत इति ॥३०॥

नरत्वेऽपि तुल्या एव संभाष्या इत्याशङ्क्य स्वजन्मकर्मगोत्राणि निरूपयति त्रिभिः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

वयं च पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबन्धवः ।
मुचुकुन्द इति ख्यातो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ॥ ३१ ॥
चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयोपहतेन्द्रियः ।
शयेऽस्मिन् विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ॥ ३२ ॥
सोपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ।
अनन्तरं भवान् श्रीमांल्लक्षितोऽमित्रशासनः ॥ ३३ ॥

वयं चेति । चकारोऽर्थविशेषे । वयमपि नात्यन्तं हीना असम्भाष्याः । किन्त्वैक्ष्वाकाः इक्ष्वाकुषु जनपदेषु आविर्भूताः । जनपदशब्दादित्यञ् दांडिनायनेति निपातनादुकारलोपः । अतो देशेन कुलेन च प्रसिद्धिरुक्ता । पुरुषव्याघ्रेति । पुरुषश्रेष्ठो मन्यत इति लौकिकन्यायेनापि विश्वासार्थमुक्तम् । क्षत्रबन्धव इति गर्वपरिहारः । पितृपितामहयोः स्वस्य च नामाह मुचुकुन्द इति ख्यात इति । प्रसिद्धिरपि सत्कीर्तिमत्त्वेन निरूपिता । युवनाश्वः पितामहः, यौवनाश्वो मान्धाता पिता, तस्यात्मज इत्यौरसः । प्रभो इति संबोधनं नियन्तरि अन्यथाकथनाभावाय । तादृशस्यात्रागमने हेतुं वदन् स्वपौरुषमपि ख्यापयति चिरप्रजागर इति । बहुकालं देवरक्षार्थं चिरप्रजागरो जातः । ततः श्रमोऽपि जातः । ततो निद्रयोपहतानीन्द्रियाणि च जातानि । अतो निद्रोपभोगार्थं विजनेऽस्मिन् स्थाने शये, यथा न केनापि उत्थाप्येत । अयं देवदत्तनिद्रया शयनं करोमीति न कथयति । तथा सति ध्यानतपःप्रभृति सर्वं परित्यज्य तामसवस्था किमित्यङ्गीकृतेत्युपालभ्यः स्यात् । तदर्थं स्वखेदमेव वर्णयति । अतः कामं यथेष्टं शये । अत्रापि कश्चिदागत्योत्थानं कारितवानित्याह केनाप्युत्थापितोऽधुनेति । स्वापराधशान्त्यर्थं तदज्ञानकथनम् । तस्य च दण्डो मया न कृतः, किन्तु स्वपापेनैव जात इत्याह सोऽपि भस्मीकृत इति । आत्मीयेनैत्र स्वकृतेनैव पापेन । 'न शयानं प्रबोधये'दिति निषेधोल्लङ्घनेन भस्मीकृतः । नूनमिति नात्र कोऽप्यस्मदपराध इति निरूपितम् । तदनन्तरमेव भवद्दर्शनं जातमित्यतोऽपि हेतोः न ममापराधः । अन्यथा तव दर्शनं न स्यात् । एतदर्थमेव पुनर्भगवन्तं वर्णयति श्रीमानिति । सर्वसौन्दर्ययुक्तः लक्ष्मीवांश्च । अमित्रशासन इति । शत्रुमारकस्त्वमेवेति त्वयैवायं प्रायेण मारितः ॥ ३३ ॥

तर्हि यथैतावन्निर्णीतम्, तथा जन्मकर्माण्यपि योगबलेनैव कथं न निर्णीयन्त इत्याशङ्क्याह तेजसा तेऽविषह्येणेति ।

तेजसा तेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ।
हतौजसो महाभाग माननीयोऽसि देहिनाम् ॥ ३४ ॥

अविषह्येण निकटेऽपि स्थातुमशक्येन ते तेजसा भूरि पुनः पुनः द्रष्टुमपि न शक्नुमः । तस्य निदानजिज्ञासा दूरापास्तेति । अन्तर्दृष्ट्या द्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह हतौजस इति । हे महाभाग ते तेजसैव हतं ओजः मनःशक्तिर्येषाम् । अतो दूरापास्तैव योगेन चिन्तनकथा । अन्यज्ज्ञातमस्तु न वा, द्वयं ज्ञायत इत्याह । हे महाभाग देहिनां च त्वं माननीय इति । त्रैलोक्यादधिकं भाग्यं दृश्यते । अत एव देहग्रहणमात्रेणैव अवश्यमिष्टमपेक्षितमिति सर्वेष्टपूरकः त्वं सर्वेषामेव माननीयः पूज्यः सेव्यश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं तस्य विज्ञापितमाकर्ण्य तदर्थमेव समागत इति तत्रोत्तरमुक्तवानित्याह एवं संभाषित इति ।

एवं संभाषितो राज्ञा भगवान्भूतभावनः ।
प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघनादगभीरया ॥ ३५ ॥

सम्यक् भाषितः । राज्ञेति सोऽपि महान्, राजप्रश्ने चावश्यमुत्तरं देयमिति निरूपितम् । भगवांश्च निरूपित एवोत्तरे तस्य कृतार्थता भविष्यतीति जानाति । अतस्तथोत्तरं दत्तवान् । यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तदुद्धारं कर्तुं शक्तः, तथापि तत्कृपयापि तथोक्तवानित्याह भूतभावन इति । प्रहसन्निति विशेषेण मोहितवान् । तर्ह्यहितकारी स्यादित्याशङ्क्याह मेघनादगभीरयेति । मेघनादादपि अधिकगम्भीरया सर्वथा तापनाशिकया ॥ ३५ ॥

भगवद्वाक्यान्याह—जन्मेति अर्धाधिकाष्टभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ।**
न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हि ॥ ३६ ॥

तदुक्तं भगवानर्थमेव फलं तस्य दास्यामीति ज्ञापितवानिति । आदौ यत्नेन पृष्टं 'जन्मकर्माभिधानानि वदे'ति, तत्र कानि वक्तव्यानीत्याकाङ्क्षामिव वदन् आदौ जन्मनामसङ्ख्यातत्वमाह मे जन्मकर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति । नन्विदानीन्तनेषु पृष्टेषु किमिति व्यधिकरणमुत्तरं दत्तवान्, ततश्चायं प्रतारक एव, न भगवानिति शङ्का च स्यादिति चेत् । सत्यम् । भगवान् प्रथमतः स्वरूपे ज्ञाते जन्मकर्माभिधानानि ज्ञातव्यानीति मन्यते । अतः स्वरूपं वदन् स्वभावं ख्यापयितुं जन्मान्याह । ब्रह्मेति स्वरूपं वक्तव्यम् ।

विवरणटिप्पणी ।

जन्मकर्मेत्यत्र । अर्थमेवेति । अष्टभिः कृतस्य प्रश्नस्याष्टभिरुत्तरं जातम् । फलदानप्रतिपादक एकः श्लोकोऽतः परमपेक्षितः, तत्रार्ध एवोक्त इत्यर्थः । **स्वभावमिति** । अनन्तरूपेण भवनमित्यर्थः । **जन्मान्याहेति** । जन्मनां बहुत्वमाहेत्यर्थः ।

१. प्रतारणीय एव भगवानिति पाठः ।

तस्य कथं जन्मेत्याकाङ्क्षायां भक्तिप्रतिपादकोऽपि स भवतीति भक्तिसिद्ध्यर्थं कर्माणि करिष्यन् भक्तिपरिपालनार्थं कर्माणि च करिष्यन् बहून्येवावतरणानि करोतीति वक्तव्यम् । तस्मिन्ननुक्ते तस्य बोधनार्थमुक्तमप्यनुक्तं स्यात् । अतः सुष्ठूक्तं मे जन्मकर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति । अङ्गेत्यप्रतारणाय संबोधनम् । सन्तीत्यनेन सर्वेषामेव विद्यमानता निरूपिता । सर्वद्वीपेषु विद्यमानानां वा सहस्रत्वमुच्यते । तर्हि भक्तिसाधकत्वात्तानि कथयेत्याशङ्क्याह न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमिति । आनुपूर्व्येण संख्यातुं मयापि न शक्यन्ते ॥ ३६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

तदेवासङ्ख्यातत्वेनोपपादयति, अज्ञानव्यावृत्त्यर्थम्, क्वचिद्रजांसीति ।

क्वचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ।
गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥ ३७ ॥

कदाचित्पार्थिवान्यपि रजांसि कश्चिद्विममे । अहं वा । उरुजन्मभिरपि विमानं संभवत्यन्यस्य । यद्येक एव ब्रह्मपर्यायेण सर्वेषु ब्रह्माण्डेष्ववतरति, तदा तत्रत्यानां परमाणूनां सृज्योपयोगित्वेन गणनां करोति । अन्यथा अव्यवस्था स्यात् । ततश्च ब्रह्मणा गणयितुं शक्याः । मयापि सृष्ट्यादौ ज्ञानपूर्वकं सृजामीति गणितुं शक्या एव । क्वचिदिति । सृष्टिविशेषे । गुणकर्माभिधानानि मदीयानि तु कदाचिदपि गणयितुमशक्यानि । एकस्मिन् जन्मनि कोटिशः कर्माणि नामानि च भवन्ति । एकस्मिन् दिवसे ब्रह्माण्डकोटिषु द्वीपादिदेशविशेषेषु कोटिशो जन्मानि भवन्ति । अतः अपरिमितत्वात् जन्मादीनां परिगणनाभावो युक्तः ३७

बहुभिर्मिलितैर्गणना भविष्यतीत्याशङ्क्याह कालत्रयोपपन्नानीति ।

कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ।
अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ३८ ॥

भूतान्येव बहूनि वर्तन्ते, भविष्याणि च । म इति ब्रह्मणः । जीवो हि परिच्छिन्नः, एकदा एकस्मिन् देशे एकं देहं गृह्णाति, स देहः शतवर्षाणि तिष्ठति । भगवतस्तु देहाभावात्स्वरूपं यथासुखं प्रदर्शयतीति एकस्मिन्नपि क्षणे बहुभिर्बहुधा दृश्यत इति अनेकरूपाणि भवन्ति । चलने च मायाजवनिकायाः स्थलान्तरे उद्गमस्य भिन्नत्वाच्चलनमात्रेणैवानेकानि रूपाणि भवन्ति । स ह्याकाशशरीरः सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन, मूर्त्यानन्त्यात् अनन्तरूपत्वं युक्तमेव । अत आह भगवान् । कालत्रयोपपन्नानि मदीयानि अनुक्रमन्तः आनुपूर्व्येण गणनां कुर्वाणाः अन्तं न गच्छन्तीति । नृपेति संबोधनं महत्त्वेन वञ्चनाभावाय । तत्रापि कालत्रयस्य योग्यानीति कर्मणामानन्त्यम् । कालत्रयस्य उपमर्दनसमर्थानि नामानीति कालत्रये उपपन्नान्यनन्तान्येव ॥ ३८ ॥

---

१. अवताराणीति पाठः । २ अनुक्रमिष्यन्त इति पाठः ।

एवं त्रिभिः स्वस्य ब्रह्मत्वं निरूप्य धर्माणामपि ब्रह्मत्वेनानन्त्यमुक्त्वा अवक्तव्यत्वमुपपाद्य तथापि राजकृपया राज्ञो दुर्ज्ञेयमपि वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह तथापीति ।

तथाप्यद्यतनान्यङ्ग शृणुष्व गदतो मम ।
विज्ञापितो विरञ्च्येन पुराहं धर्मगुप्तये ।
भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ ३९ ॥

अद्यतनानि जन्मकर्माभिधानानि शृणुष्व । यद्यपि त्वां प्रति न वक्ष्यामि, तथापि मे गदतः सतः त्वया सावधानतया श्रोतव्यम् । आदौ जन्महेतुमाह । स एव पृष्ट इति । पुरा विरञ्च्येन विज्ञापितः ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् धर्मरक्षा कर्तव्येति । भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयार्थं च । अनेन द्वयं गृहीतम् । भूमिभारहरणमसुराणां क्षयश्चेति । चकाराद्भक्तिसिद्ध्यर्थं च ॥ ३९ ॥

अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुन्दुभेः ।
वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥ ४० ॥

यदुकुले इति गोत्रमुक्तम् । आनकदुन्दुभेर्गृह इति विशेषोऽप्युक्तः । नामाह वदन्ति वासुदेवेति । सन्त्येव बहूनि नामानि, एकस्यापि नाम्नः बहून्येव निर्वचनानि सन्ति, तथापि एकं नाम एकप्रकारनिर्वचनं लोका वदन्ति । वासुदेवेति नाम । वसुदेवसुतमिति निर्वचनम् । हीति युक्तश्चायमर्थः । यतो मां वदन्ति । मया च तथा कृतमिति ॥ ४० ॥

कर्माण्याह कालनेमिर्हत इति ।

कालनेमिर्हतः कंसः प्रलम्बाद्याश्च सद्द्विषः ।
अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४१ ॥

कंसो मातुल इति तस्य हननं निषिद्धमिति पूर्वं स कालनेमिः स्थित इत्युक्तम् । प्रलम्बादयोऽपि हताः, यतस्ते सद्द्विषः । अनेन सद्रक्षार्थं प्रलम्बादयो हताः, न तु तेषां हनने स्वतन्त्रं कार्यमस्तीति भावः । प्रकृतकृत्यं द्विरूपमाह अयमिति । तत्र यवनः ते तिग्मचक्षुषा बाणप्रायेण करणेन मयैव दग्धः । चकारः कर्तृसमुच्चयार्थः । राजन्निति संबोधनं तथैव सम्मत्यर्थम् ॥ ४१ ॥

द्वितीयं भक्तिलक्षणं धर्मलक्षणं वा प्रयोजनमाह सोऽहमिति ।

सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ।
प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥

अनेकार्येऽवतीर्णो यतोऽहं अतस्तवाप्यनुग्रहः कर्तव्य इति एतां गुहामुपागतः ।

विवरणटिप्पणी ।

अयं च यवन इत्याद्याभासे । द्विरूपमाहेति । धर्मरक्षारूपं भूभारहरणरूपं चेत्यर्थः ।

अन्यथा प्रकारान्तरेण भ्रममुत्पाद्य कालयवन एवात्रानीतः स्यात् । ततश्च स्वयमेव स भस्मीभवेत् । अतस्त्वदर्थमेवास्मिन् सङ्कटे देशेऽपि समागतः । तत्र हेतुः प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वमिति । बहुवारं पूर्वजन्मसु त्वयाऽहं प्रार्थितः । अनेन यत्सामर्थ्यं त्वयीदानीमुपलभ्यते, तत्केवलं मदनुभावेनेत्यपि ज्ञापितम् । तथापि स्वक्लेशेनाप्यागमने स्वस्यासाधारणं धर्ममाह भक्तवत्सल इति । अहं स्वभावतो भक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥

आगतस्य प्रयोजनमाह वरान् वृणीष्वेति ।

वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते ।
मां प्रपन्नोऽजनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥ ४३ ॥

ये वरणीयाः तवाभीष्टाः तान् बहूनपि वृणीष्व । यतस्त्वं राजर्षिः राजा च ऋषिश्च, राजधर्मं वैदिकं च धर्मं कृतवानिति । अहं पुनः ते अस्मिन् जन्मनि सर्वानेव कामान् दास्यामि, न तु मोक्षमिति भावः । तर्हि किं वरेणेत्याशङ्क्याह मां प्रपन्न इति । यस्तु शरणागतः, स भूयः शोचितुं नार्हति । यस्मिन् जन्मनि प्रपद्यते, तस्मिन् जन्मनि कश्चिच्छोचितुमर्हति, न सर्वः । अतः सर्वेषां शोकः प्रपत्तिमात्रेण निवर्तते, अजनश्च भवति । जनश्चेत् मदिच्छया, तथापि भूयः शोचितुं नार्हति । एष विकल्पः राज्ञ एवार्थे । अतः कामितं सर्वमेव दास्यामि, मुक्तिमपि एकजन्मव्यवधानेनेति भावः ॥ ४३ ॥

एवं वचनेन यदर्थं स्वयं स्थितः स एवायमिति निश्चित्य स्तोत्रं कर्तुमियेषेत्याह इत्युक्त इति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुन्दो मुदान्वितः ।**
ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥

भगवता वरं प्रार्थयेत्युक्तः स्तुत्वैव वरः प्रार्थनीय इति तं प्रणम्य स्तुतिमाह । यतोऽयं मुचुकुन्दः प्रसिद्धः, मुदा चान्तरन्वितो जातः । भगवद्वाक्येन संतोषोऽप्येका भगवत्स्तुतिः । तदा गर्गवाक्यमनुस्मरन्, भगवद्वाक्येन तस्यापि स्मरणे जाते, नारायणोऽयमिति निश्चित्य, स्तोत्रं कृतवान् । अनेन नारायणः पुरुष एव ज्ञातः, न तु पुरुषोत्तमः । अथवा । पुरुषमेव पुरुषोत्तमं मन्यते । भगवद्वाक्यं गर्गवाक्यस्मारकत्वेन जातमिति न फलसिद्धिः । अनेनैवाभिप्रायेण भगवतापि 'कामान् ददामी'त्युक्तम् ॥ ४४ ॥

भगवन्तं स्तौति त्रयोदशभिः विमोहित इति ।

मुचुकुन्द उवाच—

विमोहितोऽयं जन ईशमायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।

विवरणटिप्पणी ।

विमोहितोऽयमित्यत्र । स्वसमानेति । गृहेपि सुखसमान एव प्रकार इत्याकारकज्ञानजन्येत्यर्थः ।

---

१. संकटके इति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४५ ॥

अत्र द्वादशधा कालो निरूप्यते । तदतिक्रमार्थं च एकेन भगवत्प्रपत्तिरिति । तत्र कालेन सर्वे व्यामोहिता इति प्रथमं तामसराजससात्त्विकान् मुग्धान् गणयति त्रिभिः । तत्राप्याद्येन तामसमोहो निरूप्यते । अयं जनः त्वदीयया मायया विशेषेण मोहितः । ननु कालेनैव मोहितोऽस्तु, किं भगवन्मायाविमोहनेनेत्यत आह ईशेति । भवानेवेशः । तेन कालरूपो भूत्वा तान् विमोहयसीत्युक्तं भवति । अन्येनैतावत्कर्तुं न शक्यत इति । न ह्यन्यः भगवद्भजनं निवारयितुं शक्नोति । अपराधी स्यात् । अन्ये व्यामोहाः कालकृता भवन्तु नाम, भगवदभजनहेतुः कालो भगवानेव । तदाह **यतस्त्वां न भजतीति** । ननु परमानन्दे कथं विचारकाणामप्रवृत्तिरिति चेत्, तत्राह **अनर्थदृगिति** । अनर्थ एव दृष्टिर्यस्य । यद्धि पश्यति, तज्जानाति, उभयं चेत्पश्येत्, तारतम्यं च जानीयात्, अयं त्वनर्थमेव पश्यति । ननु सर्वोऽपि दुःखान्निवर्तते, सुखार्थे प्रवर्तते, सुखदुःखे चात्मानुभववेद्ये, अतः कथमनर्थदर्शनमिति चेत्, तत्राह **सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जत इति** । प्रवृत्तिस्तु स्वसमानप्रकारज्ञानजन्यैव, परं तज्ज्ञानं भ्रान्तम्, तेन फले विपर्ययः । यद्दुःखस्थानम्, यतो दुःखमेवोत्पद्यते, तत्र सुखं भविष्यतीति, यतः प्रवर्तते, तत्राप्यासज्जते, तत्स्थानं निर्दिशति **गृहेष्विति** । दुःखप्रभवत्वमुपपत्त्योपपादयति **योषित्पुरुषश्चेति** । गृहे हि द्वयमेवास्ति । द्वयमप्यन्योन्यतः सुखापेक्षम् । यद्येकस्मिन् सुखं भवेत्, तत्रापि पुष्कलम्, तदा ह्यन्यस्मै प्रयच्छेत्, इतरेतराश्रयं कार्यं च न सिध्यत्येव । अतस्तयोर्दुःखमेव सहजम्, तदनुवृत्तौ दुःखमेव भवेत् । न हि नद्यामग्निः प्राप्यते । नन्वनुभूयते सुखं कथमिति चेत्, तत्राह **वञ्चित इति** । केनचिद्वञ्चितः सुखं मन्यते । न हि युक्तिबाधितं प्रमाणबाधितं च क्वचित्सुखं भवति । अनुभवस्तु भ्रान्तानुभवतुल्यः । अतो लौकिके युक्तिबाधितं न प्रमाणम्, वैदिके श्रुतिरेव प्रमाणमिति । अन्योन्यसुखापेक्षित्वेन प्रवृत्तेः सुखाभावस्तत्र सिद्धः । 'पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत' इति वाक्यात् पुरुषशब्देन नरक उच्यते, योषिच्छब्देन च सुतरां नरकम्, 'शालावृकाणां हृदयान्येता' इति 'स सोमो नातिष्ठते' त्यादिश्रुतिभिः स्त्रीणां निन्दाश्रवणात् । 'प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थ' इति उपासनार्थं निरूपितम् । लोकप्रतिपन्नं दृष्टान्तीकर्तुं वा । आविर्भूते वा रसे तद्भवति । गृहत्वादेव परिच्छिन्नत्वान्न रसाविर्भावः । उभयोः परिगणनायाः कृतत्वात्तत्रेतराभावः सिद्धः । यत उभयोः सुखं भवेत् । चकारात्तदपत्यानि च । ते च व्याघ्रवत्ताभ्यामेव सुखेप्सवः । अतो युक्तिप्रमाणाभ्यां बाधादन्योन्यप्रवृत्तौ वञ्चित एव । समुदाये च तां निराकर्तुं वञ्चित इत्येकवचनम् ॥ ४५ ॥

एवं गृहासक्तस्य तामसस्य वञ्चनामुक्त्वा शास्त्रादिरतस्यापि विवेकिनोऽपि राजसस्य वञ्चितत्वमाह लब्ध्वा जनो दुर्लभमिति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथञ्चिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ।
पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः॥ ४६॥

विवेकसहितं मानुषमपि देहं प्राप्य कथञ्चिन्महता कष्टेन। अव्यङ्गं सर्वाङ्गसहितं सर्वेन्द्रियसहितं सर्वबुद्धिसहितं च महता शास्त्रप्रयासेन, जनत्वात्सर्वदा जायमानः, विशिष्टं कदाचिदेव प्राप्नोतीति। तादृशमपि प्राप्य भगवन्तं न भजतीति असन्मतिरेव। प्राप्तसामग्र्या अन्यथा उपयोगाभावात्। इन्द्रियाणामुपयोगोनुपयोगश्च पूर्वं निरूपितः। 'बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये' 'सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीत' इति च। अतो भगवत्पादारविन्दाभजने असन्मतिरेव भवति। असन्मतित्वाद्वा अभजनम्। अत एव गृहान्धकूपे पतति। उपर्युद्गमाभावात्। तत्र च पदार्थदर्शनाभावात् अन्धकूपत्वम्। विवेकी कूपेपि पतितः कदाचिदुपायेनोद्गच्छति। तदपि नास्तीति दृष्टान्तमाह यथा पशुरिति। पशुश्च तत्र व्याकुलोऽपि भवति। यतोऽधिकमेव दुःखं प्राप्नोति। निर्गमनोपायं च न वेद॥ ४६॥

एवं राजसानां दूषणमुक्त्वा सात्त्विकानामपि स्वदृष्टान्तेन दूषणमाह ममैष काल इति।

ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया॥ ४७॥

एष इति पूर्वमनुभूतः। स सर्वोऽपि शोकेन पुर एवावतिष्ठते। अजितेति संबोधनम्। न कालेन भवान् जितः, वयं तु जिता इति स्वदुःखनिवेदनमप्युक्तम्। कालो हि पुरुषस्य पुरुषार्थसाधने हेतुर्भवति। तदभावे निष्फल एव गतः। ननु विवेकयुक्तो भवान्, कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह राज्यश्रियोन्नद्धमदस्येति। राज्यश्रिया परमोन्मादजनिकया उन्नद्धो मदो यस्य। ननु राज्यश्रियाः मदजनकत्वे को हेतुः, तत्राह भूपतेरिति। सर्वे हि दोषा भूमौ भवन्ति, न स्वर्गे, नापि पाताले। तस्याश्च पतिः तद्दोषेण दूषित एव भवति। अतो दोषसंबन्धात् सज्वरस्यान्नभोजनमिव श्रियापि बुद्धिनाश एव भवति। किञ्च। मर्त्यात्मबुद्धेरिति। मर्त्ये मरणधर्मके शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य। पापं तु भूपतित्वजनितमल्पम्, आत्मनोन्यथाज्ञानं तु महत्पापम्। 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'ति वाक्यात्। नित्यं चात्मानं बुद्ध्या मारयतीति मर्त्यपदेन वधदोषोऽपि सूचितः। किञ्च। सुतदारकोशभूषु आसमन्तात्सज्जमानोऽपि जातः। ममतामपि [१]भवदीयेषु अकृत्वा पुत्रादिषु चतुर्षु कृतवान्। तत्राप्यासक्तिम्, तत्रापि तेषां तत्संबन्धेनात्मनश्च सहस्रचिन्तायुक्तः, तदीयान् पोषयिष्यामि, [२]तेच्छत्रून्मारयिष्यामीत्यादि दुरन्ता चिन्ता। [३]यस्या अन्तोऽग्रिमफलं नरकपात इति। एवं त्रिदोषेण अहमपि मग्नः। आयुषो निष्फलता, मर्त्यात्मबुद्धिः, पुत्रादिष्वासक्तिश्चेति। एकैकमप्यनर्थायेति न्यायेन चतुष्टयमुक्तम्॥४७॥

---

१ भगवदीयेष्विति पाठः। २ मच्छत्रूनिति पाठः। ३ यतोऽग्रिमेति पाठः।

एवं त्रिविधानामपि मोहमुक्त्वा विशेषतः स्वस्य परमं दोषत्रयमाह कलेवरेऽस्मिन्निति त्रिभिः ।

कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसंनिभे निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ।
वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वाऽगणयन्सुदुर्मदः ॥ ४८ ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥४९॥
पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतङ्गजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ।
स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो विट्कृमिभस्मसंज्ञितः ॥५०॥

कालेन ग्रासोऽत्र निरूप्यते । तत्र कालस्य दोषाभावाय स्वदोषं निमित्तत्वेन निरूपयति कलेवर इति । अस्मिन् कलेवरे शरीरे निरूढमानः सन् सुदुर्मदो भूत्वा त्वामगणयन् जातोऽस्मि, तदा त्वं अन्तको भूत्वा अभिपद्यस इति द्वयोः संबन्धः । भगवतो ग्रासे षट् दोषाः अस्मदीया निमित्तभूताः । आदौ कलेवरं कले कलने कालभक्षणे वरमुत्कृष्टम् । कालः प्रथमतस्तदेव भक्षयति मृत्पाषाणादिभ्यः । अत एव प्रस्तरादयः चिरस्थायिनः, कलेवरमाशुतरविनाशि । न हि कालस्य भक्ष्ये तत्त्वेनैव कृते स्वस्याभिमानः सुखदायी भवति । किञ्च । अस्मिन्निति शयानः स्वकीयो देहः प्रदर्शितः । असंस्कृतो मृतप्रायः । अनेन स्वतोऽपि दोष उक्तः । परिच्छेदाचेतनत्वे निरूपयति । यथा घटः जलानयनार्थमुपयुज्यते, तच्च जलमन्यत्र विनियुज्यते, तथा कर्माणि संपाद्यन्ते, पुनस्तानि यत्र क्वचिद्विनियुज्यन्त इति । तादृशस्य केवलं कर्मसाधनभूतस्य आत्मतया स्वीकारः अत्यन्तं कुमतिफलम् । किञ्च । कुड्यसन्निभं भवेत्[1] । कुड्ये गृहे यथा कश्चित्तिष्ठति, तथा कियत्कालस्थित्यर्थं भगवता कृतम् । एवमधिकरणत्वेन करणत्वेन आत्मनो भेदे प्रतीयमानेऽपि पुनस्तत्र निरूढमानः नितरां रूढो मानोऽभिमानोऽहमेवेति यस्य । अयमेकः पञ्चपर्वात्मको महान् दोषः । द्वितीयमाह नरदेवेति । नरत्वमेव सन्दिग्धम्, कुतोऽमेध्यभाण्डस्य देवत्वम् । नराणां देवः पूज्यो राजा । इतीति निश्चयार्थे । अहमित्यनुभवः प्रमाणम् । अतोऽत्र पर्वत्रयं निरूपितम् । तृतीयं दोषमाह वृत इति । रथादिभिश्चतुर्भिः सेनाङ्गैः सहितं यदनीकं सेना तेषां रक्षकैः सेनापतिभिः वेष्टितः । ते हि दुष्टाः घातुकाः । तैः सहित इति दुःसङ्गो निरूपितः । भूभाररूपं चतुर्थं दोषमाह । गां पर्यटन्निति । नतु भूमौ कश्चन पुरुषार्थः साध्यते, किन्तु भूमिमेव परितः अटते । महान्तं दोषमाह पञ्चमं त्वामगणयन्निति । यदधीनं सर्वं स एव न गण्यत इति । सुष्ठु दुष्टो

विवरणटिप्पणी ।

कलेवरेऽस्मिन्नित्यस्याभासात्पूर्वं चतुष्टयमिति । वक्ष्यमाणं दोषत्रयं चतुर्थो दोषो

१ चैतदिति पाठः ।

मदो यस्येति स्वाज्ञानमपि । एवं षड्भिर्दोषैर्व्याप्तं कालो भक्षयतीत्याह प्रमत्तमिति । एते षट् दोषाः सहजाः । ते च मिलिताः शीघ्रं फलपर्यवसायित्रिदोषमुत्पादयन्तीति निरूप्यते । उच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रमादः । प्रवृद्धो लोभः । विषयलालसेति । तुल्यत्वाभावाय भगवतो दोषत्रयाभावश्च निरूप्यते । अप्रमत्तः क्षुल्लेलिहानः लोभरहितः विषयलालसारहितत्वाय सहसाभिपद्यस इति । यो हि विषयलालसः स कार्ये शिथिलप्रयत्नो भवति, भोगाभिनिवेशात्, क्रियाभोगयोर्विरोधात् । तस्य दोषाभावाय दृष्टान्तः प्रमत्तः असावधानः स्वार्थे । तत्र यद्यप्यज्ञानमपि हेतुः, तथापि दोषान्तरमप्याह उच्चैरितिकृत्यचिन्तयेति । इत्येतावन्निश्चयेन कर्तव्यमिति । एवं वा कर्तव्यमिति । उच्चैरिति सर्वापेक्षया इदमेवावश्यकम् । तत्रापि यदि कार्यमुपस्थितं भवेत्, तदा दोषो वा न भवेत् । तदपि नास्तीत्याह चिन्तयेति । चिन्तामात्रमेव । अनेनान्तःकरणं तत्रैव व्याप्तमिति । भगवता आत्मार्थमन्तःस्थापितं बहिर्विनियुक्तमिति महानेवापराधो निरूपितः । अयमसिद्धार्थसाधनरूप इति सिद्धार्थे भिन्नं दोषमाह । प्रकर्षेण वृद्धो लोभो यस्येति । उपभोगार्थं हि तस्य सम्पादनं तदपि कृत्वा स्थापयत्येव, नोपभुङ्क्ते । किञ्च । भुक्त्वापि तद्गतवैरस्यं ज्ञात्वापि पुनर्लालसो भवति । विषं यान्तीति विषयाः । विषं हि मारकं मृत्युमुखम्, तत्र स्वयं गच्छन्तः स्वभक्तमपि नयन्ति । एकोऽपि नयेत्, किं पुनर्बहव इति बहुवचनम् । यद्यपि भगवत इतिकृत्यचिन्ता वर्तते, अन्यथा न मारयेत्, तथापि न प्रमत्तः । अत एव हेतुर्वर्तत इति साध्यप्राप्तौ निषेधः । सहसेति । यदैव दोषत्रयोद्भवः, तदैव प्रतीकारकरणात् । पूर्वमेव क्वापि पलायनाभावायाभीति । कालस्य रूपमहिरिति । आखुश्च लीलाकर्ता, अन्यस्य भक्ष्यरूपं शरीरं गृहीत्वा सर्वदा सर्वापकाराय व्यापृतो भवति । ननु राज्ञोऽयं धर्मः परिपालनं कर्तव्यम्, तदर्थं शत्रवश्च मारणीयाः, तदर्थं चतुरङ्गबलसङ्ग्रहः, प्राणिनां हितार्थं धनग्रहणम्, कर्मफलभोगार्थं च विषयलालसेति गुणभूता एवैते किमिति दोषत्वेन गण्यन्ते इत्याशङ्क्याह पुरा रथैरिति । सत्यमेवं भवेत्, यद्ययं देहो देवो भवेत्, पूर्वं रथादिभिः चरन्नपि, राजत्वेन सम्मानितोऽपि, कलेवरो देहो विट्कृमिभस्मसंज्ञामेव लभते । मृतदेहस्य त्रिधा विनियोगः । काकादिभिर्भक्षिते विट्, शीर्णे सत् कृमयो वा भवन्ति, दाहे भस्म वा भवति । तामसराजससात्त्विकभावा निरूपिताः । अतः पर्यवसाने दुष्टत्वात् वृथाभिमानो दोषायैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं फलतः दोषानुक्त्वा क्रियातोऽपि त्रैविध्यमाह निर्जित्य दिक्चक्रमिति त्रिभिः ।

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः ।
गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश नीयते ॥ ५१ ॥

विवरणटिप्पणी ।

ज्ञेयः । दोषत्रयमाहेति । मानं मदं भगवदवगणनां चाहेत्यर्थः । व्याख्याने स्वदोषमिति । अवगणनाया मुख्यदोषत्वादेकवचनम् ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

करोति कर्माणि तपस्सु निष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् ।
पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५२ ॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः ।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥५३॥

राजधर्माणां तामसत्वं, कर्मणां राजसत्वं, सत्सङ्गस्य[1] सात्त्विकत्वमिति विविच्य कर्मस्वरूपकथने वस्तुविवेको निरूपितो भवति । साधनप्रतिपादकाश्चैते त्रयः । तत्र राजत्वस्य स्त्रीसेवकत्वं भवति इत्यधोगतिः फलत्वेन निरूपिता । साधारणानां स्त्री दास्यमपि करोति । राज्ञां तु तत्सम्भावनाभावात् स्वयमेव दासो भवतीति तुल्यगतिरपि नास्तीत्युक्तम् । आदौ दिक्चक्रं सप्तद्वीपवर्तीं भूमिं निर्जित्य वशीकृत्य, महता प्रयासेन तत्साधयित्वा, ततोऽपि महता कालेन अभूतविग्रहो भवति, न भूतः भवनयोग्यो विग्रहो यस्येति । ततः स्वस्थो भूत्वा वरासनस्थो भवति । ततः समराजभिः वन्दितः । एवं चतुर्धाप्युत्कर्षं प्राप्य चतुर्धापकर्षं प्राप्नोतीत्याह **गृहेष्विति** । योषितां गृहेषु बहुषु, एको बहुषु दासो भवतीति वैयग्र्यम् । मैथुन्यपरेष्विति । आन्तरोऽपि व्ययः । क्रीडामृग इति बाह्यसर्वनिवेदनम् । मृग इति । विद्यमानादप्यधिकपदार्थसाधकत्वमिति । परलोकनाशश्च । स्वयं पुरुषः सर्वसमर्थः । ईशेति निवेदनार्थं संबोधनम् । ईयत इति । प्रमाणं नात्र तिरोहितं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एवं लौकिकवैयर्थ्यमुक्त्वा वैदिकवैयर्थ्यमाह **करोति कर्माणीति** । यस्तु राज्यं प्राप्य विषयभोगं करोति, सोऽधम एव, ततोऽप्यधमो यस्तपः करोति, तत्रापि यत्तपः काम्यम्, पुनस्तादृशमेव राज्यं सम्पादयति । प्राप्तं राज्यं न समीचीनं क्षयिष्णिवति हि स प्रवर्तते । यदपि तेन कर्मणा साध्यम्, तदपि तादृशमेवेति प्राप्तं परित्यज्य कष्टेनापि तादृशं साधयन् भ्रान्त एव । नानाविधानि च कर्माणि करोति । तपस्सु नितरां स्थितः सन् तदर्थं निवृत्तभोगश्च । ननु ततोप्यधिकापेक्षया उत्कर्षापेक्षया वा करोतीति चेत्, तत्राह **तदपेक्षयेति** । ततोऽधिकस्याश्रुतत्वाददृष्टत्वाच्च रस एव न जायते । अतस्तदर्थमेव करोतीत्याह **तदपेक्षया** तदेवादददिति[2] । सक्रद्भ्रान्तस्य द्वितीयपर्याये भ्रमो निवर्तिष्यत इत्याशङ्क्याह **पुनश्च भूयेयमिति**[3] । वारंवारमपि राज्यं प्राप्य तदेव भूयेयमिति । कामनाया नियतत्वात् न सुखाय कल्पते । ननु सजातीयोत्कर्षः सर्वेषामेवापेक्षित इति तस्यैव कथमादानमिति चेत् । **स्वराडिति** । ब्रह्माण्डाधिपत्यमपि

विवरणटिप्पणी ।

निर्जित्येत्यत्र । मृग इतीति । मृगयत इति मृगः । अधिकमन्वेषतीत्यर्थः ।

इति द्वितीयाध्यायव्याख्या ।

१ तत्सङ्गस्येति पाठः । २ आदधदिति । ३ अत्र विकरणव्यत्ययेन श्यन् ।

कामयन् प्रवृद्धतर्ष एव भवति । नहि तृष्णायां विद्यमानायां सुखमस्ति, आकाङ्क्षाया दुःखात्मकत्वात् । अत उत्कृष्टमपि वाञ्छन् सुखोपभोगार्थं न समर्थो भवतीत्यर्थः ॥५२॥

एवं कर्मफलं निन्दित्वा कामनाभावं स्तोतुं सात्त्विकस्य कर्मणः ग्राह्यत्वेन स्तुतिमाह भवापवर्ग इति । यदा भगवदिच्छया भवापवर्गो भवेत्, तदा [१]ससाधनेच्छायां जनस्य सत्समागमो भवेत् । सद्भिः सह सम्यगागमः बोध्यबोधकभावसंबन्धः । भ्रमत इति नानाविधयोनिषु भ्रमणजनितक्लेशः भगवत्कृपायां हेतुरुक्तः । अथवा । भवापवर्गस्थानानि कानिचिज्जन्मानि सन्ति । योगिकुले महतां कुले वा जन्मानि । तत्रापि गतस्य न स्वत एव मुक्तिः, किन्तु सत्सङ्गादेव । शरीरसन्ताने सत्सङ्गसमानकालीन एव देहः अपवर्गशब्दार्थ इति मानुषदेहवत्तन्निरूप्यते । तद्व्याख्यास्यते 'दुर्लभो मानुषो देह' इत्यत्र । अत एव तर्ह्येव सत्समागम इत्याह तर्हीति । योग्यतायां वा । अच्युतेति संबोधनात् तदीयानां सताम-भावेन न [२]विलम्ब इत्युक्तम् । तस्य च सङ्गस्य दृष्टद्वारैव पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वदन् आह सत्सङ्गमो यर्हीति । यर्हि सत्सङ्गमः, तदैव त्वयि मतिर्जायते । भगवानक्लिष्टकर्मेति न स्वार्थं कश्चित्प्रवर्तयति । कालकर्मादयश्च बाधका एव । अतो भक्तव्यतिरेकेण न कोऽपि भगवन्मतिं सम्पादयति । तेषां तत्सम्पादनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह सद्गताविति । सतां स एव गतिरिति । ते साध्यत्वेन साधनत्वेन फलत्वेन च भगवन्तमेव जानन्तीति तत्स-न्निधिमात्रेणैव भगवति मतिर्भवति । ततः किं स्यादत आह परावरेश इति । परे काला-दयः, अवरे कर्मादयः, तेषां फलदाने स एव नियामक इति सर्वमेव फलं ततो भव-तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अनेन अस्माकं सर्वाणि साधनानि सिद्धानीत्युक्तं भवति, साधनार्थं प्रवृत्त्यभावश्च सूचितः । अतो गर्गवाक्यप्रामाण्यादपि कृपा विधेयेत्यभिप्रायः साधनप्रकरणे निरूपितः । फलं निरूपयति त्रिभिः ।

मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ।
यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखण्डभूमिपैः ॥५४॥
न कामयेऽहं तव पादसेवनादकिञ्चनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो ।
आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम्॥५५
तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः ।
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥ ५६ ॥

मन्य इति । फलं हि त्रिविधम्, राज्यं कामाः भगवांश्चेति । तत्र द्वयं निषेधति । तत्रापि राज्यस्य दोषरूपत्वं स्वानुभवसिद्धमिति दैवाज्जातां तन्निवृत्तिमभिनन्दति मन्य

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

---

१ साधनसहितायां बुभुत्सायामित्यर्थः । २ विलम्बाभाव इति पाठः ।

इति । सर्वस्य कारणं तु भगवानेवेति । ते त्वया कृतः राज्यानुबन्धापगमः स्वत एव राज्यसम्बन्धनिवृत्तिः ममानुग्रह एवायं भगवता कृत इत्यहं मन्ये । यदृच्छयेति । कारणाभावेनैव जात इति भगवत्कृत एव । भगवांश्च हितार्थमेव करोतीति निर्धारः । ननु राज्यस्य इष्टसाधनस्य निवृत्तिः कथं फलम्, अनिष्टानुबन्धित्वं तु स्वदोषात्, न तु स्वत एव राज्यमनिष्टहेतुः, अन्नमिव ज्वरितस्यैव तदनिष्टजनकम्, तथोद्धतस्यैव स्वभावतामसस्यानिष्टजनकमिति चेत्, तत्राह यः प्रार्थ्यत इति । साधवोऽपि राज्यं यतस्त्यजन्ति, अतो ज्ञायते राज्यं स्वभावदुष्टमिति । अन्यथा सतां तेषां भगवद्भजनसाधनमपि राज्यं भवतीति तत्परित्यागेच्छा न स्यात् । किञ्च । प्रार्थ्यते सः । साधूनां कर्मसाध्योऽपि न भवति, अतोऽशक्यप्रतीकारः, अत एतदर्थं भगवानेव प्रार्थ्यते । प्रार्थनापि न केवलं मानसी वाचनिकी वा, किन्तु कायिकीत्याह एकचर्ययेति । एकाकिचरणपूर्वकं वनं विवक्षद्भिः प्रार्थ्यते । सर्वं परित्यज्य एकाकी भूत्वा वनं प्रविशन्नपि राज्याद्बिभेति । विद्यमाने सम्बन्धे शत्रवः परलोकाधिकारिणो वा पीडयिष्यन्तीति । अल्पं राज्यमिति हीनतुल्यत्वात्कदाचित्परित्यागमाशङ्क्याह अखण्डभूमिपैरिति । अखण्डां भुवं पान्तीति सप्तद्वीपाधिपतयः । अतः संबन्धनिवृत्तिर्ममाभीष्टमेव ॥ ५४ ॥

कामनान्तरं व्यावर्तयति न कामयेऽन्यमिति । एकं कामये, यत्तव पादसेवनम्, एतत्साधकं च, अन्यत्तु एतद्व्यतिरिक्तं एतदसाधकं वा न कामये । ननु को विशेषः, एकं शास्त्रस्तुतम्, अपरं च लोकप्रतीतिसिद्धम्, अत उभयोस्तुल्यत्वादत्याग्रहेणान्यनिषेधे को हेतुरिति चेत्, तत्राह अकिञ्चनप्रार्थ्यतमादिति । धनिनां कदाचिद्धनस्य विद्यमानत्वात् अन्याकाङ्क्षापि भवति । अकिञ्चनानां तु उभयाभावात् लौकिकत्वाद्धनापेक्षायाश्च नियतत्वात् तत्परित्यज्य यत्केवलं चरणसेवैव प्रार्थ्यते । तत्रापि परमेष्टत्वेन दीयमानमप्यन्यदगृहीत्वा, असाध्यमपि प्रार्थयन्त इति प्रार्थ्यतमत्वम् । क्लेशेनाप्रार्थितत्वं वारयति वरमिति । दातुरसामर्थ्यादपि तथात्वं वारयति विभो इति । ननु ते भ्रान्ता भवन्तु, तेषां तथा वा रुचिः, तथापि विषये को दोष इति चेत्, तत्राह आराध्य कस्त्वामिति । त्वामाराध्य को वा वरं वृणीत । कर्मवशादागतं अनभिप्रेतमप्यनुभूयते, भगवन्तं त्वाराध्य दुर्लभमेव प्रार्थनीयम् । तत्रापि विरुद्धं कथं प्रार्थनीयमित्युभयथा विरोधमाह । अपवर्गदं भवन्तमात्मबन्धनं वरमिति । यो हि यं सेवते, स तत्सम्बन्धं लोकयोः प्राप्नोति । तत्र मोक्षात्मा भगवान्, अन्यत्संसारात्मकमिति । ननु तर्हि मोक्षो ज्ञानं वा प्रार्थनीयं स्यात्, नतु पादसेवनमिति चेत् । सत्यम् । ज्ञानं हि कैवल्यमेव साधयति । मोक्षोऽपि कैवल्यरूपश्चेत्, तथापि न पुरुषार्थः, भगवत्प्राप्तिरूपश्चेत्, तदा एकरसतामापन्नः भगवानेव भवतीति तस्य पृथगनुभवो न स्यात् । अतः परमानन्दः सन् योऽनुभूयते तदेकं चरणोपासनमेव । अथवा परं साध्यं न सिध्यतीति साधनत्वेन वा प्रार्थनमित्येके ॥ ५५ ॥

अत उत्कृष्टप्रार्थनार्थं प्रथमतः शरणं गच्छामीत्याह तस्मादिति सृज्येति । हे ईश

समर्थं, सर्वतः अन्तर्बहिः सर्वं विसृज्य, त्वां ज्ञप्तिमात्रं शरणं व्रजामि । सर्वेषां परित्यागार्थं त्रिगुणत्वमाह रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धना इति । रजःप्रभृतीनां बन्धकत्वाय गुणानुबन्धत्वमुक्तम् । अनिच्छतोऽपि बन्धहेतव इति तत्सम्बन्धमात्रेण तथात्वाय अनुपदप्रयोगः । ननु भगवानपि स्मार्तानां मते सोपाधिक इति तत्रापि रजःप्राप्तिरेवेत्याशङ्क्याह निरञ्जनमिति । अञ्जनमुपाधिः प्रकृत्यादिः, तद्रहितो निरुपाधिः, ततः किमत आह निर्गुणमिति । सोपाधिक एव सगुणो भवति । नतु निरुपाधिक इति । ननु भगवान् पूर्वं केवल एव स्वभोगार्थं स्वेच्छया प्रकृतिं गुणांश्चोत्पादितवान्, अतः कथं त्वदर्थेऽपि तत्र करिष्यतीत्याशङ्क्याह अद्वयमिति । द्वयरहितो भेदरहितः । यो हि भेदार्थं यतते, तं प्रति तथा सम्पादयति, अहं तु न तथेति मां प्रति न सम्पादयिष्यतीति भावः । स स्वतन्त्र इति वक्तुमाह परमिति । अन्यशङ्कां वारयति त्वामिति । ननु तथापि त्वं गुणमय इति त्वदधिकारानुसारेण तथैव करिष्यतीति चेत्, तत्राह ज्ञप्तिमात्रमिति । तादृशस्य शरणागमनं न सम्भवतीति पुरुषरूपतामाह । शरणमिति पाठे अर्थात् पुरुषरूपमेवेति त्वांपदात् ज्ञातव्यम् । पुरुषपदे तु त्वां व्रजामीत्यर्थात् शरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

एवं शरणागतः स्वरक्षां प्रार्थयते चिरमिहेति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापै-
रवितृषषडमित्रो लब्धशान्तिः कथंचित् ।
शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्म-
न्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ॥ ५७ ॥

सङ्घातात्पीडितः असमर्थः तत्पीडापरिहाराय रक्षां प्रार्थयते । नत्वन्यस्मात् । तदर्थं बाधकानि गणयति । चिरं वृजिनैर्दुःखैरार्तः, अनुतापैस्तप्यमानोऽपि जातः । अनुतापा नियता आध्यात्मिकादयः । अग्रेऽपि तापजनकान् दोषानाह अवितृषषडमित्र इति । पूर्वत्र प्रवाहे तु षडिन्द्रियाण्यमित्राणि, न वितृष्णानि । तस्मात् शत्रुभिः पीडितः । ते भक्षयिष्यन्तीति शङ्कया प्रार्थना । नन्विन्द्रियोपरत्यभावे व्यर्थं सर्वमिति चेत्, रक्षितोऽपि यदीन्द्रियहितमेव कुर्यात्, तदा किं रक्षयेत्यत आह लब्धशान्तिरिति । कथञ्चिदन्तःकरणमुपरतमित्यर्थः । त्वं च शरणप्रदः, अहं च सम्यगुपेतः, तत्रापि त्वत्पदाब्जसेवकत्वेन । परात्मन्निति । जीवानां स्वामी भगवानिति शरणगमनं नायुक्तमिति भावः । गुणत्रयपीडितस्य पीडानिवारकं भगवति गुणत्रयमाह अभयमृतमशोकमिति । सत्त्वगुणाभावात् भयाभावः । अत एवान्यं च पालयितुं शक्तः । ऋतत्वात् रजसः अभावः, रजःसम्बन्धेन शठं भवतीति, ऋतता युक्तैव । अशोकमिति तमसा शोकः । आपन्न-

ततो भगवान् वृथा शयनं कृतवानिति, तं तपसि प्रवर्तयितुं मर्यादारक्षार्थं च प्रार्थितदानमाह सार्वभौमेति षड्भिः ।

श्रीभगवानुवाच—**सार्वभौम महाभाग मतिस्ते विमलोर्जिता ।**
वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥ ५८ ॥

सार्वभौमत्वेन तस्य भाग्याभिनन्दनमुक्तम् । महाभागेति अग्रिमसिद्ध्यर्थं च भाग्यमुक्तम् । तव मतिर्विमला ऊर्जिता च । सांसारिकधर्मनिवृत्त्या विमलत्वम्, भगवत्परत्वेन ऊर्जितत्वं चेति । भगवदाज्ञोल्लङ्घने भगवान् कथं संतुष्ट इत्याशङ्कां निवारयितुमाह वरैः प्रलोभितस्यापीति । सर्वान् कामान् ददामीति यदुक्तम्, तत्केवलं लोभप्रदर्शनार्थम्, तेषु तव रुचिरस्ति नवेति, तदिदानीमवगतं नास्तीति, यतः कामैर्न विहता बुद्धिः । अत एव विमलत्वमूर्जितत्वमिति सम्बन्धः ॥ ५८ ॥

ननु स्वामिना कथमेवं प्रलोभ्यते, तत्राह प्रलोभित इति ।

प्रलोभितो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ।
न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ॥ ५९ ॥

यदपि वरैस्त्वं प्रलोभितः, तदप्यप्रमादायैव, भगवदीयस्य कदाचिदिच्छा स्यात्, विषया न दृष्टा इति, तदन्यदत्तैर्विषयैः स्वाभाविकैर्वा इष्टं न भवतीति मयैव दीयन्ते, ततो विषयभोगः प्रमादाभावश्च सिध्यति । विद्धीति । नात्र सन्देहो विधेयः । हेत्वन्तरमप्याह न धीर्मय्येकभक्तानामिति । एकभक्ताः एकस्यैव भक्ताः, न मार्गान्तरप्रेप्सवः; किन्तु भक्ता एवेति वा । आशीर्भिर्वरप्राप्ताभिः, तत्रापि भगवतः सकाशात् । क्वचिदित्यस्य पक्षस्याव्यभिचार उक्तः ॥ ५९ ॥

एवं भोगमोक्षावविरुद्धौ भगवन्मार्ग एव, नत्वन्यत्रेति वदन् पक्षान्तरं दूषयति युञ्जानानामिति ।

युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते क्वचिदुत्थितम् ॥ ६० ॥

भक्तिमार्गव्यतिरेकेण केवलानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनो युञ्जानानां मनोनिरोधार्थं यतमानानां क्वचिदुत्थितं दृश्यते, यथा सौभरिप्रभृतीनाम्, तत्र हेतुः अक्षीणवासनमिति । राजन्निति सम्बोधनं वासनाक्षयाभावानुभवार्थम् । भक्त्या तु वासना क्षीयते । तत्र अलौकिकप्रकारं वारयितुं कामा दीयन्ते, तदुपद्रवाभावश्च संपाद्यत इति, भगवता भक्तिमार्गः स्तुतः ॥ ६० ॥

एवं स्तुत्वा तन्मार्गे प्रविष्टस्य भयाभावः सिद्ध एवेति वदन् कामविहारं बोधयति विचरस्वेति ।

विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ।
अस्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥ ६१ ॥

यतो महांस्त्वमतोऽन्यथा विहारः स्वत एवं निवृत्तः । किञ्च । मय्यावेशितमानसः सन् विचरस्व । कीदृशी जगति भगवल्लीलेति जिज्ञासुरिव । चरणसेवामेव प्रार्थये, नान्यदिति यदुक्तम्, तत्राह अस्त्वेवेति । अत्र भक्तिदानं नापेक्ष्यते, त्वयि भक्तिः सहजैवास्ति । उत्कर्षोऽपि भक्तेः सहज एवेत्याह अनपायिनीति । नित्यदेति च । देशकालवस्तु-परिच्छेदा निवारिताः । अपायः स्वतो देशतश्च । यद्यपि कालनिषेधोऽप्यायाति, तथापि निषेधमात्रपरत्वाभावाय निमित्तभूतः कालः तव भक्तेरनुगुण इति ज्ञापनार्थं नित्यदेत्यु-क्तम् । तुभ्यमिति । सम्प्रदानत्वेनैव पूर्वं दानं सूचितम् । मय्यनपायिनीति वा । मद्विषयिणी मत्कृपया वा । अग्रेऽपि न निवर्तिष्यत इति वरदानम् ॥ ६१ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ननु सायुज्यं कुतो न दीयत इत्याशङ्क्याह क्षात्रधर्मस्थित इति ।

क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदपाश्रयः ॥ ६२ ॥

क्षत्रियाणां धर्मः जातिप्रयुक्तो घोरो द्विविधः । युद्धे भ्रातरमपि हन्यात् । पापर्द्धौ पलायमानानपि मृगान् हन्यात् । अतस्तस्य दोषस्य परिहारः कर्तव्यः । जन्तूनिति । तेषामपराधाभावः सूचितः । आदिशब्देन भ्रममुत्पाद्य मारणं, वागुरादिना वा । तस्य निराकरणोपायमाह समाहित इति । जितेन्द्रियान्तःकरणः सन् तत्पापं तपसा जहि । ननु तपस्यपि पापं श्रूयते, क्रियान्वार्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण, 'मां चैवान्तःशरीरस्थ'मित्यादि-वाक्यैः, तत्राह मदपाश्रय इति । मामेवाश्रित्य तपःकरणे अन्तर्मत्क्लेशजननाभावात् न तपोदोषो भविष्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ततो यद्भाव्यं तदाह जन्मन्यनन्तर इति ।

जन्मन्यनन्तरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ ६३ ॥

अनन्तरे जन्मनि त्वं द्विजवरो भविष्यसि, उत्कृष्टकुले जन्म प्राप्स्यसि । तत्रापि सर्वभूतसुहृत्तमो भविष्यसि, न तु प्रवृत्तिपरः । ततः केवलं मामुपैष्यसि । अन्यथा पुरुषेषु कालरूपे वा लयो भवेत् । लीलासहिते । ततो लीलार्थं पुनरागमने आगमनमपि स्यात् । केवले पुरुषोत्तमे तु आगमनशङ्काभावः । अस्य च प्रमाणे श्रद्धा महती स्थितेति पुष्टिमार्गे न योजितवान् । मर्यादायां ब्राह्मणस्यैव मुक्तिः । तत्रापि कैवल्यमिति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति सिद्धान्तान्न कोऽपि दोषः ॥ ६३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

तृतीयोध्यायः ।

पुरुषानुग्रहं पूर्वमुक्त्वा भगवता कृतम् ।
स्त्रीषु तं विस्तरेणाह रूपत्रयविभेदतः ॥ १ ॥
अनुग्रहः कालतुल्यस्ततो द्वादशधोदितः ।
तत्र मुख्या तु लक्ष्मीः स्यात्तस्यां त्रेधा हरेः कृपा ॥ २ ॥
मानसेनाथ कायेन वेदेनेति निरूप्यते ।
गान्धर्वो मानसः प्रोक्तो दूरत्वाद्वचनाभिधा ॥ ३ ॥
कृष्णानुग्रहयुक्तानां कृतार्थत्वे ततः परम् ।
स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपःकथा ॥ ४ ॥
प्रसङ्गाचामसानां हि वधो देवहिताय हि ।
पलायनं लीलयैव सोऽप्यनुग्रह ईर्यते ॥ ५ ॥
सात्त्विके राजसे चैव तामसे च हरेः कृपा ।
इति दर्शयितुं राज्ञो वृत्तं लक्ष्म्याः शिवस्य च ॥ ६ ॥

तृतीयेध्याये अनुग्रहनिरूपणप्रस्तावैर्मुचुकुन्दस्य शिवस्य लक्ष्म्याश्च हितं कृतवानिति निरूप्यते । कायिकवाचिकमानसिकभेदेन । प्रथमं सात्त्विके भगवान् मुचुकुन्दे कृपां कृतवानिति तस्य भगवद्वाक्येन तपःकरणमुच्यते इत्थमिति चतुर्भिः ।

श्रीशुक उवाच—इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग कृष्णेनेक्ष्वाकुनन्दनः ।
तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १ ॥

एवंप्रकारेण भगवता अनुगृहीतः मुचुकुन्दः तपोनिमित्तं गुहातो निर्गतः । भगवदनुग्रहव्यतिरेकेण भगवद्वाक्ये श्रद्धा न भवतीति भगवदनुग्रहः कारणत्वेनोच्यते । इक्ष्वाकुनन्दन इति । इक्ष्वाकुरत्यन्तं भक्त इति तद्वंश्योऽयमिति कृपाया हेतुत्वेनोक्तम् ।

विवरणटिप्पणी ।

तृतीयेऽध्याये । रूपत्रयेति । रुक्मिणीजाम्बवतीसत्यभामेतिरूपत्रयेऽनुग्रहः साधनप्रकरणे निरूपित इत्यर्थः । अनुग्रह इति । मुचुकुन्दे कृतोनुग्रहः कालसापेक्षो, नतु कालमतिक्रम्य कृतस्ततो हेतोर्मुचुकुन्देन द्वादशश्लोकैः प्रार्थ्यत्वेनोदितः, त्रयोदशे श्लोके तु शरणगमनकथनेन स्वरक्षा प्रार्थिता, नानुग्रहः प्रार्थित इति भावः । तत्रेति । स्त्रीष्वित्यर्थः । वेदेनेति । वाचेत्यर्थः । मानसे गान्धर्वविवाहे 'श्रुत्वा गुणा'नितिवाक्यकथने हेतुमाहुः दूरत्वादिति । लक्ष्म्याः शिवस्य चेत्यत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । राज्ञः । मुचुकुन्दस्येत्यर्थः । जरासन्धात्पलायनं शिववरदानात् । अतः शिवहितमेव पलायनमिति भावः ।

१ राज्ञे इति पाठः । २ प्रस्तावे इति पाठः ।

ततस्तं भगवन्तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, ततः सम्यङ्नत्वा, साष्टाङ्गं प्रणम्य पूर्वमेव शयनस्थानात् गुहामुखे प्रकाशयुक्ते स्थित इति ततोऽपि निश्चक्राम ॥ १ ॥

ततस्तपः क्वचित्कर्तव्यमिति विचार्य, भारतखण्ड एव चतुर्युगधर्माणां प्रवृत्तेरिति विरुद्धकालयुक्ते देशे तपो न कर्तव्यमिति वर्षान्तरं गन्तुं उत्तरदेशं गत इत्याह स वीक्ष्येति ।

स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ।
मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २ ॥

स हि सत्ययुगे शयनं कर्तुं प्रवृत्तः, कलियुगे उत्थितः । यदैव भगवता मथुरा त्यक्ता, तदैव कलिः प्रवृत्त इति मुख्यः सिद्धान्तः । 'पञ्चविंशे वर्षे कलिरायास्यती'त्येव विनिश्चित्य, भरतखण्डं परित्यज्य, समुद्रमध्ये द्वारकां कृतवान् । ततो भगवति तत्र गते कलिः सम्यक् प्रविष्टः । कालाभिमानिनी देवता तु भगवति स्वस्थानं गते समायास्यति । अयं विचारो द्वादशे कर्तव्यः । कलिस्त्विदानीं प्रविष्टः । सन्ध्यासमयोऽयं वा । मध्यकाल एवाग्रे निर्णेय इति कालस्य प्रवृत्तौ नियतं हेतुं दृष्टवानित्याह । स मुचुकुन्दः क्षुल्लकान् अल्पप्रमाणान् कालेन ह्रासं प्राप्तान् मर्त्यान्मनुष्यान् । अनेन तेषां मरणमपि शीघ्रं कालेनेति सूचितम् । वीरुधः लतागुल्मादीन् वनस्पतीन्, वृक्षानपि चतुर्विधानल्पायुःप्रमाणाभ्यां ह्रासयुक्तान् विलोक्य, कलेरेवायं धर्म इति असाधारणत्वाद्विनिश्चित्य[१] उत्तरां दिशं जगाम॥२॥

ततो विधानपूर्वकमिमं देशमतिक्रम्य गत इत्याह तपःश्रद्धायुत इति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसङ्गो मुक्तसंशयः ।
समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गन्धमादनम् ॥ ३ ॥

तपः सर्वेन्द्रियनिग्रहः, श्रद्धा च भगवद्वाक्ये, ताभ्यां युतः, दृष्ट्वापि विषयान् विघ्नत्वेन प्राप्तान्वा न व्यामुग्धः, किन्तु धीर एव जातः । ततो गच्छन् राजेति यं कञ्चिदनुवर्तमानमपि परित्यज्य, निःसङ्ग एव सन्, शरीररक्षादौ मुक्तसंशयः, इतस्ततो दर्शनाद्यर्थं विक्षिप्तमपि मनः कृष्णे समाधाय गन्धमादनपर्वतं प्राविशत् । गरुडगङ्गातः उत्तरे भागे बदरिकाश्रमपर्यन्तं सर्वोऽपि पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३ ॥

ततस्तत्रापि बदर्याश्रममासाद्य, यत्र नरनारायणयोरालयं तत्र शीतादिबाधा भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं यत्नकरणे तपो न युज्यत इति तदर्थमाह सर्वद्वन्द्वसह इति ।

बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ।
सर्वद्वन्द्वसहः शान्तस्तपसाराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥

अन्तरपि शान्तः । तपसा हरिमाराधयत् । हरिपदेन यथैव तस्य तपसा आराधनं सिध्यति, तथैव कृतवानिति लक्ष्यते ॥ ४ ॥

---

१ साधारणत्वादिति पाठः

एवं तस्य व्यवस्थामुक्त्वा भगवतोऽपि द्वारकायां गमनमाह **भगवानिति दशभिः ।**

भगवान्पुनराव्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम् ।
हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धनम् ॥ ५ ॥

मध्ये तामसस्य शिवस्य ब्राह्मणानां वाक्यं कृतवानिति निरूप्यते । यवनवधानन्तरं भगवान् पुनर्मथुरामाव्रज्य, यवनैर्वेष्टितां दृष्ट्वा, मथुरानिमित्तं म्लेच्छबलं हत्वा, तदीयं धनं हतानां मुकुटादिरूपं द्वारकां निन्ये ॥ ५ ॥

नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ।
आजगाम जरासन्धस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥

नीयमाने इति । वृथैव धनं न परित्याज्यमिति, राज्ञे देयमिति, यवनधनं च न ग्राह्यमित्युभयं साधयितुं किञ्चिद्दूरं गृहीत्वा गतवानित्यर्थः । तत्कटकस्था एव वाहकाः पदातयो बलीवर्दाश्च । ते सर्वे भगवता प्रेरिताः जरासन्धस्य सुखार्थम् । जये हि किञ्चित्प्राप्यत इति तस्मै दानार्थं नीतवन्तः । एतस्मिन्समये भगवदिच्छयैव समागतो जरासन्धः त्रयोविंशत्यक्षौहिणीयुतः । अधिकानयने सर्वोऽपि प्राकृतः क्षीणो भवेदिति । प्रकृतिं परित्यज्य प्राकृतं सर्वमेव गृहीत्वा समायातीति ख्यापनार्थं सर्वत्र त्रयोविंशत्यक्षौहिण्य उच्यन्ते ६

विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ।
मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन्दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥ ७ ॥

ते च सर्वे लब्धवराः, पूर्वापेक्षयापि वेगवन्त इति । 'देवानां वाक्यं परिपालनीयं मनुष्यै'रिति **मनुष्यचेष्टामापन्नौ,** मनुष्यभावस्वीकारे हि ब्राह्मणवाक्यं शिववाक्यं च माननीयं भवति । भागवते चास्याकथनं लोकव्यामोहनार्थम् । **राजन्निति** स्नेहेन संबोधनं भ्रमानुत्पादनार्थम् । द्रुतं यथा भवति, तथा दुद्रुवतुः पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ भीरुभीतवत् ।
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनम् ॥ ८ ॥

विहायेति । भारवाहकास्तु गन्तुमसमर्था इति तान्विहायैव, प्रचुरमपि वित्तं विहाय, अभीतावप्येतौ भीतेभ्योऽपि भीताविव रथाश्वादिकमपि यवनवधात्प्राप्तं विसृज्य, पद्भ्यामेव भूमिसुखार्थं पद्मपलाशतुल्याभ्यां बहुयोजनं चेरतुः, चित्रकूटमार्गेण गतौ ॥ ८ ॥

ततो मागधोऽपि भगवल्लीलामज्ञात्वा वरेण दृप्तः पृष्ठतोन्वगमदित्याह **पलायमानाविति ।**

पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन्बली ।
अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥

तौ रामकृष्णौ । ननु बहुवारं धृत्वा मुक्तः, तयोर्बलं जानन्नपि कथं तत्सङ्गे गत इति चेत्, तत्राह **मागध** इति । देशदोषेण नष्टमतिरित्यर्थः । ततः प्रहसन् बलसहितः सेनास-

हितः अन्वधावत्, **रथानीकैः** सहेति ये शीघ्रगामिनो रथास्तानारुह्य तादृशैः सह गत इत्यर्थः । अनेन रथानां सेनायाश्च महान् क्लेशो निरूपितः । स क्लेशः सार्थको भविष्यतीत्याशङ्क्याह **ईशयोरप्रमाणविदिति** । कृष्णरामयोः प्रमाणं सामर्थ्यमादरणीयत्वं वा । तौ हि ब्राह्मणादिवाक्यं प्रमाणीकृत्य भगवान् गच्छति, न त्वशक्तः सन् इति भगवत्प्रमाणं न ज्ञातवान् । ईशयोरिति पूर्णा शक्तिर्विभक्तेति एकस्याप्यनङ्गीकारे विप्रादीनां वाक्यमप्रमाणं भवेदिति उभाभ्यां तत्प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ततो रामकृष्णौ पर्वतेन प्रार्थितवरौ तत्प्रियार्थं तुङ्गं गिरिमारुहताम् । स हि पर्वतः सर्वदा शीतेन व्याप्तः, भगवन्तं शीतनिवृत्त्यर्थं विज्ञापयामास । तत्र हि न कदाचिदपि सूर्याग्निसम्बन्धः । मेघानां तत्प्रियं स्थानम् । अतो मेघाच्छन्न एव तिष्ठतीति न सूर्यसम्बन्धः । वर्षतीति नाग्निसम्बन्धः । ततो भगवान् पूर्वं तस्मै वरं दत्तवान्, अहमागत्य ते शीतं निवारयिष्यामीति । ततो भगवतः अद्भुतकर्मत्वं प्रतिपादयितुं श्रान्तिमुक्त्वा पर्वतारोहणं वदति **प्रद्रुत्येति** ।

प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिम् ।
प्रवर्षणाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥ १० ॥

न हि कश्चिद्दूरं प्रद्रुत्य तुङ्गं गिरिमारोहति । उच्चारोहणं ह्यश्रान्तमपि श्रमयति, भगवतः सहस्रोपायानां विद्यमानत्वात् निलीय स्थित्यर्थं किं पर्वतारोहणमुच्चस्थानमपेक्षते, प्रत्युत उच्चस्थितं सर्वोऽपि पश्यति, अतोऽत्र भगवतः अद्भुतलीलां कथयन् विरोधप्रकारेण कथयति । दूरं प्रद्रुत्य धावनं कृत्वा सम्यक् श्रान्तौ जातौ । नहीशयोः शीघ्रगमनं श्रमो वा सम्भवति । तत्रापि तुङ्गमत्युच्चं गिरिं आरुहतां गुप्ततया । तत्रारोहणप्रयोजनमाह **प्रवर्षणाख्यमिति** । प्रकर्षेण वर्षणं यत्रेति । रूढिभ्रमंम्युदासाय स्वयमेव योगं प्रदर्शयति भगवान् नित्यदा यत्र वर्षतीति । तत्र हि सर्वदा भगवान् वर्षति । मेघा हि कदाचित् क्वचिद्वर्षन्ति, तेषामधिष्ठातृरूपो भगवान् विष्णुः । 'पर्वतानामधिपति'रिति श्रुतेः । स्वयमेव तत्र वर्षति, अन्यथा लोके वृष्टिप्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ १० ॥

ततो भ्रान्तस्य जरासन्धस्य कृत्यमाह गिराविति ।

गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ।
ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥

पर्वतारोहणे कैश्चित् दृष्ट एव, तत्रापि अग्रे न गत इत्यत्र विचारमपि कृतवानित्याह **नाधिगम्येति** । ततः पर्वतादग्रे पदं गमनचिह्नं नाधिगम्य अप्राप्य । दाहे भगवता हेतुः सम्पादितः स सत्य एव जात इति वक्तुं तस्य निलीनाविति ज्ञानमुत्पादितम् । ततो

---

१ प्रकारमिति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

दाहार्थमेव तथा प्रयत्नः कृत इति सत्यसङ्कल्पस्य भगवत इच्छया गिरिमेधोभिर्ददाह । सर्वत्र वृक्षान् छित्त्वा परितस्तृणादिना दाहं कारितवान् ॥ ११ ॥

ततो भगवान् पर्वतप्रार्थितं विधाय ततोऽग्रे गत इत्याह तत उत्पत्येति ।

तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ।
दशैकयोजनोत्तुङ्गान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥

तरसा शीघ्रमेव यावदग्निः प्रज्वलति, भगवति विद्यमाने अग्निः पर्वतं न दहेदिति । न तु दाहभयात् । दह्यमानाः तटाः यस्य । सर्वत्र दाहे उद्भूते उभौ पूर्णशक्तिर्भगवान् दशैकयोजनोत्तुङ्गादिति । एकादशयोजनं स उत्तुङ्गः, तत उभावपि अधः पर्वतस्य प्रस्तरभागमपि परित्यज्य भूभागे निपेततुः । केचित्तु अतिदाहे पुनः पर्वतप्रार्थनायां तं भूमौ नेतुं उपर्युत्थाय पादपीडनेन तं भूमौ प्रवेशयन्नेव स्वयं दूरे गत इत्याहुः ॥ १२ ॥

अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ ।
स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ॥ १३ ॥

ततः पुनरपि तस्य प्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वमपि स्वेच्छयैव स प्रवृत्त इति ज्ञापयन् तेनालक्ष्यमाणावेव द्वारकां गतौ । तत्र न भगवता कश्चनाधिकः प्रयत्नः कृतः । स मा पश्यत्विति । किन्तु स्वदोषेणैव स न दृष्टवानिति ख्यापयितुमाह रिपुणेति । दुष्टबुद्ध्यैव न दृष्टवान्, तत्सम्बन्धादन्यैरपि न दृष्टमिति सानुगेनेत्युक्तम् । ननु कार्यस्य सर्वस्यापि कृतत्वात् श्वेतद्वीपादावेव कुतो न गतौ, द्वारकागमने को हेतुरिति चेत्, तत्राह यदूत्तमाविति । अन्यथा यदुकुले अवतारं न कुर्यात् । अतो यादवहितार्थं स्वपुरं यातौ । पुनरायातावित्यनेन पूर्वमुभावपि स्वयं मत्वा तान् स्थापितवन्ताविति विज्ञायते । तस्य भिन्नद्वीपत्वं कलिप्रवेशाभावाय निरूपयन्नाह समुद्रपरिखामिति । समुद्र एव परिखा यस्येति । विस्तारोऽप्यनेन सूचितः । नृपेत्यप्रतारणाय संबोधनम् ॥ १३ ॥

तस्य च दुर्बुद्धिमाह सोऽपीति ।

सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ ।
बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ ॥ १४ ॥

शब्ददोषपरिहाराय दग्धिशब्दः सप्तम्यन्तो ग्राह्यः । जरासन्धोऽपि दग्धिमध्ये प्रविष्टः । यथा भगवान् द्वारकायां प्रविष्टः, तथा सोऽपि दग्धि प्रविष्टः, परमसन्तापेन सन्तप्त इत्यर्थः । एतदपि ज्ञानकृतमेव तस्य, न क्रियया दाहो जात इति । अन्यथाग्रे पाण्डवानां यशो न स्यात् । इति मृषा मन्वानः बलकेशवावालक्ष्य । बलत्वात् ब्रह्मेशयोरप्यधिपतित्वाच्च तादृशौ न तथाभूताविति मृषा मन्वानो वा । अथवा । स तु दग्ध एव । अतः परं पाण्डवकीर्त्यर्थं मृषाभूतः सकलितः, सीतावत् । ततो मृषा जरासन्धः बलत्वं केशवत्वं च मन्वानः सर्वांशेनापि नाशो भविष्यतीति विज्ञाय स्वस्य बलं

सेनामाकृष्य मगधानेव ययौ । ननु स्वयं किल दग्धः, किं बलदाहेनेत्यत आह सुमह-
दिति । सत्त्वेन महत्त्वेन च । तद्भगवदधिष्ठानमिति तत्स्थापनार्थं, ततो ममत्वतः अपगम-
नार्थं च, मगधानेव देशान् ययौ, यतः सोऽपि मागधः, देशदोषमात्रेणावशिष्टः । मत्वा
तौ बलकेशवाविति पाठे स एवार्थः ॥ १४ ॥

एवं तामसस्य रुद्रादेः वाक्यपरिपालनं निग्रहं वा विधाय स्त्रीणामुद्धारार्थं कृपया
विवाहादिकं कृतवानिति वक्तुं ज्येष्ठस्य बलभद्रस्य विवाहमाह आनर्ताधिपतिरिति ।

आनर्ताधिपतिः श्रीमान्रैवतो रेवतीं सुताम् ।
ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥ १५ ॥

आनर्तदेशः द्वारकानिकटदेशः । तस्याधिपतिः रैवतः । श्रीमानिति । अमृत एव ।
रेवतीनाम तस्य कन्या, स हि पूर्वं ब्रह्माणं प्रष्टुं गतः । ततो ब्रह्मवाक्यात् कनिष्ठायापि
रामाय दत्तवान् इति पुरा नवमस्कन्धे निरूपितम् । अस्य विचारस्तत्रैव कृतः ॥१५॥

भगवतो विवाहमाह भगवानपीति ।

भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह ।
वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥ १६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ननु स्वतःसिद्धलक्ष्मीकस्य निरिन्द्रियस्य प्रयोजनाभावात्किं विवाहेनेत्याशङ्क्य परि-
हरति । यद्यपि भगवान्, तथापि गोविन्द इति इन्द्रादिभिरिन्द्रत्वेनाभिषिक्त इति तेषां
वाक्यसिद्ध्यर्थमुपयेमे, विवाहं कृतवान्, न तु गोपिकावत्परिग्रहमात्रम् । कुरूद्वहेति
संबोधनं भगवत्स्वरूपज्ञानाय । ननु तथापि कर्मणा उत्पादिता कर्मफलरूपा तादृशकर्मैक-
त्रैव विवाह्येति कथं भगवता विवाहः कृत इति चेत्, तत्राह वैदर्भीमिति । विदर्भदेशे
सोत्पन्ना । अतो न कर्मजनिता । किञ्च । भीष्मकस्य सुता, भीष्मं भयानकं कं सुखं
यस्येति । प्रलयकर्ता महादेव एवावतीर्णः, तस्य च सुता सीता पूर्वजन्मन्यपि महादेवक-
न्यैव, सैवेदानीं भीष्मकाज्जाता । अतो विवाहः कर्तव्य एव । किञ्च श्रियो मात्रामिति ।
सा हि लक्ष्म्याः मात्रा भवति अंशः, नहि तामन्यो ग्रहीतुं शक्तः । सा ह्यवतरति यथा,
यथा भगवानवतरति । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनी'त्यादिवाक्यात् ।
तत्रापि स्वयंवरे यदा सर्व एव राजान आहूताः, तदा भगवानप्याहूतः । यदा तया
भगवान् वृतः, ततस्तदिच्छया विवाहं कृतवान् ॥ १६ ॥

प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ।
पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥

किञ्च, प्रमथ्य तरसा राज्ञ इति । सर्वानेव शिशुपालादीन् प्रमथ्य मारयित्वा जयप्रा-

विवरणटिप्पणी ।

प्रमथ्येत्यस्याभासे किञ्चेति । गान्धर्वत्वं स्वयं वरणादुक्तम् । राक्षसत्वमप्यस्तीति
समुच्चयः ।

क्षामिव तां नीतवान् । शाल्वादयोऽतिविरोधिनो बलिष्ठाश्च । तैः सह युद्धे विशेषहेतुमाह चैद्यपक्षगानिति । 'स्वयंवरेऽपि शिशुपालाय यथा भविष्यति, तथा कर्तव्य'मिति रुक्मिवाक्यात् विवाहकर्तैव शिशुपालः समागतः । अतस्तद्धितार्थमपि शाल्वादयः प्रवृत्ताः । मुख्यो भगवद्विरोधी शिशुपालः । अन्येऽपि विरोधिनः यथाकथञ्चिद्भगवद्विरोधं सम्पादयितुं तत्पक्षपातिनो जाता इति । किञ्च । प्रद्युम्नादयोऽप्युत्पाद्याः । अतः कामः सङ्कटे वर्तत इति तदुत्पत्त्यर्थमप्युपयेम इत्याह पश्यतां सर्वलोकानामिति । यथा मातुरापन्निवृत्त्यर्थं गरुडः अयुक्तेभ्योऽप्यमृतं दातुं प्रवृत्तः, तथा भगवानपि कामस्य दुःखनिवारणार्थं वैदर्भीं अयुक्तामपि स्वयं गृहीतवान्, मारितवांश्चान्यान् । यद्ययुक्तमेतद्भवेत्, तदा लोकाः साक्षिण इति तान् प्रमाणीकरोति । एवं सर्वप्रकारेण भगवतो विवाहो निरूपितः ॥ १७ ॥

तत्र राजा विवाहे पौरुषं श्रोतुं विशेषं पृच्छति भगवान् भीष्मकसुतामिति ।

राजोवाच—**भगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ।**
राक्षसेन विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १८ ॥

भगवतो विवाहः बहुधा पुराणेषु श्रुतः । ततो राजा स्वयंवरविवाहात्प्रकारान्तरेण श्रुतवान्, तत्र च पौरुषमधिकमिति, तद्भवति वा नवेति सन्देहनिवृत्त्यर्थं पृच्छति । भगवत्त्वान्नाज्ञानम् । भीष्मकसुतामिति पितुरपि बलिष्ठता । रुक्मिणीमिति भगवतो मुख्यभार्येति प्रसिद्धा । ततश्च 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृता'विति प्रथमो विवाहो धर्म्यः कर्तव्यः । अतो धर्मित्वार्थं राक्षस एव विवाहः भगवता कृत इति स एव त्वया वक्तव्य इत्याह राक्षसेन विधानेनेति । रुचिराननामिति तस्या मुग्धभावो निरूपितः । ततश्च राक्षसे विवाहे सा कथमनुगुणा अभीतागतेत्यपि सन्देहः । 'प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यत'इति विधिशब्दः परस्वहरणलक्षणदोषव्यावृत्त्यर्थः । यथा विवाहः दाने अदुष्टः, एवं हरणेऽपि क्षत्रियस्येतिज्ञापनार्थः । श्रुतमिति प्रमाणमुपन्यस्तम् ॥ १८ ॥

अतस्तत्र प्रकारं पृच्छति भगवन् श्रोतुमिच्छामीति ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।
यथा मागधशाल्वादीञ्जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥

अनेनाग्रे वक्ष्यमाणा कथा अध्यायत्रयात्मिका न समाधिभाषेति सूचितम् । अन्यत्र श्रुतमेव कल्पान्तरीयमपि योगानुभावेन वक्तव्यमिति प्रश्नात्, अन्यथा स्वतन्त्रवक्तुः किं पूर्वश्रुतप्रकारकथनेनेति । अतः श्रोतुरनुरोधात्कल्पान्तरीयमपि गान्धर्वराक्षसवैधभेदेन त्रिधा त्रिभिरध्यायैर्वक्ष्यति । तेनात्र प्राप्तं दूषणत्रयं परिहृतं भविष्यति । भगवान् कपटेन

विवरणटिप्पणी ।

भगवन्नित्यत्र । तेनात्रेति । एतस्य मतान्तरत्वकथनेनात्र समाधिभाषायामिदं दूषणत्रयं नास्तीत्यर्थः ।

१ पुराणमिति पाठः ।

गत्वा अदत्तां हृतवानिति, तस्या भ्रातुर्मुण्डनं कृतवानिति, बलभद्रेण बोधित इति, रुक्मिण्याश्च लज्जाभावेनापरिचितभगवत्प्रार्थनेति । एवं सति रसात्मको विवाहो न भवेत् । भक्तिरसो हि शृङ्गारादीनामुपमर्दकः । अतः समाधिभाषाविवाहः स्वयंवर एव । अन्यस्तु मतान्तरीय इति निश्चयः । ननु अप्रस्तुतं किमिति वक्ष्यतीति चेत्, तत्राह श्रोतुमिच्छामीति । इच्छा पूरणीयेति तदर्थं वक्ष्यति । किञ्च, इयमपि कथा कृष्णस्य । अमितं तेजो यस्येति । पराक्रमाधिक्याच्च तद्वक्तव्यम् । क्षत्रियाणां हि क्षात्रप्रकारेण निरूपितं भगवच्चरित्रं मनोहारि भवति । तदाह यथा मागधशाल्वादीनिति । मागधोऽपि जयं प्राप्त इति स निरूप्यते । शाल्वः सात्त्विको महांश्च । एवं जयेन स्वभावेन च महान्तौ आदिभूतौ येषामिति जयशीलवीरजयो भगवत्कृतः श्रोतव्य इति निरूपितम् । तत्राप्येक एव स्वयं तान् जित्वा स्वयं कुशलेन पुरं द्वारकामभ्यगादिति । तदप्येकस्मिन्कल्पे, तत्सर्वथा विरुद्धं मन्वानः शुको नोक्तवान्, तदा तु भगवानपि समाहूतो गतः । वरणात्पूर्वमेव बलात्तां हृत्वा सर्वान् विनिर्जित्य एकाकी स्वयं गृहं गत इति कथा भवति । तत्र यद्यपि पौरुषं महत्, तथाप्यत्यन्तं क्लिष्टकर्मत्वं भवतीति तन्नोक्तवान् । तामसकल्पे हि तथा कथा । अत एव शिशुपालो वक्ष्यति 'समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्त' इति । अक्लिष्टकर्मत्वं च वक्तव्यम् । अतो यावता तदुपयुज्यते, तावद्वक्तव्यमिति राक्षसो विवाह उक्तः, नत्वेकाकिहरणम् । अनेनैवं ख्यापितम् । पृष्टमयुक्तं चेत्, न वक्तव्यमिति ॥ १९ ॥

ननु कथा भगवतो महती वक्तव्या, ततश्च अत्यावश्यककथैव श्रोतव्येति चेत्, तत्राह ब्रह्मन् कृष्णकथा इति ।

ब्रह्मन्कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः ।
को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥

ब्रह्मन्निति ज्ञानमुक्तम् । कृष्णकथात्वात् कीर्तने श्रवणेऽपि वैराग्याभाव उक्तः । किञ्च । प्राणिनो हि धर्मार्थकाममोक्षेप्सवः । तत्र कृष्णकथाश्चतुर्णां प्रतिरूपा इत्याह । पुण्या इति धर्मरूपाः । माध्वीरिति कामरूपाः । लोकानां मलं दारिद्र्यवत् कश्मलरूपं हरन्तीति लोकमलापहाः । एवं त्रिवर्गरूपा इति तदभीप्सुः को नु तृप्येत । नु इति वितर्के । न कोऽप्यत्र विरक्त इति भावः । तर्हि कथं सर्वे न प्रवर्तन्त इति चेत्, तत्राह शृण्वान इति । सकृच्छ्रुत्वापि निवर्तन्त इति चेत् । श्रुतज्ञ इति । वर्तमानप्रयोगेण निरन्तरश्रवणे प्राप्तेऽपि श्रवणरसिकोऽत्र मुख्य इति श्रुतं जानाति । रसिकत्वेनेति श्रुतज्ञ उक्तः । रसज्ञ इति पाठे तु स्पष्ट एव । किञ्च । नित्यनूतनाः अयातयामाः कालग्रासरहिताः । तेन मोक्षरूपा अपीत्युक्तम् ॥ २० ॥

एवं राज्ञः श्रवणौत्सुक्यं दृष्ट्वा स्वयोगबलेनैव दृष्टमिति अन्यतः श्रुतत्वमनुक्त्वापि कथामेवारभते राजासीदिति ।

१. दृष्टमिति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीशुक उवाच—**राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।**

तस्य पञ्चाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥

आसीदित्येषा पुरावृत्तकथेति निरूपितम् । **भीष्मक** इति नाम प्रसिद्धेर्थे । तस्यान्यत्र स्थित्यभावाय तुल्यधर्माः सर्वे त एवेति निर्दिशति **विदर्भाधिपति**रिति । **महा**निति महत्त्वेन सत्यादयो गुणाः एकचत्वारिंशदतिदिष्टाः । अयमर्थः पूर्वस्माद्विशिष्टः । 'अभ्रातृमती न विवाह्ये'ति तदर्थं भगवतः पञ्चपर्वाविद्यायाः पञ्च देवाः मायाकार्यरूपाः लक्ष्म्या अप्यग्रे उत्पन्ना इति तान् निरूपयति **तस्य पञ्चाभवन्पुत्रा** इति । 'मायया मे विनिर्मिता' इति । 'रमापि रूपं वव्रे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति माया'मिति लक्ष्म्या मायारूपत्वात् मायाकार्यत्वाच्चाविद्यायाः तत्सहिता माया तत्र प्रादुर्भूता । अत एव सा जीवमेव व्याप्नोतीति मायामपि जीवपरां कर्तुं रुक्मी विचारितवान् । अत एव रुक्मिण्या रुक्मिप्रभृतिषु पक्षपातः, भगवत्कृते अपरितोषश्च । स्वरूपाज्ञाने निराकृते पश्चान्निरोधः फलिष्यतीति । भगवदीयेषु तस्य प्रतिष्ठाभावाय मुण्डितवान् । तस्य भीष्मकस्य पञ्च पुत्रा अभवन्, एका च कन्या । वराननेति । लोके सौन्दर्यं प्रशस्तमिति सौन्दर्यं मुग्धभावं च निरूपयन्नाह । दया च मुग्धभावे निरूपिता ॥ २१ ॥

तान् नामतो निर्दिशति रुक्म्यग्रज इति ।

रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।

रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ २२ ॥

कलेः स्थानं पञ्चात्मकं सुवर्णमिति तन्नामानः सर्व एव । अत एवाग्रे भगवान् वक्ष्यति 'तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ती'ति । **अग्रजो** ज्येष्ठः रुक्मी सुवर्णसदृशः, वस्तुतो नाम तथा योगं नापेक्षते । **रुक्मरथ** इति द्वितीयः । **रुक्मबाहु**स्तृतीयः । **अनन्तर** इति त्रयाणामेकप्रकृतिकत्वम्, अन्येषां रुक्मिणीसहितानां भिन्नप्रकृतिकत्वमिति त्रयाणां निरूपणानन्तरमुक्तम् । अनन्तरमिति सर्वत्र सम्बध्यते । **रुक्मकेश**श्चतुर्थः । **रुक्ममाली** पञ्चमः । एतेषां योगानुसारेणाप्यर्थः स्वयमूह्यः । एषां स्वसा एकमातृका प्रियभगिनी च रुक्मिणी । यथैते दुष्टाः, तथा सापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह सतीति ॥२२॥

एवं तस्या उत्पत्तिमुक्त्वा, तस्यां भगवतः, भगवति तस्याश्च, गान्धर्वं विवाहं वक्तुं स्नेहं निरूपयति द्वाभ्याम् ।

विवरणटिप्पणी ।

राजासीदित्यत्र । तस्यान्यत्रेति । भीष्मकस्य महादेवावतारत्वेन कर्मासम्बन्धित्वादन्यत्र स्थितिमाशङ्क्य तदभावाय तत्संसर्गिणः सर्वेपि तुल्यधर्मा विदर्भदेशीयत्वात्कर्मासम्बन्धिन इति विदर्भाधिपतिपदेनोक्तमित्यर्थः । **अयमर्थ इति ।** पूर्वं समाधिभाषा विवाहेपि वैदर्भीपदेन कर्मासम्बन्धस्तत्पितुरुक्त एव । महत्त्वरूपोर्थोत्र तस्माद्विशिष्ट उक्त इत्यर्थः । **अग्रे । दया चेति ।** 'दयाया भगिनी मूर्ति'रिति वाक्याद्भ्रातृनिरूपणे तद्भगिनीत्वेन दयारूपत्वं च निरूपितमित्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ।
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥

तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणान्विताम् ।
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥ २४ ॥

सोपश्रुत्येति । सा रुक्मिणी मुकुन्दस्य मोक्षदातुः स्वस्यापि पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थं भगवद्गुणानेव शृणोति । कन्याया अपेक्षितं रूपम्, वीर्यं क्षत्रियाणाम् । विद्यास्थानीयं यशः । कुलस्थानीयां श्रीः लक्ष्मीः शोभा च । तेन धनसमृद्धिः सर्वसमृद्धिश्च सूचिता । एवं वरे योग्यानि पञ्च रूपाण्यप्युक्तानि । अन्तःपुरस्थायाः कन्यायाः कुत एतावच्छ्रवणमित्याशङ्क्याह गृहागतैर्गीयमाना इति । य एव ब्राह्मणाः विद्ययोपजीविनो वा साधवो वृद्धाः सर्वत्राप्रतिहतगतयः तैः गीयमानाः श्रुत्वा, तमेव भगवन्तं आत्मनः सदृशं पतिं मेने ॥ २३ ॥

भगवानपि तां सदृशीं भार्यां मेने । तत उद्वोढुमपि मनो दधे । तस्या अपि पञ्च गुणाः । एकविकलापि न ग्राह्या भवति । आदौ बुद्धिमती अपेक्ष्यते । अन्यथा गृहं विनश्येत् । स्त्रीलक्षणरहिता तु सामुद्रशास्त्रविरोधिनी भाग्यरहितैव भवति । औदार्याभावे लुब्धा सर्वमेव पुरुषार्थं नाशयेत् । रूपाभावे व्यर्थो विवाहः । शीलाभावे अधर्मं जनयेत् । अतः एते पञ्चापि गुणाः लोके प्रसिद्धिमापन्नाः यस्यां भवन्ति, सा विवाह्या । अन्वयः अव्यभिचारिसम्बन्धः । कृष्णश्चेति चकारः सादृश्यार्थे भगवानपि तादृश इत्याह । अत एव सदृशी । सम्यगुद्वाहः आहूय कन्यादानरूपः । स हि शोभाकरो भवति ॥ २४ ॥

तत्र जातमित्याह बन्धूनामिच्छतां दातुमिति ।

बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ।
ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ २५ ॥

बान्धवाः पित्रादयः कुलसम्बन्धिनः दातुमिच्छतां सताम्, यतः कृष्णः सदानन्दः, अन्ये गुणाः फलसाधकाः, अयं तु साक्षादेव फलरूप इति । तत्र रुक्मी वरत्वेन भगवन्तं निवार्य, चैद्यं शिशुपालमेवामन्यत । स्वरूपाज्ञानेन हि स्वकार्यं साधनीयम् । तत्र पूर्वजन्मनि सीतार्थमेव रावणो हतः । तस्यामभिनिविष्टचित्त एव प्राणान् जहौ । अतो लोकविचारेण तस्मै देयेति भवति । भगिनीत्वादस्य प्राबल्यम् । नृपेति सम्बोधनं राज्ञे राजकन्या देयेति तस्याभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एवेत्येतदर्थम् । ततो हेतोः कृष्णाद्वा निवार्य, यतः कृष्णद्विट् । न हि तस्य स्वरूपनाशको भगवान् हितो भवति । अतः शत्रूणां मध्ये मुख्य इति चैद्य एव वरत्वेन स्वीकृतः । अनेन सर्वेषामेव तत्र सम्मतिरपि जातेति सूचितम् । राजा कुलीनः, सोऽपि महानिति ॥ २५ ॥

---

१ अन्वितपदार्थोयम् ।

तद्रुक्मिण्या अनभिप्रेतमिति स्वात्मानं भगवद्गामिनं कर्तुमियेषेत्याह तदवेत्येति ।

तदवेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ।
विचिन्त्याप्तं द्विजं कञ्चित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम् ॥ २६ ॥

आदौ तन्निश्चित्य भृशं दुर्मना जाता । नन्वग्रे भगवत्प्रापकाणि कर्माणि कृत्वा भगवन्तं प्राप्स्यति, किमित्युद्वेग इति चेत् । तत्राह वैदर्भीति । नास्यां कर्माण्युत्पद्यन्त इति । किञ्च । असितापाङ्गी परमसुन्दरी, परमसुन्दर एव युक्ता भवति, न तु जीवे कुरूपे । अतः आदौ दुर्मना भूत्वा पश्चादुपायचिन्तायां मित्रेणैवैतत्कार्यं कर्तव्यमिति विचार्य, सर्वस्य मित्रं गौर्ब्राह्मणो देवश्चेति, तत्रापि गौरज्ञा साधारणी च नात्यन्तं भगवत्पक्षपातिनी, अतो ब्राह्मण एवाप्तोऽस्मिन् कार्ये भवतीति विचिन्त्य, कञ्चिदाप्तं द्विजं गूढार्थसाधकं द्रुतं शीघ्रमेव कृष्णाय प्राहिणोत् । अर्थात् सन्देशानुक्त्वा पत्रिकां वा दत्वा ॥२६॥

तस्य बहिःकार्यमाह द्वारकां स समभ्येत्येत्यादिदशभिः ।

द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।
अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं काञ्चनासने ॥ २७ ॥

स हि निर्गुणं सगुणं च कार्यं कृतवानिति स शीघ्रमेव द्वारकां समभ्येत्य, पूर्वमेव भगवदुक्तैः प्रतीहारैरन्तः कृष्णसन्निधौ प्रवेशितः, कार्यं साधयितुमागतः, मध्ये स्वपुरुषार्थमपि साधितवानित्याह अपश्यदिति । ननु दर्शनमवान्तरकार्यमेव कुतो न भवेत्, तत्राह आद्यं पुरुषमिति । सर्वस्यापि पतिदर्शनं पुरुषार्थः, तत्रापि परमः पतिः भगवान्, सर्वे प्रकृतिरूपा इति पूर्वमवोचाम । तादृशो भगवान् कार्यार्थं समागतः व्यग्र एव भविष्यतीति कथं कार्यद्वयमपि सिध्येदित्याशङ्क्याह काञ्चनासने आसीनमिति । उपविष्टत्वादव्यग्रता । सुवर्णासने चोपविष्ट इति विषयपरिग्रहः । तेन कार्यद्वयसिद्धिरिति भावः ॥२७॥

ततस्तस्य सन्माननामाह दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेव इति ।

दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ।
उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥ २८ ॥

प्रश्नानन्तरं सन्माननायां स्त्री निमित्तं भवेत् । आर्षज्ञानेन पूजायामपि कृत्रिमत्वसम्भावना स्यात् । ततश्च तद्दोषनिवृत्तिधर्मान्तरमेवाह ब्रह्मण्यदेव इति । ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति ब्राह्मणानां हितः समर्थश्च । अतो ब्राह्मणस्य अवरुह्य देवस्येव पूजां कृतवान् । तं प्रकारमाह । निजासनादवरुह्य, तत्र ब्राह्मणमुपवेश्य, अर्हयामास । प्रकारविशेषजिज्ञासायां स्वधर्ममतिदिशति । दिवौकसो देवा यथा भगवन्तमिति । भगवति गृहमागते इन्द्रः स्वासने भगवन्तमुपवेश्य यावती स्वसमृद्धिः तया सर्वयैव पूजयति । एवं भगवानपि सर्वसमृद्ध्या पूजितवान् ॥ २८ ॥

ततस्तस्य राज्ये प्रायेण धर्मो नास्तीति स्वदर्शनफलं तस्य ज्ञानमुपदिशतीत्याह तं भुक्तवन्तमिति ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः ।
पाणिनाभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ २९ ॥

भोजनपर्यन्तं सर्वे उपचाराः कृताः । ब्राह्मणो हि मुख्यो भोजनप्रियः । ततो भोजनश्रमापनोदनादनन्तरं उपगम्य निकटे गत्वा । नन्वेवं ब्राह्मणमात्रे किमिति करोतीत्याशङ्क्याह **सतां गतिरिति**। लोकशिक्षार्थमेवं करोतीत्यर्थः । ततः पाणिना पादावभिमृशन् रुक्मिण्यामासक्तिरस्ति ततो व्यग्रः प्रश्नं करिष्यतीत्याशङ्क्य अव्यग्रस्तमपृच्छतेत्याह ॥ २९ ॥

ज्ञानमुपदिशति कच्चिद्द्विजवरेति पञ्चभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ।**
वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥ ३० ॥

चतुर्भिस्तस्य, एकेन तद्राज्ञः । चत्वारः पुरुषार्था ब्राह्मणस्य, राज्ञः अर्थकामौ नियतौ, मोक्षो नास्त्येव, धर्मः संदिग्धः । अतः स एव पृच्छयते । आदौ तस्य धर्मं पृच्छति **कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ** इति । द्विजवराणां मध्ये श्रोत्रियाणां मैत्री क्रियत इति श्रेष्ठत्वम् । अतः सर्वेषां मित्रभूतत्वात् तथा सम्बोधनम् । यद्यप्ययं धर्मो वर्तत एव, तथापि वृद्धसम्मतोऽपि परम्परया समागतः श्रौतः स्मार्तः वर्तते कच्चित् । किञ्च । स्वपरपीडया क्रियमाणः शुद्धो धर्मो न भवतीति उत्तरकाण्डानुरोधमप्यङ्गीकृत्याह **नातिकृच्छ्रेणेति** । अतिकृच्छ्रेण धर्मोऽपि धर्मो न भवतीति । तत्रापि शुद्धमनस एव धर्मो भवति, ब्राह्मणानां मनःशुद्धिः संतोष एवेति तं पृच्छति **सदा संतुष्टमनस** इति । सदा संतुष्टं मनो यस्य ॥३०॥

अर्थं पृच्छति संतुष्टो यर्हि वर्तेतेति ।

संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् ।
अहीयमानः स्वधर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥

संतोष एव ब्राह्मणानां धनं कामधेनुः, नतु लोकप्रसिद्धं धनम् । **येन केनचिदिति** । कर्मवशादवश्यं जीवनार्थं प्राप्यत एव । किञ्च । तावता चेत् संतुष्टः, कर्मफलदाता संतुष्टो भवतीति । असन्तोषेऽपि क्रियमाणे नाधिकं प्रयच्छति । असन्तुष्टश्च भवतीति तत्सन्तोषार्थं स्वधर्मादहीयमानः सर्वमेव स्वधर्मं कुर्वन् यर्हि वर्तेत । अनेनेयं स्थितिर्दुर्लभेति सूचितम् । स एव सन्तोषः अस्य अखिलानेव कामान् दोग्धि ॥ ३१ ॥

कामं पृच्छति असंतुष्ट इति ।

असंतुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ।
अकिञ्चनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ३२ ॥

कामो हि ब्राह्मणानां बाधकः, तदभावकाम एव पुरुषार्थरूपः । एवं भावे हेतुमाह **असंतुष्टः** असकृदेव क्लेशान्प्राप्नोति । विषयाभावादिति चेत् । तत्राह **सुरेश्वरोऽपीति** । इन्द्रो हि परमैश्वर्यं प्राप्तवान् । कामे परमा काष्ठा । तादृशोऽपि यद्यसन्तुष्टः, क्लेशानेव प्राप्नोति । अत्रानुभवः प्रमाणम् । श्रुतिश्च 'प्रजापत आशया वै श्राम्यसी'ति । अन्वयव्य-

तिरेकाभ्यां व्यभिचारं वदन् व्यतिरेके अनुभवमाह अकिञ्चनोऽपीति । किमपि माऽस्तु । सन्तुष्टश्चेत्, अत्यन्तं सुखी । कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुमाह शेत इति । सुखात्मिका हि निद्रा । उभयवादिसिद्धो हेतुर्वक्तव्यः । तत्र संतुष्टः शेते, नासन्तुष्टः, प्राप्यापि राज्यम् । जागरणेऽपि हेतुमाह । सर्वाङ्गे विगतो ज्वरो यस्येति । असन्तोषे चिन्ता भवति । चिन्तायां सर्वाङ्गे तापः प्रसिद्धः ॥ ३२ ॥

अनेनैव ब्राह्मणानां सहजमोक्षो भवतीति कैमुत्यन्यायेनाह विप्रान्स्वलाभसंतुष्टानिति।

विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
निरहङ्कारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसासकृत् ॥ ३३ ॥

मोक्षे आत्मलाभो ज्ञानात्मको विशेषः । साधून् सदाचारान् । भूतसुहृत्तमानिति । ब्राह्मणानां सहज आन्तरो धर्मः सर्वसौहार्दम्, अहङ्काराभावश्चाधिकः । शान्तिर्बुद्धेः । एवं पञ्चधर्मयुक्तानहं शिरसा नमस्ये, गुरुत्वेन मानयामि व्यवहारे । किञ्चित्पठित्वा तथा करोतीति पक्षं वारयति असकृदिति । सर्वदैवमित्यर्थः । यत्र मोक्षदाता एवं मन्यते, तत्र मोक्षे कः सन्देह इत्यर्थः । विशेषेण पूरका इति । षड्गुणा वा भगवत्तुल्यत्वाय निरूपिताः । ऐश्वर्ये तु न नियमेन विशेषपूरकत्वं सर्वत्र, वीर्ये न स्वलाभः, यशसि न समा दृक्, श्रिया न सर्वथा भूतसौहृदम्, ज्ञाने क्वचिदहङ्कारोऽपि, वैराग्ये विक्षेपोऽपि क्वचित्सम्भवतीति षण्णामप्युत्तमत्वात् स्वत एव भगवत्त्वं च सिद्धमिति नमस्य इत्यविरुद्धम् ॥ ३३ ॥

तद्राज्ञः कुशलं पृच्छति कच्चिद्वः कुशलमिति ।

कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि प्रजाः ।
सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥ ३४ ॥

वो युष्माकं राजतः कुशलं कच्चित् । ब्रह्मन्निति अपकारेऽपि स्वतस्तूष्णींभावाय । अतिक्रमे नाशाय वा । करोति चेद्राजा सुखं किं तस्य स्यादित्याशङ्क्य, तादृशस्य फलमाह, यस्य हि प्रजाः सुखं वसन्ति, तेन परिपाल्यमानाः, स मम प्रियो भवति । अनेन सर्वमेव तस्य हितं सिध्यतीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

एवं कुशलं पृष्ट्वा प्रस्तुते त्वदुक्तं करिष्यामीत्यभिप्रायेण तत्सान्त्वनमाह यतस्त्वमागत इति ।

यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ।
सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किं कार्यं करवाम ते ॥ ३५ ॥

दुर्गं सर्वमेवातिक्रम्य यस्माद्धेतोः त्वमागतः, तच्चेदगुह्यं तदा सर्वं ब्रूहि । किञ्चित्कार्यं साधनीयमिति चेत्, तत्किं कार्यमिति प्रश्नः । सर्वस्यापि जगतो मोक्षो देय इति चेत् । तत्राह ते कार्यं करवामेति । तव सर्वं कार्यं करिष्यामः, नान्यस्येति ॥ ३५ ॥

एवं पृष्टः स्वाभिप्रायं निवेदयति एवं संपृष्टेति ।

एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥

एवं संपृष्टाः संप्रश्नाः यस्मै । ब्राह्मण इति निष्कपटः । परमेष्ठिना च । ब्रह्मणोऽपि पिता । तादृशः कथमत्रागत इत्याशङ्क्याह लीलागृहीतदेहेनेति । लीलया गृहीतः प्रदर्शितो देहाकारो येन । अतो ज्ञाततत्त्वायैव तस्मै सर्वमेव वृत्तान्तमवर्णयत् । बन्धूनामिच्छन्तीं दातुमित्यादि ॥ ३६ ॥

शिष्टं सर्वमुक्त्वा रुक्मिणीवाक्यानि स्वतः पत्रिकातो वा निरूपयति श्रुत्वा गुणानिति सप्तभिः ।

रुक्मिण्युवाच ।

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ३७

षड्गुणाः भगवांश्च । एते चेत्प्रार्थ्यन्ते, तदा निष्प्रत्यूहं कार्यं भवतीति सप्तभिर्विज्ञापना । आदौ भगवन्तं धर्मिणं विज्ञापयति श्रुत्वा गुणानिति । त्वयि चित्तं विशतीति मनोवृत्तिं निरूपयति । आत्मा तु त्वदीय एव । इन्द्रियाणि चेदन्यपराणि भवेयुः, अन्तःकरणं शरीरं वा, तदा सर्वनाश इति विनिश्चित्येन्द्रियाणां त्वत्परत्वे मनोऽपि त्वत्परं जातमिति, शरीरमपि त्वत्परं कर्तव्यमिति ममोद्योग इति प्रघट्टकार्थः । क्रमेण गुणा निरूप्यन्ते । भगवदैश्वर्यं चैतदिति सूचितम् । गुणद्वारा स्वतोऽपि चित्तवशीकरणमैश्वर्याद्प्यैश्वर्यं भगवदीयानां कान्तिगुणस्वरूपाणां माहात्म्यं निरूप्यते । हे भुवनसुन्दर भुवनेष्वेक एव सुन्दरः । अनेन कान्त्याधिक्येन स्त्रीणां स्वतश्चित्तवृत्तिरुक्ता । **ते गुणान् शृण्वतां कर्णविवरैरन्तर्निर्विश्य** अङ्गतापं हरतां सताम् । रूपं च दृशिमतामखिलार्थलाभं यतः । अतस्त्वयि मे चित्तमाविशति । बहिरिन्द्रियद्वयमेव नियामकम्, अन्तरिन्द्रियस्य श्रोत्रं चक्षुश्च । श्रुतावपि 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्त' इत्यत्र तथैव निरूपितम् । उभयेषामुपकारं त्वद्गुणाः त्वद्रूपं च करोति । तत्रैकमान्तरं तापं हरति । एकं च बहिः सर्वपुरुषार्थान् प्रयच्छति । श्रवणमात्रेऽपि क्रियमाणे प्रयत्नं विनापि त्वद्गुणाः स्वत एवान्तर्निविष्टाः । तेषामपि निवेशने प्रतिबन्धाभावायाह **कर्णविवरैरिति** । अपावृतानि कर्णरन्ध्राण्यपेक्ष्यन्ते, अन्यथा न प्रविशन्तीत्येतावत्पुरुषकर्तव्यमुपदिष्टम् । अतः कर्णविवरैः पातालविवरवत्प्रसिद्धैः अन्तर्निर्विश्य अङ्गानां तापं हरन्ति गुणाः । अङ्गेति सम्बोधनं वा आत्मत्वेन । रूपं च ये दृशिमन्तः दर्शनयुक्ता येषां चक्षुःकार्यमस्ति । रूपभेदविद इति प्रथमा कक्षा । सर्वात्मना दृश्यगुणपरिज्ञानम् अन्तिमा, तेषां दृशां चक्षुषां अखिलार्थानां लाभो यस्मात् । चतुर्विधपुरुषार्थाः चक्षुषां सिध्यन्ति । चक्षुषः

विवरणटिप्पणी ।

श्रुत्वा गुणानित्यत्र । हरतां सतामिति । गुणानामिति शेषः । तथाच मूले हरत इति द्वितीयाबहुवचनान्तं गुणविशेषणं ज्ञेयम् ।

सूर्यभावो मोक्षः । रूपपानं कामः । रूपग्रहणमर्थः । तत्रावगाहनं धर्म इति । फलवतामेषां फलान्यप्यूह्यानि । तत्रापि पुरुषार्था न सम्पादनीयाः, किन्त्वकस्मादुपलब्धा निधय इव प्राप्यन्ते । यत्रैवं इन्द्रियाणामुपकारं त्वद्धर्माः कुर्वन्ति, तत्र चित्तमपि ममापि तथा भविष्यतीति त्वयि निर्विशति । चित्तस्य हि द्वयं प्रतिबन्धकम्, लोको वेदश्च । तत्र लोकमतिक्रम्य प्रवर्तत इत्याह अपत्रपमिति । अपगता त्रपा यस्मात् । लज्जा हि लोके नियामिका ॥३७॥

वैदिकं दोषं परिहरति का त्वेति ।

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥

वेदोऽपि लोकानुसारी भवतीति हि विज्ञायते । अतो लोके यदविरुद्धं सर्वथा व्यवहारे अविगीतम्, तद्वेदेऽप्यविरुद्धमिति । एतादृशोऽर्थः मयैव कृत इति चेत्, तदा विरुद्धो भवेत्, किन्तु सर्वैरेव क्रियत इतीममर्थं व्यतिरेकेण साधयते । का वा कन्या त्वां न वृणीत । सर्वस्यापि यद्यपि मोक्षोभिप्रेतः, तथापि स्त्रीयोनिरतिदुष्टेति तत्परित्यागार्थं स्त्रिया अत्यर्थमपेक्षितः । नन्वस्ति लोके मोक्षसाधनमिति चेत् । तत्राह महतीति । महत्त्वं प्राप्ता न सर्वं परित्यक्तुं शक्नोति । यथातिबद्धा । अतस्तस्या गृह एव चेन्मोक्षदाता भवति, तदैव मोक्षः सिध्येत् । किञ्च । धर्मार्थकामार्थमपि त्वमेव भजनीय इत्याह कुलेति । सप्तधर्माः समा ययोः तयोरेव विवाहः विवादश्चेति । कुलं तुल्यमपेक्ष्यते । तत्सोमवंशित्वादावयोस्तुल्यम् । तथा रूपमपि । मदर्थमेव रूपं गृहीतमिति मद्योग्यमेव भवितुमर्हति तव रूपम् । अहमपि त्वदर्थमेव रूपं गृह्णामीति ममापि तथा । वयश्च योग्यमेव । गृहमत्र पितृगृहम् । प्रसिद्धस्य पुत्रः, प्रसिद्धस्य कन्येति चतुष्टयं निर्विवादम् । लोकप्रतीत्या द्रविणमपि तुल्यम् । विद्यां मातेति चिद्रूपेति वा विद्यायामपि तुल्यता । महती श्रद्धा भगवति वर्तत इति 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति ऐक्यादनुरोधाद्वा । शीलमपि तुल्यम् । शीलं स्वभावः शान्तोग्रादिः आचारो वा । उभयमप्यत्र बाह्याभ्यन्तरं ग्राह्यम् । ननु भगवान् शान्तः विलम्बेन च कार्यं करोति, माया तु सत्वरेति वैधर्म्यस्य विद्यमानत्वात् कथं तुल्यतेति चेत् । तत्राह धीरेति । मयापि धैर्यमवलम्बनीयम्, भगवत्कार्यानुरोधेनेति । ननु भगवति भजने न तुल्या गुणा अपेक्ष्यन्ते, किन्तु भगवदुत्कर्षं ज्ञात्वैव प्रवर्तत इति किमिति तुल्यत्वं निरूप्यत इति चेत् । तत्राह पतिमिति । पतित्वेन स्वीकारे तुल्यता वक्तव्या । अन्यथा दासीत्वं भवेत् । नन्वस्तु को दोष इति चेत् । तत्राह कुलवतीति । कुलस्थास्तथा सति खेदं प्राप्नुयुरिति भावः । किञ्च । कन्येति । अवश्यं कन्यया वरणीयः कश्चित्पतित्वेन, अवरणे स्वयं न गृह्णीयात् । मुख्यविनियोगार्थमन्याधीनां वा कुर्यात् । किञ्च । उपपत्तौ सत्यां तत्परित्यागे कारणाभाव इत्याह काले

१ मिथो समानेति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

नृसिंहेति । अवसरे तत्परित्यज्य अन्योच्छिष्टा भूत्वा पश्चाद्भगवदर्थं यत्ने क्रियमाणे असमञ्जसं स्यात् । अयोग्यत्वाशक्यत्वे तु न स्त इत्याह नृसिंहेति । नरत्वाद्योग्यत्वम्, सिंहत्वात्समर्थत्वमिति । किञ्च । नरलोके मनसोऽयमेवाभिरामः । अतो वरणे अभिराम एव वरणीय इति योग्यत्वाद्यविचारेणापि त्वमेव वरणीय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं योग्यतां निरूप्य विज्ञापनामाह तन्मे भवान्खलु वृत इति ।

तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरङ्ग जायामात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि।
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष॥३९॥

अत्रापि गृहे सर्वदा मयोच्यते, कृष्ण एव पतिर्मम, नान्य इति । एतत्सर्वेऽपि जानन्ति, तथापि बलात्प्रवर्तन्त इति खलुपदार्थः । किञ्च । पूर्वमपि लक्ष्मीस्वयंवरे अमृतमथने मया भवानेव वृतः सैवाहमिति भावः । उपाध्यन्तरं निवारयन्त्याह पतिरिति । एवं स्वकृतमुक्त्वा भगवन्तं प्रार्थयते जायां विधेहीति । अङ्गेति स्नेहसम्बोधनम् । अन्यथा धाष्टर्यमनुचितं स्यात् । अङ्गस्य वा जायां विधेहि । अन्यथा भगवान् सर्वपतिरिति प्रकारान्तरेण वा जायात्वं स्यात् । जायापदेन यावानर्थः स सर्वोऽपि विधेयः । ननु भगवान् भगवच्छास्त्रविरुद्धमर्थं न गृह्णातीति कथं त्वां ग्रहीष्यतीति चेत् । तत्राह आत्मार्पितश्चेति । आत्मा मदीयः संघातः तुभ्यं समर्पितः । अतो यथेष्टविनियोगे न कापि चिन्ता । चकारात्सर्वमेवास्मत्सम्बन्धि समर्पितमिति सर्वत्रैव तव कामचारः । अतस्तदपेक्षा तत्प्रतिबन्धो वा न घटत इत्युक्तं भवति । भवत एवात्मा, अतो भवते समर्पित इति नालौकिकं किञ्चित् । अङ्गीकृते शीघ्रमागमनार्थं बाधकमाह मा वीरभागमिति । वीरस्यैव भागोऽहम् । शौर्येणैव लक्ष्मीः प्राप्यत इति नैवं दत्ता अन्यस्य भवति । अत एव य एव शूरः, स एव राज्यमुपभुङ्क्ते । तथा सति चैद्यस्य अशूरत्वात् भोगाभावेऽपि केवलं काकवत्स्पर्शो भवेत्, तदा महतोऽपि भोगाभावाज्जन्मवैयर्थ्यम् । अनेन महती आपदा उपस्थितेति न क्वापि वाक्ये दूषणं मन्तव्यमिति भावः । आराद्दूरादपि अभिमानेनापीत्यर्थः । दानानन्तरं हरणे अभिमानोऽपि भवेत् । वाग्दानं तु 'अनृतं वै वाचा वदती'ति श्रुतेरप्रमाणमेव । अन्यथा पुण्यपापव्यवस्थायां वाङ्मनसस्य अप्रामाण्यं न स्यात् । एतदर्थमेव श्रुतिः प्राह 'वाङ्मनसयोरनृतत्व'मिति । ननु स जानाति मदीया त्वमिति, त्वया वा वक्तव्यः, ततः कथं स्प्रक्ष्यतीत्याशङ्क्याह गोमायुवदिति । त्वदनागमने मृतप्रायां मृतां वा दैवकल्पितं स्वभागं ज्ञात्वा स्प्रक्ष्यतीति भावः । नन्वेवमस्तु, को दोष इति चेत् । तत्राह मृगपतेरिति । मरणे यद्यपि नानुपपत्तिः, तथापि तदनन्तरं स्पर्शे महदनौचित्यम् । न हि सिंहाय तद्भक्तैः निवेदितं शृगालो भक्षयितुमर्हति । अम्बुजाक्षेति । दृष्ट्यैव तापनाशकत्वमुक्तम् । तेन वरणमप्ययुक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

---

१ तेनैवेति पाठः ।

एवं दृष्टसामग्र्या भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा स्वस्य सर्वेणापि धर्मेण शपथमपि वदन्ती प्रार्थयते पूर्तेति ।

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ।
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ४०

बाल्ये खातादिकं कर्तुं शक्यत इति इष्टात् पूर्वं निर्देशः । पूर्तं खातादि, इष्टं यागादि, दत्तं तुलापुरुषदानादि, नियमाः परित्यागरूपाः, व्रतानि ग्रहणरूपाणि, देवानां विप्राणां गुरूणां वार्चनानि । एवमष्टविधान्युद्दिश्य काण्डत्रयमपि संगृह्य स्मार्तपौराणिकान् धर्मानादिशब्देन संगृह्णाति । एवं सर्वैरेव धर्मैः भगवानेव चेदाराधितः, न तु कामनार्थं किञ्चिदपि विनियुक्तम्, तदा भगवान् स्वयमेत्य पाणिं गृह्णातु, केवल एव आराधित इति न दमघोषसुतादयः स्पर्शमप्यर्हन्ति । गदाग्रज इति विषयप्रियत्वमुक्तम् । तस्मिन् समागते कंसे हते पश्चाद्गद उत्पन्न इति भगवदाविर्भावानन्तरमपि तेन पित्रादेर्वंशः कारित इति वंशकरणे तस्येच्छा सूचिता । अत एव एत्य स्वयमागत्य पाणिं गृह्णातु इति स्वकृतधर्मेषु भारारोपः । ननु 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति भगवद्भक्तानां वा ग्रहणे को दोष इति चेत्, तत्राह अन्य इति । ते भगवत्प्रतिपक्षाः । अन्यथा तु दासीदासभावेनापि भजनं भवतीति नात्यन्तमाग्रहो भवेत् । अन्यथा अपघातमरणे यमादयो वा मा गृह्णन्त्विति अन्यनिषेधः ॥ ४० ॥

उद्वाहमात्रं प्रार्थयित्वा प्रकारमपि प्रार्थयते श्वो भाविनीति ।

श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः।
निर्मथ्य चैद्यमगधेशबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥

स्पष्टतया समागमने कदाचित्ते गोपनं कुर्युः, लग्नात्पूर्वमेव वा शिशुपालाय प्रेषयेयुः, अविधानेन वा दद्युरिति । अतो यथा तेषु परिज्ञानं न भवति, तथैवागत्य नेया । अन्यथा उपक्रमावधि फलपर्यन्तं मध्ये कालविलम्बे शरीरपातोऽपि भवेदिति तथा प्रार्थना । देशेऽपि न पूर्वमागन्तव्यमित्याह । श्वो भाविनि उद्वाहे । प्रथमतस्त्वमेकाकी गुप्तः समागत्य, पृतनाश्च भिन्नतया समानीय, तत्रापि पृतना यादवरूपैव, न तु विजातीया आनेयाः, अन्यथा मन्त्रभेदः स्यात् । पश्चात्पुरप्रवेशे तैः परीतः । अन्यथा स्वस्य चिन्ता स्यादिति । यद्यपि त्वमजितः, अथवा अजितत्वादेव पक्षान्तराभावात् चैद्यमगधेशयोर्बलं निर्मथ्य, मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन स्थितमपसार्य, तदर्थं प्रसह्य, बलात्कारमपि कृत्वा, मामुद्वह । नन्वेवं सति कामार्थं भक्त्यर्थं वा विवाहो भवेत्, न धर्मार्थमित्याशङ्क्याह राक्षसेन विधिनेति । क्षत्रियस्य स एव धर्मः । गान्धर्वस्तु पूर्वमुक्त एव 'तन्मे भवान्खलु वृत' इत्यनेन । अतो मद्विवाहे उभयं भविष्यतीति भावः । ननु एवं हरणे परस्वादानं भवेदित्याशङ्क्याह वीर्यशुल्कामिति । न हि मूल्ये दत्ते परस्वादान-

मस्ति। क्षत्रियाणां वीर्यमेव सर्वत्र शुल्कम्। पराक्रमं कृत्वा मारयित्वा य एव हरति, तस्यैव तदिति क्षत्रियधर्मानुसारेण हरणे न परस्वादानमित्यर्थः।

बाधशङ्कया प्रकारमुपदिश्य तत्रापि स्फुरितं बाधकमनूद्य परिहरति अन्तःपुरान्तरचरामिति।

अन्तःपुरान्तरचरामनिहत्य बन्धूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम्।
पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिशामुपेयात्॥

बन्धूननिहत्य अन्तःपुरमध्ये चरणयोग्यां त्वां कथमुद्वह इति चेत् (शङ्कसे), तदापि सन्ति बहव उपायाः। तथाप्यविरुद्ध उच्यत इत्याह। प्रकर्षेण उपायं वदामीति। केनचिद्व्याजेन स्वयं बहिरागच्छेत्, भगवान्वा वेशं कृत्वा गच्छेत्, आकर्षणं वा कुर्यात्, बुद्धिं वा प्रेरयेत्, अन्यथा सर्वेषाम्, सर्वेष्वपि पक्षेषु क्लिष्टं भवेत्, पराक्रमश्च न भवेत्, तस्मादन्यदकृत्वा गौरीपूजनार्थमेव गताया हरणं कर्तव्यमिति प्रार्थना। तत्र गमनमावश्यकमित्याह। पूर्वेद्युः विवाहात्पूर्वदिवसे महती यात्रा वर्तते। सा अनुल्लङ्घनीया ततः। कुलदेवतायाः महतीत्यनेन दूरे गमनमुक्तम्। किमतो यद्येवमिति चेत्, तत्राह यस्यां बहिर्नववधूरिति। नववधूः नूतना वधूः संरक्ष्यापि लोकप्रसिद्ध्यर्थं भोगात्पूर्वं भोगयोग्या नववधूर्भवति, सा गिरिशां[1] पार्वतीं द्रष्टुमुपेयादिति विधिः। स्वयमपि गिरीणामीशभूतेति अकारान्तात् टाप्। नित्यं संज्ञाछन्दसोरिति वा ङाप्। ततो बहिः स्थिता तत एव नेयेति भावः। अतो विवाहदिवस एव द्वारकायां विवाहो भविष्यतीति न ज्योतिःशास्त्रस्याप्यप्रामाण्यम्॥ ४२॥

एवं स्वरूपप्रकारप्रार्थनां कृत्वा तदकरणे बाधकमाह यस्याङ्घ्रिपङ्कजेति।

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै।
यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्व्रतकृशा शतजन्मभिःस्यात्

यर्हि प्रसादं न लभेय, तर्हि जह्यामसून्, ननु कोऽयं निर्बन्ध इति चेत्, उत्तमफलत्वादित्याह। यस्य भगवतः अङ्घ्रिपङ्कजस्य रजसा स्नानं महान्तोऽपि वाञ्छन्ति। तत्र निदर्शनमुमापतिः। स हि केवलं रजसा स्नानमलभमानः रजोयुक्तचरणोदकेन स्नानं करोतीति। उमापतिपदेन उमयापि वृतः शिवः। तस्यापि स एवाभिप्रेत इति तदेवोत्तमं फलम्। किञ्च। आत्मतमोपहत्यै आत्मनस्तमोगुणो गच्छत्विति। अहमपि माया त्रिगुणात्मिका, तत्रापि रुक्मिप्रभृतिभिः सह अवतीर्णेति तमःप्रधानैव। ततश्चैतत्तमश्चेन्न दूरीक्रियते, तदा पुनर्निकृष्टजन्म भविष्यतीति तदर्थं प्रयत्नोऽवश्यं कर्तव्यः। तत्रायमुपायः सुगम उत्तमश्च। एतदभावे तु शरीरं वा त्यक्ष्यामि। अयं संसर्गो गच्छतीति। किञ्च। व्रतेन कृशा सती उत्तरोत्तरजन्मसु शतजन्मभिः अयमर्थः कदाचित्

१ गिरिजामिति पाठः।

स्यात् । 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभि'रिति वाक्यात् । **अम्बुजाक्षेति** सम्बोधनं दृष्ट्वैव ताप-हारकः कथमेवं करिष्यतीति बोधनार्थम् ॥ ४३ ॥

एवं रुक्मिणीवाक्यान्युक्त्वा उपसंहरति **इत्येत** इति ।

ब्राह्मण उवाच—**इत्येते गुह्यसन्देशा यदुदेव मयाहृताः ।**
विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥

गोप्या एते सन्देशाः । यदुदेवेति सम्बोधनात् विवाहः कर्तव्य इति सूचितम् । मयैवाहृता इति सुतरां गोप्यत्वम् । कदाचिदेतत्पत्रं अन्यस्य कापट्यात् भवेदिति शङ्का स्यात्, तदर्थमाह । एतद्विमृश्य कर्तुं यच्चात्र सिध्यति, तत्क्रियताम् । चकाराद्यद्वक्तव्यम्, तदुच्यतामिति । विमर्शानन्तरं कर्तव्यम् । अथवा । तदनन्तरमेव कर्तव्यं 'किं कार्यं करवामे'त्यस्यैतदेवोत्तरमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शतार्धे वा चतुर्थे वा भगवान् भार्ययार्थितम् ।
विप्रार्थितं च कृतवानिति सम्यङ् निरूप्यते ॥ १ ॥
प्रसह्य कन्याहरणमुद्योगावधि वर्ण्यते ।
कायवाङ्मनसामत्र ह्यैकमत्यं निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते यत्कर्तव्यम्, यद्वा वक्तव्यम्, तदुच्यतां क्रियतामिति ब्राह्मणविज्ञापना निरूपिता । ततो भगवान् तत्सन्तोषार्थं स्वमानसं वाक्यं च निरूपयितुमारम्भं कृतवानित्याह **वैदर्भ्या** इति ।

श्रीशुक उवाच—**वैदर्भ्याः स तु सन्देशं निशम्य यदुनन्दनः ।**
प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

सा ह्यत्यन्तं कुलीना भक्तिप्रधाना । यदुरपि भक्तिप्रधानः । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । नात्र शङ्का सम्भवति । यतोऽहमपि जात इति वक्ष्यति । संदेशश्चावश्यं

विवरणटिप्पणी ।

यस्याङ्घ्रीत्यत्र स्वधर्मनिष्ठ इति । भगवत्पत्नीत्वमपि विरज्यतैव । अक्षररूपत्वादिति भावः । चतुर्थे । कारिकायाम् । उद्योगावधीति । उद्योगः पूर्वावधिरित्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रोतव्यः । इदं श्रवणं विचारपूर्वकं सादरं च । ततो ब्राह्मणः गुह्यकर्तेति तेन सह मैत्रीमिव कर्तुं पाणिना पाणिं प्रगृह्य भार्यासम्बन्ध्ययमिति औदासीन्यं परित्यज्य प्रहसन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

आदौ स्वमनोवार्तामाह तथाहमपि तच्चित्त इति ।

श्रीभगवानुवाच—**तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ।**

वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः ॥ २ ॥

यथा सा मच्चित्ता, एवमहमपि तच्चित्तः । अनेन सर्वाणि तस्या वाक्यानि मद्वाक्यसदृशानीति निरूपितम् । विशेषमप्याह निद्रां चेति । रात्रावावश्यकी निद्रा । सापि चिन्तया न जातेति । भार्येच्छया वा । नन्वेवं चिन्तायां किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह वेदाहमिति । नात्र किञ्चित्सन्दिग्धम् । यतोऽहं वेद । सर्वगुणसम्पत्तावपि केवलं द्वेषात् रुक्मिणा एकेन ममोद्वाहः आहूय कन्यादानलक्षणः प्रयत्नेन निवारितः ॥ २ ॥

एवं प्रामाण्यं मानसं चोक्त्वा प्रतिजानीते तामानयिष्य इति ।

तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मृधे ।

मत्परामनवद्याङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥

भार्येति निश्चित्य न नाम गृह्णाति । प्रतिबन्धकानामल्पत्वायाह । राजन्यापसदान् राजन्येषु अधमान् अपगता सद् सभा येभ्य इति । क्षत्रियगोष्ठ्यां परिगणनारहिताः अधमाः । ते ह्यतिक्षुद्रा इति न मारणमपेक्ष्यते, किन्तु उन्मथनमेव कर्तव्यम् । अलौकिकद्वारा निवारयति मृध इति । युद्धे एव तानुन्मथ्य आनयिष्यामीति भावः । एवं करणे हेतूनाह मत्परामिति । 'अहं भक्तपराधीन' इति भक्तिमार्गानुसारेणापि तामानयिष्ये । अनवद्याङ्गीमिति निर्दुष्टत्वादपि । निर्दुष्टं हि भगवान् गृह्णातीति । अङ्गपदेन वाक्येन दोषो निरूपितः । यतः सा दत्ता । इयं धर्मोपयोगिनी भविष्यतीति राक्षसविवाहं करिष्यामीत्याह एधसोऽग्निशिखामिवेति । दारुणि ज्वलन्ती अग्निशिखा नात्यन्तं प्रकाशमेति । सैव चेत् वर्तिसहिता भवेत्, तदा दीपरूपा अतिप्रकाशते, तथा तां प्रकाशयुक्तां करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा कायिकार्थं प्रयत्नमाह उद्वाहर्क्षमिति ।

विवरणटिप्पणी ।

तामानयिष्य इत्यस्याभासे । **प्रामाण्यमिति** । भगवद्वाक्यसादृश्यनिरूपणेन रुक्मिणीवाक्यानां प्रामाण्यमुक्तमित्यर्थः । **मानसमिति** । मनोवार्तामित्यर्थः ।

---

१ सामिति पाठः । २ (प्रयत्नः) । ३ मारयिष्यामीति तामानेष्यामीति वा पाठः ।

श्रीशुक उवाच—उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ।
रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥ ४ ॥

विवाहे नक्षत्रमेव मुख्यमिति, भार्याप्रधानमिति, चन्द्रं ग्रहांश्चानुगुणान् परित्यज्य नक्षत्राणां मुख्यता निरूपिता । विवाहनक्षत्रं ब्राह्मणमुखादेव विज्ञाय रथः संयुज्यतामित्याह । सम्यक् योगो युद्धार्थः । तत्र हेतुः रुक्मिण्या इति । रुक्मिणो भगिनीति । सेनासङ्ग्रहाभावे स्वत एव सामर्थ्यमाह मधुसूदन इति । आशु संयुज्यताम्, अनेन समयः सन्निहित इति ज्ञापितम् । दारुकेति सम्बोधनं वैकुण्ठादागतस्य चातुर्यं भयाभावश्च प्रदर्शितः ॥४॥

शीघ्रमेव दारुककृतिमाह स चाश्वैरिति ।

स चाश्वैः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५ ॥

यद्यपि भगवतो बहवश्चाश्वाः, रथाश्च बहवः, तथापि सारथिपदप्रयोगात् गरुडध्वज एव रथो गृहीतः । तादृशोऽपि सैन्यादीनेव चतुरोश्वान् योजितवान् । तेषामन्वर्थानि नामानि । तत्राद्यः सैन्यरूप एव । असङ्ख्यातसैन्येन यावत्कार्यम्, तावदनेनैव भवतीति । द्वितीयः सुग्रीवः, यथा वानराधिपतिः सीतासमानयने रामकार्यसाधकः, तादृशोऽयमिति, सुग्रीव इति । शोभना ग्रीवा यस्येति नास्य कदाचिदपि परावृत्तिः सूचिता । मेघपुष्पस्तृतीयः । वृष्टिवत् सर्वानेव व्याप्य पततीति । बलाहकश्चतुर्थः । स मेघवत्पक्षिवद्वा क्षणमध्ये समायात्यपगच्छति च । एवं तैर्युक्तं सम्यग्योजितं रथमुपानीय यावद्विनियोगं कृत्वा, स्वकृतं ज्ञापयन्निव अग्रतः प्राञ्जलिस्तस्थौ ॥ ६ ॥

एवं ब्राह्मणाय स्ववाक्यसामर्थ्यं प्रदर्शितम्, ततः कुण्डिनपुरं गत इत्याह आरुह्येति ।

आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ।
आनर्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ॥ ६ ॥

स्यन्दनमिति वेगगामिनम् । शौरिरिति पितामहनाम्ना व्यपदेशः अलौकिकसामर्थ्यप्रकाशनाभावार्थः । तमपि द्विजं तत्रैवारोप्य एकरात्रेणैव स्वदेशात्तं देशं प्रविष्टः, यथा मध्यदेशेषु न परिज्ञानं भवति । अन्यथा तत्रत्यैर्ज्ञापने रुक्मी ब्राह्मणाय भगिन्यै वा अपकारं कुर्यात्, तथैव च रुक्मिण्या प्रार्थितः ॥ ६ ॥

भगवतो नगरप्रवेशं वक्तुं नगरवर्णनार्थं भ्रमाद्राज्ञः प्रवृत्तिं निमित्तत्वेनाह राजा स कुण्डिनपतिरिति ।

राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः ।
शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्माण्यकारयत् ॥ ७ ॥

राजत्वाद्भीष्मकत्वात् । कुण्डिनमिति अल्पवत् नगरनाम निरूपितम् । तत्पति-

---

विवरणटिप्पणी ।

आरुह्येत्यत्र । ब्राह्मणायेति । ब्राह्मणस्य तत्राभावेपि तद्गृहे उपद्रवं कुर्यादित्यर्थः ।

त्वाच । पुत्रस्नेहवशत्वाच्च शिशुपालाय शिशुं बालबुद्धिमेव पालयतीति दुर्बुद्धये कन्यां दातुं कर्माणि पुरसंस्काररूपाणि सेवकैरकारयत् । अनेन देशे भगवद्गमनेऽपि न तेषां विपरीतशङ्का कापि जातेति निरूपितम् ॥ ७ ॥

भगवत्प्रवेशार्थं पुरीं वर्णयति द्वाभ्याम् ।

पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम् ।
चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम् ॥ ८ ॥
स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजाम्बरभूषितैः ।
जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगरुधूपितैः ॥ ९ ॥

पुरमिति । प्रथमतः सम्यक् मृष्टं रजोनिवारणेनोज्ज्वलीकृतम् । ततः संसिक्तं चन्दनादिभिः । मार्गा राजमार्गाः । रथ्या हट्टस्थिता । चतुष्पथं सर्वतो मार्गाः । तेषु संसिक्तमित्यर्थः । एवमधः शोभा निरूपिता । उपरिशोभामाह चित्रध्वजेति । त्रिविधैरपि सम्यगलङ्कृतम् । मध्ये अलङ्करणमाह स्रग्गन्धेति । स्त्रीपुरुषैः गृहैश्च जुष्टमिति । अनेन तस्मिन् नगरे केवला व्यावर्तिताः । ये सुतराममङ्गलरूपाः, तेऽपि भूषिता इत्याह । स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्युक्ताः, स्रग्गन्धमाल्यानामेवाभरणानि येष्विति । विरजानि अम्बराणि भूषणानि च येष्विति । श्रीमद्गृहैरिति गृहे सर्वसम्पत्तिर्निरूपिता । अगरुधूपितैरिति विशेषसम्पत्तिः विवाहोत्सवप्रयुक्तिश्च निरूपिता ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं लौकिकसमृद्धिमुक्त्वा वैदिकार्थसमृद्धिमाह पितॄन्देवान्समभ्यर्च्येति ।

पितॄन्देवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृपः ।
भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् ॥ १० ॥

पितरो देवाश्च नान्दीमुखदेवताः सम्यक् पूजिताः, अन्यथा प्रथमत एव कन्याहरणे विवाहो विगुणः स्यात्, अतः कर्तव्यं कृतमिति वक्तव्यम् । विप्रांश्च सम्यगभ्यर्च्य पुण्याहवाचने । विधिवदिति । तेभ्यो वस्त्रालङ्करणादिदानेन । नृप इति सामर्थ्यम् । तेषां सन्तोषः भोजनप्रधान इति भोजयित्वा यथान्यायमित्युक्तम् । नान्दीमुखे विधानपूर्वकं भोजयित्वा सुमङ्गलं पुण्याहवाचनम् ॥ १० ॥

यदर्थं भगवानागतः तां देयत्वेन भूषितां चक्रुरित्याह सुस्नातामिति ।

सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥

मङ्गलस्नानं कारितवन्तः, ततो दन्तसंस्कारमपि । शुभ्रदन्ता न द्रष्टव्येति केषाञ्चिद्देशाचारः । कन्यामित्यदत्ताम् । प्रायेण सूचित एव शिशुपालः । वाङ्निश्चयोऽप्यग्र एव

विवरणटिप्पणी ।

सुस्नातामित्यत्र । दन्तसंस्कारमिति । ताम्बूलादिभक्षणमित्यर्थः ।

भविष्यति । दाक्षिणात्यास्तु इति विवाहपूर्वक्षण एव कन्यावरणम् । कृतं कौतुकरूपं मङ्गलं यस्याम् । हरिद्रया कपोलयोः रेखादिनिर्माणम् । तद्विवाह एव भवति, नान्यदा । वस्त्रमपि तादृशमेव परिधापितवन्त इत्याह अहतांशुकयुग्मेन भूषितामिति । अहतं तन्तूत्तारितं अच्छिन्नम् । नूतनमिति केचित् । तेषां मते पाषाणे प्रहारः न हतत्वं सम्पादयतीति । अनुपभुक्तमित्यन्ये । अंशुकं पट्टवस्त्रम् । एकं परिधापितम्, अपरं प्रावृतमिति । भूषणैरपि भूषिताम् । सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इति कूकुदत्वार्थमलङ्करणमुक्तम् । कू द्यावापृथिव्यौ । कु कुत्सिते यस्याः । रोदसीदानापेक्षयापि तादृक् कन्यादानं विशिष्टमिति द्योतितम् ॥ ११ ॥

तस्यां विवाहदेवतासान्निध्यमाह चक्रुरिति ।

चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ।
पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ १२ ॥

वेदत्रयमन्त्रैः रक्षासूत्रं बद्ध्वा द्विजोत्तमा मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः भगवदर्थमेव । यथा कोऽपि न स्पृशति दृष्टादृष्टप्रकारेण, तथा रक्षां चक्रुः । देवा हि द्विविधाः, केचन हुतादः, अन्ये अहुतादः, तत्र वाचनादिना ये अहुतादः, ते प्रीणिताः । होमेनान्येषां प्रीतिमाह पुरोहितोऽथर्वविदिति । होमे पुरोहितो मुख्यः । स हि हितमेव विचारयति । अथर्वणवेदे नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चोक्तः । अतोऽथर्ववित् शान्तिं जानाति । ये कन्यायाः भगवन्तं त्याजयित्वा नीचसम्बन्धं कारयितुमुद्युक्ताः, तेषां ग्रहाणां शान्त्यर्थं जुहाव । अन्यथा ग्रहैर्वा प्रतिबन्धो भवेत् । भगवांश्च नालौकिकं प्रकटीकरोति ॥ १२ ॥

दानेन सर्वदोषनिवृत्तिरिति दानान्यपि कृतवानित्याह हिरण्येति ।

हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ।
प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः ॥ १३ ॥

हिरण्यं सुवर्णं तत्सार्वकामिकमग्निदैवत्यम् । रूप्यं सोमदैवत्यम् । वासश्च सर्वदैवतमिति । गन्धर्वदैवतं वा । तेन त्रयो भागिनः कन्याया व्यावर्तिताः । तिलमोदकदानं तु सर्वदोषहरमिति गुडमिश्रितान् तिलांश्च ददौ । चकारात्केवलानपि । कन्यायाः सर्वसमृद्ध्यर्थं धेनूश्च प्रादात् विप्रेभ्यश्च । त एव हि विशेषेण पूरकाः । राजा समृद्धः । विधानेन दत्तं फलपर्यवसायि भवतीति तदर्थमाह । विधिविदां मध्ये श्रेष्ठ इति ॥ १३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

हिरण्यमित्यत्र । अग्निदैवत्यमिति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्दैवत्यमितिष्यञ् । तथाचाग्नौ दैवत्यं यस्येति विग्रहः । सर्वदैवतमिति । दैवतानि पुंसि वेत्यनुशासनाद्दैवतशब्दो देवतापर्यायः । तथाच सर्वाणि दैवतानि यस्येति विग्रहः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

एवं पुरं कन्यां च निर्दुष्टतया निरूप्य मध्ये निराकार्याणां वृत्तान्तमाह षड्भिः ।

एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ।
कारयामास मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥

भगवद्धर्मैरेव तेषां निराकरणार्थम् । प्रथमं विवाहः संस्कार इति पित्रैव तस्य संस्काराः क्रियन्त इति निरूपयति । यथा रुक्मिण्याः तत्पित्रा कृतम् । एवं चेदिपतिरपि दमघोषः सुताय शिशुपालाय विवाहो भविष्यतीति वै निश्चयेन कारयामास । तस्यापि सामर्थ्यं राजेति । दमघोष इति दमस्य शान्तेः घोष एव, नतु तस्य दमः । न हि अदान्तेन कृतं सफलं भवति । अक्षरव्यत्यासो वा, मदघोष इत्यर्थः । सिंहवत् । अत उन्मादात् भगवन्तमविचार्य तथा कृतवान् । अभ्युदये उचितमेव, नत्वभ्युदयम् ॥ १४ ॥

एतादृशस्य उन्मत्तसेनायुक्तस्य पुरं प्रति गमनमाह मदच्युद्भिरिति ।

मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हेममालिभिः ।
पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १५ ॥

षष्टिहायनैः मत्तगजैः सह । गजानामनीकरूपत्वार्थं तथोक्तम् । सुवर्णमालायुक्तानि च स्यन्दनानि । भटाः अश्वाश्च । एवं चतुरङ्गसेनायुक्तः युद्धार्थमेव कुण्डिनपुरं ययौ, न तु विवाहार्थम्, अन्यथा विवाहसामग्रीमपि नयेत् ॥ १५ ॥

तस्याग्रे निराकरणार्थमादौ सन्माननामाह तं वै विदर्भाधिपतिरिति ।

तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ।
निवेशयामास मुदा कल्पिते वाधिवेशने ॥ १६ ॥

विदर्भदेशस्याधिपतिः विशेषानभिज्ञः, तं निश्चयेन, समभ्येत्याग्रे गत्वा, अभिपूज्य, गृहागताय यथा पूजा विधेया । चकारात् विशेषाभावं च कृत्वा, मुदा हर्षेण कल्पिते अधिवेशने, नतु सहजे उत्कृष्टे । आ ईषत्कल्पिते वा अकल्पिते वा वाटिकादौ स्थापितवान् ॥ १६ ॥

तत्रैव सर्वे दुरात्मान एकीभूता इत्याह तत्र शाल्व इति ।

तत्र शाल्वो जरासन्धो दन्तवक्रो विदूरथः ।
आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः ॥ १७ ॥
कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम् ।
यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥ १८ ॥
योत्स्यामः संहतास्तेन इतिनिश्चितमानसाः ।
आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥

विदूरथः दन्तवक्रभ्राता । चत्वारो मुख्या गणिताः । अन्येऽपि चैद्यपक्षीयाः आययुः । पौण्ड्रकाद्याश्च मिथ्यावासुदेवादयोऽपि तत्रैव निविष्टाः । तेषामेकत्र स्थितौ

एकं धर्ममाह कृष्णरामद्विष इति । नहि तेषामागमने किञ्चिदन्यत्कृत्यमस्ति । एकाकिनो वयमसमर्थाः, केनचिन्मिषेण भगवान् जेतव्य इति, चैद्ये स्वोपकारं च ख्यापयितुमरिमित्रन्यायेन समागता इत्याह । यत्ताः सन्तः कन्यां चैद्याय साधितुं समागताः । नन्वाहूय कन्या दीयते, कः सन्देह इति चेत्, तत्राह यद्यागत्येति । तेषां हृदये भगवान् तथैव ज्ञापितवान् । कृष्णो हि स्त्रीणां हितकर्तेति । रामाद्यैर्यदुभिः सहागतः यदि हरेत्, तदा योत्स्याम एव, नत्वन्यत् सामर्थ्यमस्तीति भावः । इत्येवं निश्चितं मानसं येषाम् । अत एव सर्वे समर्थबलवाहनाः सन्तः आजग्मुः । भूभुज इति तेषां सा सम्पत्तिः सहजा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एषा वार्ता सर्वजनीना जातेति ज्ञापयितुं बलभद्रादयो भगवता अनुक्ता अपि समागता इत्याह श्रुत्वैतदिति द्वाभ्याम् ।

श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीय[1]बलोद्यमम् ।
कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः ॥ २० ॥
बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ।
त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥

श्रुतस्य सत्यत्वाय भगवानिति । राम इति साधनरूपः । विपक्षीयाः विपक्षस्य शिशुपालस्य सम्बन्धिनः । तेषां बलस्योद्यमं श्रुत्वा । एक एव च भगवान् कन्यां हर्तुं गत इति कलहे शङ्कां प्राप्तः । कलहो भविष्यतीति निश्चित्य महता बलेन सार्धं त्वरितः कुण्डिनं ययौ । ननु भगवति कः सन्देहो भवेत्, किमिति गत इत्याशङ्क्याह भ्रातृस्नेहेन परिप्लुत इति । लौकिकदृष्ट्या स्नेहेन च गत इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं सर्वसंविधानमुक्त्वा अत्यन्ताकाङ्क्षायामेव भगवान् समायातीति रुक्मिण्याः आकाङ्क्षां निरूपयति भीष्मकन्येति सप्तभिः सार्धैः ।

भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ।
प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा ॥ २२ ॥

भीष्मकन्येति न स्वातन्त्र्येण स्थातुं शक्नोति । स हि पिता भयानकः, कन्या चास्वतन्त्रा, कन्यात्वादेव लोकाविगानम् । वरारोहेति भोगयोग्यावस्था निरूपिता । तेन दानसमनन्तरमेव सर्वनाशः सूचितः । अतोऽतिदुःखिता उपायान्तरमलभमाना हरेरेव सर्वदुःखहर्तुः आगमनं काङ्क्षन्ती जाता । ततः स्वस्य प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती तदा द्विजस्य, द्विजमचिन्तयत् । द्विजस्य वा प्रत्यापत्तिम् । प्रत्यापत्तिर्नाम स्थानात्प्रच्युतस्य पुनः स्वस्थानागमनम् । स्वयमपि भगवतः सकाशात् प्रच्युता, पुनर्भगवत्प्राप्तिमलभमाना, प्रापकं द्विजमेवाचिन्तयत् ॥ २२ ॥

---

१ नृपोद्यममित्यत्र बलोद्यममिति पाठः प्रतिभाति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

तस्याश्चिन्तामाह अहो इति सार्धैस्त्रिभिः गुणेभ्योऽप्यधिकेति ख्यापयितुम् ।

अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः ।
नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणम् ।
सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्सन्देशहरो द्विजः ॥ २३ ॥
अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ।
मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ २४ ॥

त्रियामा रात्रिः, तयैवान्तरित उद्वाहः, एकैव रात्रिर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । त्रियामात्वेनाल्पकालता सूचिता । अतोऽग्रिमदिवसे महाप्रलय एवेति चिन्ता । अल्पराधस इति अल्पसिद्धियुक्तायाः । भाग्यसिद्धिश्चेत् महती भवेत्, तदा शीघ्रमेवेष्टसिद्धिः । सन्देहादल्पवचनम् । चिन्तायां द्वितीयां कोटिमाह नागच्छत्यरविन्दाक्ष इति । दृष्टचैव तापनाशकः । अत्र कारणमहं न वेद्मि । नन्वागमनसमयो न जातः, किमिति चिन्त्यत इति चेत्, तत्राह सोऽपि नावर्तत इति । आगच्छतीति ज्ञाते चिन्ता न भवेत् । आगमनकालश्च सन्निहितः । तत एकतरनिश्चये अस्वास्थ्यं वा उत्पाद्यं भवति । येन श्वो विवाहो न भवेत् । अपिशब्दादन्यो वा भगवता प्रेषितः स्यात्तेनापि वा । अद्यापीति सन्निहितः समयः । ननु ब्राह्मणाः क्वचित्तपः करिष्यन्ति, को नियमस्तेषामागमन इति चेत्, तत्राह मत्सन्देशहर इति । सन्देशं यो नयति, तत्रापि द्विजः सत्यवादी । द्वितीयं जन्म सत्यार्थमेवेति । तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति । अपीति सम्भावनायाम् । भगवाननवद्यात्मा किञ्चिद्भ्रातृपक्षपातलक्षणं जुगुप्सितं दृष्ट्वा, तत्कारणभूतं पूर्वजन्मस्थितं वा मत्पाणिग्रहणे प्रथमत उद्यमं कृत्वापि, ब्राह्मणमपि स्थापयित्वा संङ्के नेष्यामीति पश्चान्नागतः । ततो ब्राह्मणोऽपि शीघ्रमागन्तुमसमर्थः नागत इति तदाह । मत्पाणिग्रहणे कृतोद्यमोऽपि नूनं नायाति ॥ २३ ॥ २४ ॥

ननु सदुष्टा अपि केचन परिगृह्यन्ते, न हि सर्वथा निर्दुष्टा भवन्ति । तथा सति कस्यापि परिग्रहो न स्यात्, इति चेत् । सत्यम् । तत्र अदृष्टादिकं प्रेरकं सम्पद्यते । मम तु तस्याप्यभाव इत्याह दुर्भगाया इति ।

दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ।
देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती ॥ २५ ॥

पतिस्तु कृष्ण एव । अनागमने यथाकथञ्चित् भ्रान्तापि भूत्वा तत्र गमिष्यामि, यतो ब्रह्मा, पतित्वेन भगवन्तमेव विचारितवान्, परं दुर्भगा भविष्यामि । अतो दुर्भगात्वसम्पादकभाग्यस्य विद्यमानत्वात् धातापि नानुकूलो जातः । आनुकूल्ये तु इदानीमेव भगवानागच्छेत् । अतो दुर्भगात्वमपि न भवेत् । ननु सौभाग्यं शिवाधीनं पार्वत्यधीनं वा,

---

१ समये इति पाठः । २ अत इति पाठः ।

तत्राह नानुकूलो महेश्वर इति । देवतारूपा दुर्गा वा विमुखा । अनाराधनात् । सा हि गौरी गुरोः पत्नी, गुरुरुपदिशति, तच्छक्तिर्भाग्यं सम्पादयतीति, तमेव सम्बन्धं प्रकटयति रुद्राणीति । रुद्रो हि गुरुः, स्वयमपि गिरिशा । सतीति पातिव्रत्यबलमपि तस्याः सूचितम् ॥ २५ ॥

एवं चिन्तया कियति काले अतीते चिन्ताधिक्ये उत्पत्स्यमाने मध्ये तद्विघातकं शकुनं जातमित्याह एवं चिन्तयतीति ।

एवं चिन्तयती बाला गोविन्दहृतमानसा ।
न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥ २६ ॥

बाला मुग्धा । तत्रापि गोविन्देन हृतमानसा । विह्वला सती, रोदने प्रादुर्भूते कृतमङ्गलायाः तदनुचितमिति अश्रुकलाकुले नेत्रे अमीलयत् । नन्वेतादृशेर्थे रोदनमुचितं तत्कथं निमीलनमिति चेत्, तत्राह कालज्ञेति । सा ह्ययं शुभकाल इति जानाति, ग्रहानुगुण्यात् । अतो भगवानेवायास्यतीति निश्चित्य तथा कृतवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च । न केवलं कालज्ञानेनैव तूष्णीं स्थिता, किन्त्ववयवस्फुरणेन शकुनमपि प्राप्तवतीत्याह एवं वध्वा इति ।

एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ।
वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः ॥ २७ ॥

वधूर्विवाहसमयस्था, सर्वतो रक्षायुक्ता वा । गोविन्दागमनं प्रतीक्षन्त्याः । वाम ऊरुर्भुज इति । वामे ऊरुः भुजः नेत्रं चास्फुरन् । वामे अङ्गे ऊर्वादित्रयस्फुरणं स्त्रीणां शुभसूचकम् । प्रियभाषिण इति त्रयाणां विशेषणम् । शुभसूचका इत्यर्थः । अन्यतरस्यामिति नपुंस(कै)कशेषो न भवति । अथवा । प्रियभाषिणः सम्बन्धीनि एतानीति प्रियं श्रोष्यामीति भावः ॥ २७ ॥

ततस्तदनन्तरमेव ब्राह्मणः समागत इत्याह अथेति ।

अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ २८ ॥

तस्य तत्समय एव समागमनं काकतालीयं चेत्, तदा भगवदर्थमेव तस्या आकाङ्क्षा निरूपितेति न स्यात्, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं भगवानेव तस्मिन्समये 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे' इति वाक्यात् प्रेषितवानित्याह कृष्णविनिर्दिष्ट इति । तद्विनिश्चयादुभयविधादपि विशेषेण समागत इति । भिन्नप्रक्रमोऽप्यथशब्दः भगवतैव तथा कृत इति ज्ञापनार्थः । द्विजसत्तम इति । अत्यन्तमन्तरङ्गो भगवद्भक्तः । अतस्तेन सर्वतापनिवृत्तिर्युक्तैव । द्विज एव मित्रम्, तत्रापि सन्देशहारी विशिष्टः, तत्रापि तत्र गतो भगवत्सख्यं प्राप्तः

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

सत्तमो भवति । अत एवान्तःपुरचरीमपि राजपुत्रीमपि स्वयमेव ददर्श । भगवच्चिन्तनाद्दैवतैव तदावेशनाज्जाता । यथा ब्राह्मणे धर्मत्रयम्, तथा तस्यामपि । आध्यात्मिकादिधर्मत्रयं वक्तुं विशेषणत्रयम् । हेत्याश्चर्ये ॥ २८ ॥

ततो यज्जातं तदाह सा तमिति ।

सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ।
आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥

कुत्र मानसचिन्तनम्, कुत्र पदार्थोपस्थितिरिति, तादृशं दुर्लभमिव सा तं दृष्ट्वा समपृच्छत् । नन्विङ्गितज्ञानेनैव कथं न निश्चयः, तत्राह प्रहृष्टवदनमिति । ब्राह्मणे धर्मद्वयं दृष्ट्वा विवाहस्वीकारः समागमनं च लक्षितवती । मुखहर्षात्स्वीकारः, शनैरागमनात्कर्तव्यान्तराभावसूचकं समागमनमिति । तस्या अपि लक्षणज्ञाने हेतुद्वयमाह सती लक्षणाभिज्ञेति । पातिव्रत्यधर्मेण शास्त्रानुसारेणापि ज्ञानम् । तर्कितमेतन्न प्रमितमिति प्रमानिरूपणार्थं आलक्ष्यापि समपृच्छत् । शुद्धं स्मितमिति हर्षात् मन्दहासः । स च ब्राह्मणं प्रति शुद्ध एव । अथवा । इष्टपूरणात् लौकिकवत् स्मितं भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं शुद्धता निरूपिता ॥ २९ ॥

ततो ब्राह्मणस्य वचनद्वयमाह तस्या आवेदयदिति ।

तस्या आवेदयत्प्राप्तं सरामं यदुनन्दनम् ।
उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ३० ॥

प्राप्तं भगवन्तमावेदयत् । अन्यार्थमप्यागमनं सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं उक्तं च आवेदयत् । सराममिति कलहेऽपि शङ्काभावाय तन्मनोरथपूर्त्यै च । यदुनन्दनमिति तथा करणे भक्तकृपालुत्वं हेतुरुक्तः । यो हि पितुराज्ञोल्लङ्घनकर्तारं भक्तत्वाद्यदुमानन्दयति, तेनैव भावेन त्वामप्यानन्दयति । 'स्त्रीषु नर्मविवाहे चे'ति वाक्यात् कदाचिदसत्यमपि वदेत्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सत्यवचनमिति । चकारात्स्वाभिप्रायनिवेदनमपि यद्भगवता कृतं तदप्युक्तवान्, न केवलमुद्वाहार्थम्, किन्तु उपनयनं प्रति समीपे नेष्यामीति यथाभिलपितसिद्धिः । उपगमनपदेऽपि स एवार्थः ॥ ३० ॥

ततः पूर्णमनोरथा तस्मै वरं दत्तवतीत्याह तमागतमिति ।

तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ।
न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥ ३१ ॥

भगवति समागते स्वयं भगवदीयैवेति सर्वं भगवते समर्पितमिति वैदर्भीत्वादेव न

विवरणटिप्पणी ।

तमागतमित्यत्र । वैदर्भीत्वादेवेति । ब्राह्मणस्य कर्म तत्फलपश्चादिदानेन सफलं

कर्म ब्राह्मणस्य सफलं करिष्यति । हृष्टमानसेति स्वार्थं न किञ्चित्प्रार्थितवती, येन किञ्चिद्दत्त्वापि तुष्टो भवेत् । मोक्षदातारमपि यो दत्तवान्, तस्मै किं देयमिति वैभवमपि न देयमित्याह ब्राह्मणायेति । अत एवान्यत्प्रियं नास्तीति सा ननाम । नमोनम इत्येतावत्तदुपशिक्षितमिति । यत्र न कोऽपि प्रतीकारः, तत्र नमस्कार इति । भगवांश्च ब्रह्मण्यदेव इति ब्राह्मणनमस्कारो भगवद्भार्याया युक्त एव । अनेन देयाभावे सर्वत्रैवमेव कर्तव्यमिति साधनं निरूपितम् ॥ ३१ ॥

भगवान् नगरमध्ये समागतः, ब्राह्मणोऽन्तःपुरे । ततस्समागतयोः विवाहात्पूर्वकर्तव्यं वक्तव्यमिति, पितुरदाने हरणं वा युक्तमिति, प्रसह्य हरणेऽपि मातापित्रोर्दानमावश्यकमिति, अन्यथा न धर्म्यः स्यादिति पितुर्दानार्थं गोप्यार्थं च तादृशीं कथामाह प्राप्तौ श्रुत्वेति त्रिभिः ।

प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ।
अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ३२ ॥
मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजानि सः ।
उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ३३ ॥

स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणे सम्बन्धित्वादुत्सुकौ समागताविति लोके भ्रममुत्पाद्य स्वयं दातुमेवागतः । स्वदुहितुः एतौ प्राप्तौ प्रकर्षेणाप्तौ, एकः पतिरपरो भावुक इति । एकस्तूद्वाहोत्सुकः, अपरः प्रेक्षणोत्सुक इति । अत एव अनाकारितावप्यागतौ । लोकेऽप्युत्सुकानां नाकारणम् । तथाप्यग्रिमकृत्यं कर्तव्यमिति तूर्यघोषेण समर्हणैः सह आभिमुख्येन गतः । शिशुपाले तु 'तं वै विदर्भाधिपति'रिति अग्रे गमनम् । ततः आभिमुख्येन सम्मुखमागतस्य यादृशी पूजा, यथाकथञ्चित्स्थापनमिति, तथा अग्रे सर्वेषामेव वक्ष्यति । मध्ये तु भगवतो विशेषाकारेण यथा वराय क्रियते । गमन एव वाद्यसहितः वरपूजार्थं सम्पादितद्रव्यैः सह । ततो मधुपर्कानयनम् । ततो विरजानि वासांसि । विरजानीति शोभार्थं दानव्यतिरेक उक्तः ।

विवरणटिप्पणी ।

करिष्यतीति न । वैदर्भीत्वात्कर्मसम्बन्धाभावेन कर्मफलत्वेन पश्चादिकं न दास्यतीत्यर्थः ॥स्वार्थमिति । हृष्टमानसत्वेनान्यापेक्षाभावात्स्वार्थमभ्युदयादिकं किञ्चिन्न प्रार्थितवती । येन तदल्पं किञ्चिदाशीर्वादेन दत्वा तद्दक्षिणात्वेन द्रव्यप्राप्तिनिश्चयाद्ब्राह्मणस्तुष्टो भवेत् । भगवदानयनपक्षे तु तादृशदातुर्दक्षिणात्वेन किं देयं भवेदित्यर्थः । वैभवमपीति । ग्रामाद्याधिपत्यं वैभवम् । तत् 'नराणां च नराधिप'मितिवाक्याद्भगवद्विभूतित्वेन कथञ्चिद्देयं भवेत्, परं ब्राह्मणत्वात्तदपि नापेक्षत इत्यर्थः ।

मधुपर्कमुपानीयेत्यत्र । शोभार्थमिति । विरजत्वेन रजःसम्बन्धाभावात्सात्त्विकभावेन शोभार्थं भगवते समर्पितानीत्यर्थः ।

१ शोभार्थकदानाद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

अन्येभ्यस्तु स्वख्यापनार्थं राजसगुणादीयत इति वस्त्राण्यविरजान्येव भवन्ति । नूतनानि तु प्रक्षालितानि सर्वेभ्य एव दीयन्त इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । अथवा । कन्यां दातुं आदौ अखण्डानि शुद्धान्येव वस्त्राणि दत्तवान् । यदप्यग्रे देयम्, तदपि दत्तवानित्याह उपायनानीति । अभीष्टानि वरवध्वोः । विधिवदिति यथाविवाहविधि ॥ ३३ ॥

VIBRANT PUSHTI VADODARA

ततो निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ।
ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥ ३४ ॥

ततो निवेशनमपि यथा जामात्रे दीयते तादृशं श्रीमदिति । उप समीप एव कल्पयित्वा । यथा भगवान् निकट एव रुक्मिणीसहितो भवतीति । ननु कथमेवं ज्ञातवान्, तत्राह महामतिरिति । ततो वरयात्रिकाणां भोजनमपि दत्तवानित्याह ससैन्ययोरिति । सैन्यमसहभोजि, अनुगास्तु सहभोजिन इति । आतिथ्यं प्रत्येकं धर्मबुद्ध्या आवश्यकबुद्ध्या वा ॥ ३४ ॥

तदनन्तरं तदर्थमन्येषामपि पूजां कृतवानित्याह एवं राजेति ।

एवं राजा समेतानां यथावीर्यं यथावयः ।
यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ ३५ ॥

यादृशे रूपे यादृशानि वस्त्राणि यादृशं वयः तादृशवेशसम्पादकम् । यावच्च बलं सेना तावत्संभृत्याधिक्यम् । यावच्च स्वस्य वित्तम् । एवं यथायोग्यं चतुर्धा पूजयामास ॥३५॥

राजपत्न्या अभिरुचिरस्ति नवेति सन्देहे, तन्निराकरणार्थं सामान्यतः स्त्रीणामभीष्टता निरूप्यते कृष्णमागतमिति त्रिभिः, कायिकवाचिकमानसिकानुवृत्तिभेदात् । तत्र कायिकमाह ।

कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ।
आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥

कृष्णं स्वभावत एव स्त्रीप्रियम्, तद्गृहेऽपि गत्वा द्रष्टव्यम् । स्वगृहे समागतं कथं न पश्येदिति विदर्भपुरवासिनः सर्व एव समागत्य नेत्राञ्जलिभिस्तन्मुखपङ्कजं पपुः ॥३६॥

तेषां वाक्यमाह अस्यैवेति ।

अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ।
असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥

कोऽपि कस्मैचित्प्रयच्छतु, भार्या त्वस्यैव भवितुमर्हति । अनेन स्वरूपयोग्यता निरूपिता । योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति तेषामभिप्रायः । ननु दत्तेयमन्यस्मै, अन्या भगवते तथा सति देयेत्याशङ्क्याह नापरेति । अन्या तु न योग्यैव । न हि लक्ष्मीव्यतिरिक्ता भगवद्योग्या भवति । लोकश्च प्रमाणमिति । यथा दैवी वाक्, तथा वदति । अयमपि रुक्मिण्या एवार्हति । यतः अनवद्यात्मा । पुरुषोत्तमत्वात् निरवद्यरूपः । सा हि निर्दु-

ष्टमेव पतिं मन्यते । भगवानीश्वरत्वेन सर्वेषामेवोचितः, पतित्वेन त्वस्या एवोचितः । यत इयं भक्तिप्रधाना ॥ ३७ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा बाधकमत्र प्रवृत्तमित्याशङ्क्य तन्निवारणार्थं भगवन्तं प्रार्थयन्ति किञ्चिदिति ।

किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत् ।
अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥
एवं प्रेमकलाबद्धा वदन्ति स्म पुरौकसः ।

यद्यस्माकं किञ्चित्सुचरितमस्ति, तेनादौ भगवान् तुष्टो भवतु । ततस्त्रिलोककर्ता स एवेति । अन्येषामपेक्षाभावात् स्वयमेवानुगृह्णात्वस्मान् । अनुग्रहानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाहुः गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमिति । अत्र एवमेवेति निर्बन्धहेतुमाह अच्युत इति । आदौ भर्ता स्वरूपतो धर्मतश्च्युतिरहितो मृग्यते, तथा भोगेऽपि । एवं तेषां प्रेमातिशयमुक्त्वा सर्वसम्मतौ मातुरपि सम्मतिर्जातेत्यभिप्रायेणोपसंहरति । एवं प्रेमकलाबद्धाः नानाविधस्नेहप्रकारैर्वशीकृताः वदन्ति । स्मेति प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता । पुरवासित्वान्न मुखमुद्रणं केनापि शक्यम् ।

एवं सर्वामेव हरणे संभृतिमुक्त्वा पूजार्थं तस्या बहिर्निर्गमनमाह कन्या चेति ।

कन्या चान्तःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्ताम्बिकालयम् ॥ ३९ ॥

यथा पुरवासिभिः स्वसर्वकर्मसमर्पणेन रुक्मिणीविवाहार्थं भगवान् प्रार्थितः, एवं रुक्मिण्यपि भगवान् गृह्णात्विति महादेवं प्रार्थयितुं निर्गतेति चकारार्थः । अन्तःपुरादिति । गुप्तस्थानात् प्रकटस्थाने निर्गता, यथा बन्धुपीडामकृत्वा भगवान् विश्रामतया गृह्णाति । प्रकर्षेणागादिति मनःसन्तोषः प्रदर्शितः । भटैर्गुप्तेति । यथा तावदन्यो न स्पृशति । अम्बिकालयमिति । स्त्री देवता, गृहे स्त्रिय एवाध्यक्षा इति, तत्र पुरुषसम्बन्धाभावो निरूपितः । अम्बिकापदेन मातृत्वं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

रथस्थाया ग्रहणं रथान्तरे स्थितस्य दुष्करं भवतीति पद्भ्यामेव निर्गतेत्याह पद्भ्यामिति ।

पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ।
सा चानुध्यायती सम्यङ्मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४० ॥

भवान्याः पादपल्लवमिति । लोके तद्भक्तत्वं स्वस्य ख्यापयति । अभिप्रेतार्थस्त्वन्य एव । तमेवान्तर्गतमाह सा चानुध्यायतीति । तत्सम्बन्धिन्यः स्त्रियः । सा च मुकुन्द-

विवरणटिप्पणी ।

अस्यैवेत्यत्र । इयं भक्तिप्रधानेति । भीष्मकस्य महादेवत्वेन भक्तिप्रधानत्वाद्भैष्म्या अपि तथात्वमित्यर्थः ।

पद्भ्यां विनिर्ययावित्यत्र । अन्य एवेति । मुकुन्दचरणाम्बुजदर्शनमेवेत्यर्थः । आहेति । ध्यानकथनेनेति शेषः । तद्ध्यानकथनेन तद्दर्शनस्यान्तरभिप्रेतत्वमुक्तमित्यर्थः ।

चरणाम्बुजमेव अनुध्यायती जाता । मुकुन्दस्य मोक्षदातुरेव चरणाम्बुजम् । अनेन विशेषतो भगवदाकाङ्क्षायां हेतुरुक्तः । पितृगृहेऽपि बन्धनम्, अन्यत्रापि अवरोध एव स्थितिरिति मुकुन्दावरोधस्य मोक्षरूपत्वात्तन्न हेयम् ॥ ४० ॥

एवं कायमनोव्यापारौ निरूप्य वाचि व्यापाराभावमाह यतवागिति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

यतवाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ।
गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ॥ ४१ ॥

मातृभिः सार्धमिति । भगवतो मनसि यथा अनौचित्यं न भवति, तदर्थमेवं कृतवती । सखीभिश्च परिवारिता । अनुमत्यर्थं हरणे पश्चात्तापाभावार्थं शोभार्थं च । बहिर्भटैर्गुप्ता । शूरैरित्यन्तःसामर्थ्यम् । सन्नद्धैरुद्यतायुधैरिति । स्वरक्षापरपीडार्थं साधनसम्पत्तिः । एवमावरणचतुष्टयं तस्या निरूपितम् । सर्वतो दोषाभावाय ॥ ४१ ॥

ततो मङ्गलवाद्यानामपि वादनम्, शुभनिमित्तं शकुनमपि जातमित्याह ।

मृदङ्गशङ्खपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ।
नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ॥ ४२ ॥
स्रग्गन्धवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः ।
(गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका वाद्यवादकाः ।)
परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवन्दिनः ॥ ४३ ॥

नानोपहारबलिभिरिति । वारमुख्याश्च परिवार्य वधूं जग्मुरिति सम्बन्धः । नानोपहाराः भवान्यर्थे फलादयः, बलिः पूजासाधनानि, एतानि सङ्गे गतानीति पृथक् सहार्थतृतीयया ज्ञातव्यम् । वारमुख्यास्तु भिन्नाः, वराणां समूहो वारम्, वारं मुख्यं यासामिति । प्रत्यहं बहवो वराः वेश्यानामेव भवन्तीति । सहस्रश इति तासामुत्सवो निरूपितः । नित्यनूतनो भगवान् द्रष्टव्य इति । ब्राह्मणस्त्रियोऽप्याचारादाशीर्दानार्थं भगवदिच्छया सहैव गताः । विशेषतः पूजा तासां कर्तव्येति पूर्वमेव तासां पूजां निरूपयति **स्रग्गन्धवस्त्राभरणैरिति** । चतुर्विधैरप्यलङ्कृताः । अन्योऽपि महानुत्सवो जात इत्याह वधूं परिवार्येति । दर्शनार्थं लाभार्थं च गमनमुक्तम् । सूतादयो विद्योपजीविन उक्ताः ॥ ४३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

यतवागित्यत्र । आवरणचतुष्टयमिति । भटत्वं शूरत्वं सन्नद्धत्वमुद्यतायुधत्वं तेषां निरूपितम् । तथाच चतुर्विधैः कृतान्यावरणानि चत्वारीत्यर्थः ।

आसाद्य देवसदनं धौतपादकराम्बुजा ।
उपस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशाम्बिकान्तिकम् ॥ ४४ ॥

ततो भगवान्मर्यादां स्थापयितुं पूजानन्तरमेव नेष्यामीति तूष्णीं स्थितः, तदा सा देवसदनमासाद्य निकटे गत्वा, प्रक्षालितपाणिपादा आचम्य, अन्तर्बहिः शुद्धियुक्ता सती । उद्वेगादीनां सम्भावितत्वात् तन्निषेधार्थमाह शान्तेति । अन्तःशान्तियुक्ता फलं प्राप्नोतीति अम्बिकान्तिकं प्रविवेश पूजार्थम् । अत एव भागवते लौकिकसौन्दर्यकथनार्थं भाषाभेदा निरूपिताः ॥ ४४ ॥

तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः ।
भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥ ४५ ॥

ततो या विधिज्ञा ब्राह्मणस्त्रियो वृद्धाः भवानीं वन्दयाञ्चक्रुः । भवानीशब्दः आप्तपुरुषसम्बन्धायाः संज्ञामात्रम् । तेन विशेषं ख्यापयितुं भवपत्नीमित्युक्तम् । अथवा । इयं न महादेवस्य भोगस्त्री, तथा सति वरदातृत्वं न स्यादिति भवपत्नीमित्युक्तम् । यज्ञसंयोग एव पत्युर्नो भवतीति । तत्रापि भवान्विता । उद्भवात्मको हि सः सम्पूर्णो भवति । स्त्रिया सहितस्यैव सम्पूर्णत्वात् ॥ ४५ ॥

तदानीमेव भवानीनमस्कारे भगवदिच्छया मन्त्रः स्फुरित इति तं निरूपयति नमस्ये त्वेति ।

नमस्ये त्वाऽम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसन्तानयुतां शिवम् ।
भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥

स्वसन्तानयुतां गणपत्यादिसहिताम्, शिवमपि नमस्ये । मन्त्र एव प्रार्थनामाह भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्ण इति । तदेतदनुमोदतां शिवः भवानी च । अथवा । कृष्णो वा अनुमोदताम्, न तु कोपं करोतु, अन्यदेवतानमस्कारं वा अनौचित्येन न स्वीकरोतु । लोकप्रतीतिस्तु भूयान्मे पतिरिति भिन्नम् । तत्कृष्णः अनुमोदतामिति च भिन्नम् । अन्यथा महादेवः स्वसदृशमेव कुर्यात् । तच्चान्येषामफलम् । अतः कृष्णानुमोदनं सर्वत्र वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

न केवलमयं नमस्कार एव मन्त्रः, किन्त्वनेन मन्त्रेण सर्वामेव पूजां कृतवतीत्याह अद्भिरिति ।

अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्माल्यभूषणैः ।
नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥

विवरणटिप्पणी ।

उपस्पृश्येत्यत्र । अत एवेति । यतः समाधिभाषायां फलमन्तःशान्त्यैव, नतु लौकिकसौन्दर्यादिना । अत एव तत्कथनार्थं तत्र तत्र भिन्नैव भाषा निरूपितेत्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः समपूजयत् ।
लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥

पाद्यार्घ्याचमनस्नानैः, ततः गन्धाक्षतैर्धूपैः, ततः पूर्वं वासःस्रङ्माल्यभूषणैः । पश्चान्निरूपणमार्द्रे देहे परिधापितानां पश्चात्त्यागार्थम् । 'अनलङ्कृता क्षणमपि न तिष्ठे'-दिति अक्षतानामलङ्करणं पश्चात् । पुनः प्रदीपावलिभिरिति नानाविधारात्रिकाणि निरूपितानि । पृथगिति अग्रे पूर्वत्रापि सम्बध्यते । महादेवे भवान्यां च । तथा प्रत्येकं ब्राह्मणस्त्रीषु । अन्यथा विष्णवे दास्यति शिवः पूजितः सपरिकरः । ब्रह्मा त्ववशिष्येतेति । अतस्तत्प्रीत्यर्थं विप्रस्त्रियोऽपि पृथक् पृथक् वस्त्रादिभिः पूजिताः । किञ्च । विवाहे विशेषप्रकारमाह लवणेति । मङ्गलद्रव्याण्येतानि षट्, रसात्मकानि च । कण्ठसूत्रं नालसूत्रम्, फलानि नानाविधानि, इक्षवश्च खण्डशः कृताः । एकत्रैव षण्णां दानम् ॥ ४८ ॥

तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषा युयुजुराशिषः ।
ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥ ४९ ॥

ताश्च स्त्रियः तस्यै ददुः (दधुः)। सभर्तृकायै एव दीयते । अत एवैतल्लोके विवाहानन्तरं दानं प्रसिद्धम् । तदत्र न भविष्यतीति मातृकर्तव्यत्वाच्च मन्त्रवदेतदपि स्फुरितमिति प्रथमत एव दत्तवत्यः । अथवा । गुप्त एव भगवान् समागतः, भवानीशिवाभ्यां भगवते रुक्मिणी दत्ता, प्रार्थनायाः सफलत्वाय । एतत् अग्रिमदानकथनात् निरूप्यते । तया ताभ्यो दत्ताः । तस्यै च ताः प्रददुः, शेषा अपि ददुः । आशिषोऽपि युयुजुः । शेषा अपि ये लवणादयो दत्ताः, तेषामंशाः प्रतिदीयन्ते। एवं विधानमुक्त्वा कर्मपूर्त्यर्थं नमस्कारमाह ताभ्यो देव्यै नमश्चक्र इति । शेषां ताभिर्दत्तां जगृहे, स्वग्रन्थौ स्थापितवती । एवं सर्वोऽपि विवाहोत्सवो वैधो निरूपितः । अत्र दिनत्रयं व्रतं तदपि जातमिति मन्तव्यम् ॥ ४९ ॥

मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाम्बिकागृहात् ।
प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥

अथ मौनं त्यक्त्वा सखीभिः सह यद्वक्तव्यं तदुक्त्वा अम्बिकालयान्निश्चक्राम । नितरां गमनं शीघ्रं भगवत्प्राप्त्यर्थम् । सख्यः अन्याश्च स्त्रियः व्यावर्तिताः । एका या भृत्या अन्तरङ्गा तां प्रगृह्य भगवद्भावेन विकला भविष्यामीति, बाह्ये तु भूमिं न पश्यतीत्यवश्यं

विवरणटिप्पणी ।

अद्भिरित्यत्र । ततः पूर्वमिति । गन्धाक्षतेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । पश्चादिति । आर्द्रे देहे सम्बद्धानि वासांस्यार्द्राणि भवन्ति । अतो धूपादिना आर्द्रतां दूरीकृत्य पश्चात्तान्युत्तार्य पुनरन्यानि परिधापितानीत्यर्थः । अक्षतानामिति । संबन्धविवक्षया करणे षष्ठी, अक्षतानां साधकतमत्वाभावज्ञापनाय । स्नानानन्तरमार्द्रतां दूरीकृत्याभरणपरिधापनं यावद्भवति, तावदक्षतैरेवालंकरणं कृतमित्यर्थः ।

तदीया ग्राह्या प्रदर्शिका । रत्नसहितमुद्रोपशोभितत्वं भगवता स्वमुद्रा दत्तेति ख्यापयितुम् । पूर्वावतारमुद्रां वा सूचयति ॥ ५० ॥

यद्यहं न गमिष्यामि पूर्ववदेव गतिर्भविष्यतीति, ततोऽग्रे कस्यापि दर्शनं न भविष्यतीति विवाहसमये दर्शनं न दूषणमिति सर्वे दृष्टवन्त इत्याह तामिति ।

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ।
श्यामां नितम्बार्पितरत्नमेखलां व्यञ्जत्स्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥ ५१ ॥

यथा भगवान् रङ्गप्रवेशे बहुभिर्बहुधा दृष्टः, एवमियमपि देवमायेव वीरैर्दृष्टेत्याह देवमायामिवेति । देवस्य भगवतो मायाया व्यामोहिकैषा शक्तिरागतेति सर्वैरेव निश्चितेति । तत्रापि वीरान् व्यामोहयति । अन्यथा स्वयं गत्वा न म्रियेरन् । तां वर्णयति षोडशलक्षणाम् । द्वात्रिंशल्लक्षणो भगवान्, षोडशलक्षणा सेति प्रसिद्धिः । एकं सम्बन्धादसाधारणसामर्थ्यम्, अपरं शौर्यादिनिराकरणम्, तृतीयं व्यामोहकत्वम्, चतुर्थं सुष्ठु मध्यं यस्या इति, लम्बिकावत् अमृतसम्बन्धार्थं अल्पमध्यत्वं निरूपणीयम् । अत एव न कस्यापि रससम्बन्धः । स हि रसः पुरुषेण भोक्तव्यः जिह्वयैव । तदभावात् स्वस्थितोऽपि मक्षिकासम्बन्ध इव रसोपगच्छतीति दुःखमेव लोके फलति । कुण्डलाभ्यां मण्डितमाननं यस्यामिति उपरि रसोपभोगस्थानस्य शोभा प्रदर्शिता । रसप्रदर्शके कुण्डले इति । वयोऽप्याह श्यामामिति । षोडशवार्षिकी । नितम्बे अर्पिता रत्नमेखला यस्या इति रसाविर्भावकप्रस्तावे मुख्यस्थानेऽपि रसप्रकाशो निरूपितः । मध्ये रसाभिव्यक्तिमाह व्यञ्ज-

विवरणटिप्पणी ।

तां देवमायामित्यत्र । लम्बिकावदिति । सप्तम्यर्थे वतिः । लम्बिकायोगे सूक्ष्मां जिह्वां विधाय ब्रह्मरन्ध्रस्थममृतं योगिभिर्भुज्यते, यथा सूक्ष्मजिह्वाभावे तदमृतं भोक्तुं न शक्यते, तथा सूक्ष्ममध्याभावे एवंप्रकारकभगवद्रसोऽपि भोक्तुं न शक्यते । तत्र जिह्वाया इवात्र मध्यस्य करणतेति भावः । अत एवेति । सूक्ष्ममध्याभावादेव भगवद्रससम्बन्धो योग्यतारहितस्य न जायते इत्यर्थः । दृष्टान्तं विशदयन्ति सहीति । हि यतः स ब्रह्मरन्ध्रस्थो रसः पुरुषेण सूक्ष्मजिह्वयैव भोक्तव्यः । तादृशरसभोगे सूक्ष्मजिह्वैव करणमित्येवकारः, तथात्रापि सूक्ष्ममध्यमेव करणमिति भावः । तदभावात्तादृशजिह्वाभावात्स्वस्य ब्रह्मरन्ध्रे स्थितोपि रसो देहनाशेऽपगच्छति, नतु कदापि भोक्तुं शक्यते । यथा मक्षिकासम्बन्धात्पूर्वं भुक्तमप्यन्नं वान्तं भवति, तथा मर्त्यदेहसम्बन्धात्स रसोप्यपगच्छतीत्यपगमनमात्रे दृष्टान्तः । तथाच यथा तादृशजिह्वाभावात्सर्वैः स रसो भोक्तुं न शक्यते, अतो दुःखमेव फलति, तथा तादृशमध्याभावात्सर्वैर्भगवद्रसोपि भोक्तुं न शक्यते, अतो दुःखमेव लोके फलतीति संपूर्णार्थः ।

१. अन्यथेति पाठः ।

स्तनीमिति । एवं पञ्चधर्मा रसात्मका निरूपिताः । पोषकान् सप्तधर्मानाह । कुन्तलैः शङ्किते ईक्षणे यस्या इति । लक्षणद्वयमत्र निरूपितम् । कुन्तलानि चपला च दृष्टिरिति ॥

शुचिस्मितां बिम्बफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुन्दकुड्मलाम् ।
पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥

मन्दहासोऽपि दोषाभावाय शुचिरूपः । श्वेतदन्तत्वं न रसाविर्भावकमिति विवाहानन्तरं च दन्तसंस्कार इति कृत्रिमसंस्काराभावेऽपि सहजैरेव धर्मैस्तथा जातमित्याह । बिम्बफलवत् यत् लोहितमधरोष्ठं तस्य द्युतिभिः कान्तिभिः शोणायमाना ये द्विजाः त एव कुन्दकुड्मलानि यस्याः । रञ्जकद्रव्यसम्बन्धापेक्षया कान्त्या राग उत्तमः । पदा चलन्तीमिति । एकविधं लक्षणम्, पद्भ्यां चलनं पुरुषस्य, एकेन पदा चलनं स्त्रिया इति । तत्रापि गतिः फलरूपा अफला चेति द्विधा । अयं विवेकः स्फुटलक्षणेनैव भवतीति तस्या गमनं निरूपयति । कलहंसवद्गच्छतीति । सिञ्जन्त्यः कला अन्तःस्थिताः सूक्ष्माः कणिकाः तद्युक्ते नूपुरे तयोर्धाम तेजः तेन शोभायमाना शोभिना वा ॥ ५२ ॥

नन्वेतादृश्या दर्शने यदि वीराणां रस उत्पद्यते, तदा दोषः स्यात्, अनुत्पत्तौ विषयस्योत्तमता न स्यादित्युभयतःपाशा रज्जुः, तत्परिहारार्थं वीराणां द्वेधा विनियोगमाह विलोक्येति ।

विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ।
यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः॥५३॥

आदौ तां विलोक्य वीरा मुमुहुः, मोहं प्राप्ताः । समागता इति समागमनफलमुक्तम् । मूर्च्छायामपि सुषुप्ताविव किञ्चित्सुखमिति । 'मुग्धेऽर्धसम्पत्ति'रिति न्यायाच्च । यशस्विन इति । तेषां पुण्यमपि सूचितम् । अभिलाषामप्याह । तत्कृतेन हृच्छयेन अर्दिता इति । एवं चतुर्भिर्धर्मैः तावत्फलं प्राप्तवन्त इति विषयोत्कर्षो निरूपितः । दोषाभावायाह यां वीक्ष्येति । यावत्तेषां रसदृष्टिर्भवेत्, तन्मध्ये निपतिता एव ते । तत्रापि हेतवः । ते हि भगवद्विमुखाः । तत्रापि नृपतयः अभिमानिनः जरासन्धादयः । तेषां बलमुत्साहशक्तिश्च रसानुभवार्थे हेतुभूतं तस्या भावैर्हृतमित्याह । तस्या उदारो यो हासः, सर्वरसदानसमर्थश्च व्रीडावलोकश्च, व्रीडा च अवलोकश्चेति वा, त्रिविधैरपि भावैः हृतचेतसो जाताः । त्रिविधं हि चित्तमिति । तदभावे युद्धाभावात्[1], उज्झितास्त्रा जाताः ॥ ५३ ॥

पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ।
सैवं शनैश्चलयती पदपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥५४॥

ततः क्षितौ पेतुः । पतितानां पुनरुत्थानाभावायोच्चानि स्थानान्याह गजरथाश्व-

---

१. चित्ताभावादिति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

गता इति । यद्भगवता कर्तव्यम्, तदनयैव कृतमिति निरूपणार्थमेतदुक्तम् । विमूढा इति पातज्ञानाभावोऽपि । नन्वेषा दुर्गेव प्रचण्डेति चेत्, तत्राह यात्राच्छलेनेति । हरये स्वशोभाम- र्पयन्तीम् । प्रसङ्गादेतज्ज्ञातम् । सा तु स्वदुःखहरणार्थं स्वशोभामाविर्भाव्य भगवते प्रयच्छति । तत्र प्रसङ्गात् सा शोभा स्वयं ग्राह्येति अयोग्यमिच्छन्तः पतिताः, न तु रुक्मिण्या पातिताः । नन्वेषा यात्रां कृत्वैव गच्छति, कथं भगवते शोभां प्रयच्छतीति चेत्, तत्राह । यतः शोभा स्वकीया, स्वयं त्वन्यदीया, अतः स्वदाने स्वापेक्षाभावेऽपि स्वकीयं देयमेवेति । अत एव तस्या भगवदन्वेषणमाह सैवमिति । शीघ्रगमने रथारोहणं भविष्यतीति शनैः पदपद्मकोशौ चलयती जाता, चालयती । कोशत्वान्मुकुलितत्वमुक्तम् । अनेन क्रियद्दूर- चलनेन पादयोर्व्यथा जातेति ज्ञापयन्तीव मुकुलितपादौ स्थापयतीति गम्यते । तथा व्याज- करणे हेतुः, तदैव तस्मिन् क्षण एव भगवतः प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा ॥ ५४ ॥

कन्याया राजदर्शनमपि कर्तव्यं वैलक्षण्यज्ञापनायेति तद्भगवदर्थं जातमित्याह ।

उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गैः प्राप्तान् समैक्षत नृपान्ददृशेऽच्युतं सा ।
तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ॥ ५५ ॥

उत्सार्य वामहस्तनखैरलकान् अपाङ्गैः प्राप्तान् नृपान् समैक्षत । ततः यदर्थं तान् दृष्टवती तमच्युतं ददर्श । नन्वपूर्वदर्शने कथं परिज्ञानमिति चेत्, तत्राह अच्युतं सेति । उभयोर्ज्ञापकमेकैको धर्मः । सा हि चित्रे भगवन्तं दृष्टवती, स्वप्नभ्रमेषु च । अतो रूपं दृष्टपूर्वम् । भगवानप्यच्युतः सर्वत्रानुस्यूतः, नतु चित्रादिष्वन्यः, अत्रान्य इति । सर्वत्रैव भगवतः अच्युतत्वात् । ततोऽग्रे दृष्टिर्न गतेति तमेव विलोकयन्ती यदा स्थिता, तदा सर्वैः रथारोहणार्थं नियुज्यमाना जाता । तन्मध्ये भगवान् जहारेत्याह तां राजकन्यामिति । तामिति कृतात्मनिवेदनाम्, राजकन्याया हरणं च युक्तमिति, रथारोहे पुनः सारथ्यादेः मारणं कर्तव्यमिति, यदैव रथारोहणेच्छुर्जाता, तदैव जहार । तदा हि सर्वसमूहः अपगतो भवति । तत्र प्रतिबन्धकानां साक्षित्वं जातमित्याह द्विषतां समीक्षतामिति । कृष्णस्य हि स्त्रियः । हरणं हस्तेन ग्रहणमुत्तोलनमिति यावत् ॥ ५५ ॥

रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः सृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः ॥ ५६ ॥

ततो रथं समारोप्य ययावित्यग्रेण सम्बन्धः । उपस्थितरथपरित्यागाय सुपर्णलक्ष- णमिति । तत्र वेष्टका राजन्याः सन्ति, परितश्चक्ररूपेण स्थिताः । तत्सर्वं परिभूय पराभवं प्रापयित्वा । दृष्टबलमस्त्येव, अदृष्टमपि बलं तस्यैवेति ज्ञापयन्नाह माधव इति । लक्ष्मीपति-

---

विवरणटिप्पणी ।

अच्युतं सेत्यत्र । उभयोरिति । अच्युतत्वं भगवति, सेति पदोक्तं चित्रदर्शनं च तस्यामित्यर्थः ।

भगवान्, इयं च लक्ष्मीः । अतो भार्येत्यस्याः परिपालने भगवतो धर्मो जातः । ते त्वनधिकारिणस्तदभिलाषिण इति तेषां पापमेव सिद्धम् । अतः पराभवो युक्त इत्यर्थः । तेषां पराभवे रक्षकाणामपि युद्धं सम्भवतीति, तेषां वधे अमङ्गलं च भवतीति, तद्दोषं परिहरन्नाह ततो ययाविति । तत इत्यव्ययनिर्देशः । तस्य स्थानस्याविकृतत्वाय न कोऽपि तत्र हत इत्यर्थः । तर्हि पुरमध्ये कियद्दूरे हननं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ययाविति । या प्रापण इति कुशलेनेष्टदेशपर्यन्तं गत इत्यर्थः । तदीयानां वा रामादीनामुपद्रवमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह रामपुरोगमैरिति । रामो हि साधनशक्तिः पुरोगमो येषामिति सर्वेषां साधनवत्त्वं रमणात्मकत्वादमारकत्वं च सूचितम् । सम्मर्देनापि तथात्वमाशङ्क्याह शनैरिति । लोका हि नगरस्थाः त्रिचतुरान्विहाय समागता अपि लोकवदन्त्या कृष्णाय दत्ता रुक्मिणी, अतो भगवान् नयतीति सादरं प्रेक्षका एव जाता इति शनैरित्यनेन सूचितम् । ननु तत्रैव कथं सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं भगवान् न स्थितः, श्वशुरादिभिः पश्चादभ्यनुज्ञातो गच्छेत्, किमिति निर्गत इत्याशङ्क्याह सृगालमध्यादिति । भवेदेवं यदि तत्र सन्तो भवेयुः । ते हि सृगाला दुष्टचित्ताः, तन्मध्ये च स्वभागो न स्थापनीयः । अतिरिक्तभाग एव सृगालानामिति । तत्रापि यदक्रूरमतिरिक्तं तत्साध्यानाम्, यत् क्रूरं तत् सृगालानामिति । यथा मथिताग्निः चषालादूर्ध्वं यूपश्च[1] साध्यानाम्, यतयश्च सृगालानामिति श्रौतो निर्णयः । न[2] तु स्वभागस्य । किञ्च । लोकेऽपि तत् सृगालमध्ये न रक्षणीयमिति सिंहं दृष्टान्तीकरोति हरिरिति । यथा सिंहः स्वभागं हरति, तथा भगवानपि भागहृज्जातः । भागभृदिति पाठे भागं बिभर्तीति । गृहीतस्य शुद्ध एव स्थाने स्थापनमिति तत्र न स्थापितवान्, अन्यथा असुरगामि तद्भवेदिति ॥ ५६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ततो यज्जातं तदाह तं मानिन इति ।

तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासन्धवशा न सेहिरे ।
अहो धिगस्मद्यश आत्तधन्वनां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥५७॥

अभिमानरक्षार्थमेव समागताः । तदुक्तम् । 'यद्यागत्य हरेत्कृष्ण' इति । तज्जातमिति स्वस्य अभिभवं तिरस्कारं यशसश्च क्षयं दृष्ट्वा । तत्रापि परैः कृतम् । नहि शत्रुकृतं सोढुं शक्यमिति । ते यदि विवाहेनापि नयेयुः, तथापि सोढुमशक्याः, किमुत बलादिति । तत्रापि जरासन्धवशाः, यैः पूर्वं जयोनुभूतः, अतो न सेहिरे, असहमाना जाताः । जरासन्धवशत्वेन यशःक्षयासहनम्, मानित्वेन स्वाभिभवासहनमिति । तत्रोभयविधं

विवरणटिप्पणी ।

तं मानिन इत्यत्र । पदार्थः पदार्थेनैवान्वेतीति नियमस्य प्रायिकत्वादात्तधन्वनामिति पदं समासान्तर्गतेनास्मच्छब्देनान्वेति । चतुर्थाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

---

१. यूथ इति पाठः । २. 'न तु स्वभागस्ये'ति प्रभूणां पुस्तके लोपितम् ।

स्वनिन्दाप्रतिपादकं वाक्यमाह अहो धिगिति । आत्तधन्वनामस्माकं यशो धिगिति । यदि यशो भवेत्, तदा यशसा भीताः नेतारो भवेयुः इति मानिनां वचनम् । जरासन्धप्रमुखानां वचनमाह गोपैर्हृतमिति । गोपाला हि गां हरन्ति । यस्य कस्यचित् । तत्रापि केसरिणां हृतमिति महदाश्चर्यम् । केसरी हि गां भक्षयति । गोपालाः पालयन्ति । अतः कृतं युक्तमेव, परमत्याश्चर्यमिति तेषां प्रशंसा स्वपौरुषख्यापनं च । अनेनातःपरं प्रयत्नो न कर्तव्य इत्यपि सूचितम् । कर्तव्योऽपीति अत्र हेतुमाहुः केसरिणां मृगैरिवेति । मृगा हि साधारणाः, केसरी मृगेन्द्रः, तत्रापि बहूनां भागोऽयमिति दृष्टान्तोऽत्र वर्तत इति नात्यन्तमाश्चर्यमिति स्वमनःसमाधानमाहुः ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यावन्निवर्तते चित्तं तदीयानां स्वभावतः ।
तावदन्यस्य विषयो भगवांस्तं न मन्यते ॥ १ ॥
अतो विधिविवाहार्थं तन्निराकरणं पुरा ।
त्रिविधानां निरूप्यं हि युद्धमुण्डनबोधनैः ॥ २ ॥
उदासीनाः स्वकीयाश्च स्वयं चेत्यत्र शत्रवः ।
मध्यमं भगवत्कार्यमनुकल्पो यतस्तथा ॥ ३ ॥
उत्तरार्धे पञ्चमे तु विवाहो वर्ण्यते हरेः ।
रुक्मिण्या सर्वभावेन तद्दोषान् विनिवर्त्य हि ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते स्वयशोनिन्दां कृतवन्त इत्युक्तम् । ततो यावच्छक्यं स्वपौरुषं सात्त्विकास्ते कृतवन्त इत्याह इतीति ।

श्रीशुक उवाच--**इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ।**
स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥ १ ॥

सर्वे एव मिलिताः सुसंरब्धाः अल्पीयांसो भगवदीया इति स्वोद्यमः । भगवांश्च

विवरणटिप्पणी ।

पञ्चमेऽध्याये । कारिकायाम् । युद्धेति । युद्धेन जरासन्धादीनां मुण्डनेन रुक्मिणः बोधनेन रुक्मिण्यज्ञानस्य च निवारणमित्यर्थः । स्वयं चेति । भगवत्कृतिमननुमोदमानः स्वात्मापि शत्रुरिति भावः ।

इति सर्वे इत्यस्याभासे । सात्त्विका इति । 'भो भो पुरुषशार्दूले'त्यनेन ज्ञानोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा'त्सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति तावदंशमादाय सात्त्विकत्वमिति भावः ।

स्त्रीरक्षायां व्याप्टत इति । अन्यथा सात्त्विकानां विचारपूर्वकं प्रवृत्तिर्न स्यात् । सुष्ठु संरब्धाः क्रोधेन परस्परवाक्यैर्वा । ततो वाहान् रथादीन् दंशिताः बद्धकवचाः सम्भूय । युद्धे एकस्यापि भङ्गे सर्वेषां भवेदिति स्वैः स्वैर्बलैः पृथगेव परितः आक्रान्ताः, दूरादेव मारणार्थं धृतकार्मुका जाताः ॥ १ ॥

एवं शत्रूणामुद्योगमुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवदीयानामप्युद्योगमाह तानापतत इति ।

तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ।
तस्थुस्तत्सम्मुखा राजन्विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते ॥ २ ॥

आ सर्वतः पततः । अत्र विद्यमानाः सर्वे यादवानीकानां यूथपा एव, न तु कश्चित्सेनारूपः । साधारणो वा । अतस्तत्सम्मुखा एव तस्थुः । आत्मीयाश्चेन्महान्तः अल्पीयांसोऽपि भवन्ति, तदापि जय इति बहूनामपि सम्मुखा जाताः । तानाकारयन्त इव स्वधनूंषि विस्फूर्ज्य ज्यानिनादं कृत्वा स्थिताः, यतस्ते रामादयः प्रसिद्धाः ॥ २ ॥

VIBRANT PUSHTI VADODARA

ततः प्रथमे प्रथमतः युद्धार्थं प्रवृत्ता इत्याह अश्वपृष्ठ इति ।

अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ।
मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ ३ ॥

यत्रैव प्रहारे न कस्यापि व्यथा, तत्रैव तेषां शरपातो भवतीति ज्ञापनार्थं अश्वपृष्ठ इति । चर्मादि व्यवधायकमस्तीति । तथा गजस्कन्धेऽपि, तथा रथोपस्थे अनुपविष्टभागे । कोविदा अपि । अथ वा यत्रैव पीडा सम्भवति, तत्रैव शरवृष्टिं कृतवन्तः । यतः कोविदाः । चकारात् सारथिस्थानेऽपि । प्रतीकाराकरणेऽपि न कश्चित्तेषामपकारो जात इत्यत्र दृष्टान्तमाह मेघा अद्रिष्विति । न दीर्यत इत्यद्रिः । अन्यथा विदारे तदीयानामपकारात् विशेषणं व्यर्थं स्यात् । तत्रापि मेघाः साधारणाः, न तु नीलाः । तत्राप्यपः, न तु धाराः ॥ ३ ॥

ततो रुक्मिण्या भयं जातम्, तद्भगवता निवारितमिति निरूप्यते । भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापनार्थम् । केवलं तेषां वधे रुक्मिण्या अप्यसम्मतौ स्वार्थमेव तत् कृतवानिति[१] क्लिष्टकर्मता स्यात् । ततो युद्धात्पूर्वं तदाह पत्युर्बलमिति द्वाभ्याम् ।

पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ।
सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ॥ ४ ॥
प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने ।
विनङ्क्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम् ॥ ५ ॥

शराणामासारैः धारासम्पातैः सम्यक् छन्नम् । पत्युर्भगवतो बलं छन्नं वीक्ष्य तद्वक्त्रं सव्रीडमैक्षत । सुमध्यमेति विनियोगोऽन्यथा भविष्यतीति शङ्कया, शुद्धान्तःकरणा वा । राजसगुणे हि सति शौर्यादिकं भवतीति । एतदर्थमेव भगवदीयानां सहनम् । अपूर्वदर्शन-

---

१ हतवानिति पाठः ।

मिति सव्रीडमैक्षत । वस्तुतः सभयं द्रष्टव्यम्, तथापि तावदयं पलायनमपि कर्तुं शक्त इति । लज्जैव परं भवेदिति । उभयथापि सव्रीडमैक्षत । ततः क्षणानन्तरं भयेन विह्वले लोचने यस्याः तादृश्यपि जाता । तस्य भगवतो वक्त्रमैक्षत । ततः सान्त्वनमाह प्रहस्येति । एवं हि कामः स्वयं स्वकीयवधं कामयत इति हासेनैव मोहने[1] तस्या भयादिकमपि निवारितम् । मनो देहश्च भगवते सन्देशार्थं प्रेषितवती, न तु वाणीम् । अन्यथा सैव रमेत । भगवानपि तथा वाणीमेवोक्तवान् यथा योग्यम् । भगवत्त्वादेव नाविश्वासः तथैव हृदये वा सम्पादितवान् । मा स्म भैरित्याह । प्रसिद्धिरेव सर्वत्र वर्तते भगवदीयानां भयं नास्तीति । वामलोचन इति । वक्रा दृष्टिर्न कर्तव्या, आहोस्वित् पुरुषमपि या जयति, तस्याः किं भयमिति । मनोहरदृष्टित्वादेव शुभं भविष्यति, त्वदृष्ट्या वा हता भविष्यन्तीति सम्बोधनम् । अधुनैवेति । निःसन्देहः । तामात्मत्वेन गृहीत्वाह त्यक्त्वा[2] गमनाभावाय । तावकैरिति । सर्वात्मकत्वविचारेऽपि उपपत्तिमाह शात्रवं बलमिति । शत्रवो हन्तव्या एवेति ॥ ५ ॥

एवं भगवद्वाक्येनैव ते आज्ञप्ता एव सामर्थ्ययुक्ता एव शत्रुबलं दूरीकृतवन्त इत्याह तेषामिति ।

तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसङ्कर्षणादयः ।
अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ॥ ६ ॥

तादृशं पराक्रमं अमृष्यमाणाः सन्तः जघ्नुः, तादृशं पराक्रमं को वा शत्रुरुपेक्षेत । गदः सङ्कर्षणश्च आदिभूतौ येषाम् । एकः प्रविश्य मारयति, अपरस्त्वाकृष्य । इतो हीनः कोऽपि नास्तीति तयोरादित्वम् । नाराचैर्बाणविशेषैः । हयगजान् रथानिति । त्रिविधा हता इति गणिताः । न हि महद्भिः क्षुद्रा हन्यन्ते । अतो न पत्तयः परिगणिताः ॥ ६ ॥

हननं फलपर्यवसायीति फलमाह त्रिभिः पेतुरिति ।

पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ।
सकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ॥ ७ ॥
हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोऽङ्घ्रयः ।
अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च ॥ ८ ॥
हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
राजानो विमुखा जग्मुर्जरासन्धपुरःसराः ॥ ९ ॥

वधो द्विविधः, अवयविनः अवयवानां च । ततः पलायनमिति रथिनां शिरांसि निकृत्तानि रथस्थानं परित्यज्य भुवि पेतुः । तथा अश्विनां अश्वसहितानां गजसहितानां वा । खड्गयुद्धे नैतदाश्चर्यम्, बाणयुद्धे तु भवतीति निरूपितम् । तेषामप्रयोजकत्वं निवारयति सकुण्डलकिरीटानीति । उष्णीषकुण्डलकिरीटानि त्रिविधानि । प्रायिकत्वं व्यावर्तयितुं

१ मोहनेनैव । २ स्त्रीयानां रणत्यागाभावायेत्यर्थः ।

कोटिश इत्युक्तम् । अवयवानाह हस्ता इति । असियुक्ता गदायुक्ताः दक्षिणाः, इष्वासयुक्ताः वामाः, करभाः शुण्डादण्डाः, ऊरवः अङ्घ्रयश्च । सर्वेषामश्वादीनां शिरांसि च भुवि पेतुरिति सम्बन्धः । नागा हस्तिनः । षड्विधा अपि हता इत्यर्थः । चकारात् ध्वजादीनामपि भूमिपातः । ततः पलायनमाह हन्यमानेति । सर्वमेव बलमनीकरूपं हन्यमानं येषाम् । एते तु वृष्टिमेव कृतवन्तः, नतु मारयन्ति, ते तु मारयन्ति । तत्र हेतुः जयकाङ्क्षिभिरिति । कन्या तु प्राप्तैव, केवलं जय एवापेक्षित इति तेषामुद्योगः । ततो राजानः स्वदेशभोगेप्सवः किं वृथा मरणेनेति सर्व एव विमुखाः कुण्डिनपुरं जग्मुः । जरासन्धः पुरःसरो येषाम् । स हि पलायने कृताभ्यासः ॥ ९ ॥

शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरम् ।
नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥ १० ॥

भीष्मोऽत्र न वक्तव्य इति तस्यापकाराभावाच्च शिशुपालं समभ्येत्य अविवाहेऽपि जातविवाह इव खिद्यमानो जातः । ततो मर्तुकामं विषादिना आतुरं विचाररहितं हृतदारं सम्यगभ्येत्य निकटे सान्त्वनार्थं गत्वा, शुष्यद्वदनं म्रियमाणमिव शीघ्रं सान्त्वनमब्रुवन् । शिशुपालपरिज्ञाने मरणसाधनमेव ज्ञापकम्, नत्वन्यदित्याह नष्टत्विषमिति । बहिः कान्त्यभावः, अन्तरुत्साहाभावः । जरासन्धो हि अत्यन्तमभ्यस्तबोधनः ॥ १० ॥

सान्त्वनवाक्यान्याह भो भो इति षड्भिः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

भो भोः पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज ।
न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥ ११ ॥

भगवद्गुणैरेव सान्त्वनं भवतीति । अनेन तस्यापि रुक्मिण्यामभिमानो निवर्तिष्यते इति निरूपितम् । आदौ स्वास्थ्यं सम्पादयति । भो भो इति मूर्च्छितप्रबोधनम् । स्तुत्या माहात्म्यं हृदये समायातीति पुरुषशार्दूलेति सम्बोधनम् । इदं विवाहाभावलक्षणम् । न हि त्वदीयं किञ्चिद्गतमस्ति । अप्राप्तत्वात् । जाते विवाहे प्रियं भवेदिति यदि, तत्राह न प्रियाप्रिययोरिति । देहिषु सर्वदा प्रियं वा कस्यचिदप्रियं वेति निष्ठा निर्धारो नास्ति । तत्र देहित्वमेव हेतुः । 'दिह उपचय'इति । यदोपचयः तदा प्रियम्, अन्यदाऽप्रियमिति ॥ ११ ॥

हेत्वन्तराण्याह यथा दारुमयीति ।

यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ।
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥

अलौकिको बोधनहेतुरयम् । दारुमयी योषित् विवृताङ्ग्यपि सभायां विरुद्धरसापि । कुहकस्य वञ्चकस्य । कस्याश्चिद्देवताया रूपं कृत्वा तां नर्तयित्वा स्वोदरभरणं करोति । एवमीश्वरेण सर्वोऽपि नर्त्यते स्वक्रीडार्थम् । अत ईश्वराधीन एवायं लोकः भ्रमा-

त्सुखदुःखयोरीहते । सुखं भवतु, दुःखं मा भवत्विति । यथाकथञ्चित् प्रवृत्त्यर्थं भगवति दोषज्ञानाभावाय तथा बुद्धिमुत्पादयति ॥ १२ ॥

एवं शास्त्रीयमुक्त्वा लौकिकं स्वकीयमाह शौरेः सप्तदशाहमिति ।

शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः ।
त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥ १३ ॥

सप्तदशदिवसेषु वै निश्चयेन शौरेः सम्बन्धिसंयुगानि पराजितः । द्विकर्मकोऽयं जिधातुः अत्र । संयुगेषु वा । त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः सहित इति साधनसहितोऽपि सकृज्जयं मन्यते । तेन द्वयमपि मयानुभूतमिति निष्ठाभावः प्रत्यक्षः ॥ १३ ॥

अत एव मम शोको नास्तीत्याह तथापीति ।

तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् ।
कालेन द्रव्ययुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत् ॥ १४ ॥

कर्हिचित् तत्स्मरणेऽपि दुहित्रादिदर्शनेऽपि । सर्वदा हर्षविषादाभावे एकमनुसन्धेयमिति । तत्त्वनिर्धारितं तस्मा उपदिशति कालेनेति । यदि स्वसमानैः पराजयो जयो वा भवेत्, तदा हर्षो विषादो वा कर्तव्यो भवेत् । कालस्तु तत्कर्ता, स सर्वेषामधिपतिः । किञ्च । सोऽपि द्रव्ययुक्त एव शरीरादिसहितः । विद्रावणं शरीरद्वारैव करोति । नत्वात्मनां स्वतः । तेन च जगद्विद्रावितं जानन् न शोचामीति सम्बन्धः । दैवयुक्तेनेति पाठे कर्मवशात् सोऽपि तथा करोति । न तु तस्यापि कश्चन दोषोऽस्तीति भावः ॥ १४ ॥

अस्तु कालान्तरवार्ता, इदानीमेव वयं सर्वे जिताः । अतः पञ्चभिः सह दुःखं दुःखं न भवतीति न शोकः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह अधुनापीति ।

अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ।
पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥

वयमिति श्लाघायाम् । सर्वे एवेति सम्मत्यर्थम् । तर्ह्यप्रयोजका भविष्यन्तीति न मन्तव्यम् । वीरयूथपानामपि यूथरक्षका वयम् । सर्वदैव वयमेवंभूताः । अधुना परं पराजिताः । तेषां च न महद्बलम्, किन्तु फल्गुतन्त्रैरेव यदुभिः पराजिताः । तर्हि तेऽपि हता भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तं मनोरथं दूरीकरोति कृष्णपालितैरिति । कृष्णेन पालिताः, न मारयितुं शक्या इत्यर्थः । अनेन कृष्णात् कन्याहरणसम्भावनापि निवारिता ॥ १५ ॥

ननु किमेतदाश्चर्यमिति चेत्, तत्र हेतुमाह रिपवो जिग्युरिति ।

रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ।
तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥ १६ ॥

अधुना आत्मानुसारिणि काले देवानां हितकर्तरि रिपवो वैष्णवा जिग्युः । अस्माकं च हितकारी यदा तामसः कालो भविष्यति, राजसो वा, तदा वयं दैत्याः,

चकाराद्राक्षसा अपि विजेष्यन्ति । दैत्यानां सिद्धान्ते कालः परमः, तदतिरिक्तानङ्गीकारात्तत्र प्रतिष्ठिताः ॥ १६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात्सानुगः पुरम् ।
हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः ॥ १७ ॥

एवं स्वसिद्धान्तनिरूपणेन प्रबोधितः । मित्रैरवञ्चकैः समानव्यसनैः सह चैद्यः ससेवकः स्वपुरमगात् । तेऽपि हतशेषाः तद्गृहपर्यन्तं तत्सङ्गे गत्वा पुनः स्वं स्वं पुरं ययुः ॥ १७ ॥

एवं सप्तदशभिः एकमुपाख्यानं साधारणानां ममताभावाय निरूपितम् । अधुना सार्धैः सप्तदशभिः रुक्मिप्रभृतीनां ममताभावाय रुक्मिण्याश्च तेषु ममताभावाय सार्धैरेव सप्तदशभिर्निरूप्यते । मध्यमं तामसम् । अन्तिमं राजसमिति । ततो दोषत्रयापगमने भगवानष्टैश्वर्यरूपां रुक्मिणीं स्वीकरिष्यत्यष्टभिः । तत्र प्रथमं तामसस्योद्योगमाह रुक्मी त्विति ।

रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन्स्वसुः ।
पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली ॥ १८ ॥

यद्यपि तत्त्वोपदेशे रुक्मी स्थितः, तत्त्वेन च सर्वे निवृत्तव्यापारा जाताः, रुक्मी तु न जात इति तुशब्दार्थः । ननु कोपराधः, य एव क्षत्रियः बलवान्नयति तस्यैव भार्या भवतीति क्षत्रियाणां स्थितिः । तत्राह स्वसुः राक्षसोद्वाहमसहन्निति । ये हि कुलीनाः सन्तो दुर्बलाः, तत्कन्या राक्षसविधिना नीयते । स्वयं तु शूरः, अतो राक्षसविवाहोऽनुचितः । किञ्च । कृष्णद्विडयम् । अन्यश्चेन्नयेत्, न वदेदपि । द्विष्टेन नीतं न काप्युपकाराय भविष्यति । स्थापनीयं च शत्रुत्वम् । तत्सम्बन्धे सत्यशक्यमिति सम्बन्धदूरीकरणार्थं तस्य प्रवृत्तिः । कन्याहविषोस्तुल्यत्वात् । 'द्विषता हि हविर्भुक्तं नेह नान्यत्र तद्भवे'दिति वाक्यात् । कन्यापि द्विषता भुक्ता न लोकद्वयोपकारिणीति तस्या भोगं वा निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः । अत एव पृष्ठतोन्वगमत् । येनैव मार्गेण कृष्णो गतः, तेनैव मार्गेण स्वयमपि गतः । अथवा । अयं यदैव भगवान् निर्गतः, तदैव प्रचलितः, परमन्ये निवृत्ताः, अयं तु न निवृत्त इति वैलक्षण्यम् । एकयाक्षौहिण्या परिवृतः सन् गतः । ननु बहव एव गता हतोद्यमा जाताः, कथमयमेकाकी गच्छतीत्याशङ्क्याह बलीति । अयमत्यन्तं बलिष्ठः ॥१८॥

अत एव महतीं प्रतिज्ञां चक्रे इत्याह रुक्मीति ।

रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः ॥ १९ ॥

अमर्षी अप्रतीकारक्रोधवान् । सुष्ठु संरब्धः युद्धार्थं कृतोद्यमः । सर्वभूभुजां शृण्वतां मध्ये प्रतिजज्ञे, प्रतिज्ञां कृतवान् । क्रोधसंरम्भान्न ज्ञातवान् । सामग्री गृहीतेति निर्भयः, निवारकाश्च न जाताः सर्वे । सहायापेक्षा तु नास्तीत्याह महाबाहुरिति । महती क्रियाशक्तिः यस्येत्यर्थः । ततो दंशितः बद्धकवचः सशरासनश्च ॥ १९ ॥

---

१. राजसा इति पाठः ।

प्रतिज्ञामाह अहत्वेति ।

अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ २० ॥

अप्रत्यूह्येति । रुक्मिणीमग्नितुल्यां मन्यते । यथा आयतनादग्निः बहिर्श्चेन्निर्गच्छति। तत्पुनरायतने व्यूह्यते, ततः कुलादपगता पुनः कुले व्यूह्येति भावः । नन्वेतदशक्यमिति चेत्, तत्राह कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति । अयमेव नियमः, यदुभयमकृत्वा कुण्डिनाप्रवेश इति । अतः कुण्डिनाप्रवेश एव तस्य फलिष्यति । अत एव विगानाभावात् निर्धारितस्यानुक्तत्वात् न पदानामन्यथार्थो वक्तव्यः । एतदहं सत्यं ब्रवीमीति शपथः ॥ २० ॥

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरम् ।
चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत् ॥ २१ ॥

ततः पित्राद्यभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेणैव एवमुक्त्वा रथमारुह्य स्वसारथिं प्रति प्राह । अन्यथा स न तथा कुर्यात् । सहजद्वेषाभावात् । सत्वरमित्युभयत्र । अश्वान् प्रेरय । यतस्तस्य मे च संयुगो भवेत् । प्रार्थनायां लिङ् । यथा मम तस्य संयुगो भवति, तथा चोदयेति । भवेदिति विध्यर्थो वा । अपूर्वत्वात् । यतोऽयं कृष्णः स्त्रीप्रियः, अतः स्त्रियं हृतवानिति ॥ २१ ॥

गत्वा यत्कर्तव्यं तदाह अद्याहमिति ।

अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ।
नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता ॥ २२ ॥

निशितैरिति । सहार्थे तृतीया । सुदुष्टेष्वपि मतिर्यस्येति । गोपालत्वं शब्दतो न दोषः, अभिप्रायतस्तथा भवति, तत्प्रकृतेनाङ्गीक्रियत इति, नान्यथा वक्तव्यम् । वीर्यजनितो यो मदः तमहं नेष्ये ग्रहीष्यामि, येन भगवता कृत्वा मदं प्राप्स्यामीत्यर्थः । पूर्वं नास्माकं गर्वः स्थितः, अधुना भगवत्सम्बन्धात् नास्मत्सदृशा वीराः सन्तीति गर्वो भविष्यति । क्षत्रियाणां वीर्यमेव महत्त्वसूचकमिति न मदमात्रं निरूपितम् । ननु भगवतो हेतुत्वं कथमित्याह येन मे स्वसा प्रसभं हृतेति । बलात्कारेण हरन् वीर्यं शिक्षां चोपदिष्टवान् । बाणानपि प्राप्स्यामि वीर्यमपीति । ससाधनबलप्राप्तिर्भगवदाभिमुख्यगमने फलमित्यर्थः । तत्सम्मुखमेव गन्तव्यमिति नियोगः ॥ २२ ॥

विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ।
रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठेत्यथाब्रवीत् ॥ २३ ॥

विशेषेण कत्थमानः असम्बद्धमिव भाषमाणः । भगवान् हि महत्या प्रार्थनया तां हृतवान्, न तु बलादिति असम्बद्धता । नन्वचिन्त्यैश्वर्यं भगवतः श्रुत्वा दृष्ट्वा च कथमेवं वदतीत्याशङ्क्याह कुमतिरिति । ऊहादौ न तस्य सामर्थ्यम् । स हि सर्वमेव यथाकथञ्चिज्ज्ञातमिति भगवच्चरितं मन्यते । तत्र प्रमाणमाह ईश्वरस्याप्रमाणविदिति । ईश्वरस्य प्रमाणं सामर्थ्यं न जानाति । प्रमाणशब्दः आदरणीयपरोऽपि क्वचित्परिमाणवाच्यपि,

प्रमाणं परिमाणमिति । यथा अत्रैव । 'विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वे'त्यत्र च । उपसर्गस्य अन्योपसर्गार्थत्वात् न नानार्थत्वं समुदायस्य । एवं दुर्बुद्धिरेकेनैव रथेन भगवत्समीपं गत्वा गोविन्दं भक्तकृपालुं सन्मात्रस्यैवेन्द्रम्, अत एव रुक्मिणीं हृत्वा गच्छन्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यब्रवीत् । द्विरुक्तिः आदरे अधिक्षेपे वा । चकारात् स्तुतिवाक्यान्यन्यानि वा ॥ २३ ॥

तथोक्ते भगवान् स्थितः । तदा यत्कृतवांस्तदाह धनुर्विकृष्येति ।

धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ।
आह चारे क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥ २४ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

स्तुतिपक्षे मदुद्धारमकृत्वैव केवलं रुक्मिणीहरणमयुक्तमिति वाक्यानामर्थः । नन्वनधिकारी कथं कृतार्थीकर्तव्य इत्याशङ्क्य स्वाधिकारनिरूपणार्थं युद्धं प्रदर्शयतीति धनुर्विकृष्येति । सुदृढमिति सुष्ठु प्रतिज्ञायां दृढम् । भगवन्तमालक्ष्य स्वशौर्यं प्रदर्शयन् । त्रिभिः शरैः अर्थाल्लोकत्रयं जघ्ने । शरो ह्युपर्यावरणभूतो रसानाम्, तत्र जलस्य पृथिवी शरो भवति, अन्तरिक्षमपि वायोः, स्वरपि ब्रह्माण्डस्य, सर्वं भगवते निवेदितवानिति वा । हस्तो हि हन्तीति हस्तेन दत्तवानित्यर्थः । न केवलं सर्वस्वनिवेदनमेव कृतवान्, किन्तु वाक्यमप्युक्तवान्, अन्यथा वाचनिकं न दत्तवानिति स्यात् । आह चार इति । भगवन्तं प्रति विज्ञापनार्थमाह । चारे चरणयोग्ये हृदये सात्त्विके क्षणं तिष्ठ । ननु किं स्यात् स्थित इत्याशङ्क्याह यदूनामिति । यदूनां कुलं पान्तीति कुलपाः, कुलपा वा माया, तान् तां वा अंसेन क्रियाशक्त्या नयतीति तथा । ये केचन यादवानां रक्षकाः, तान् सर्वानेव वैकुण्ठं प्रापयति । अत एवं भक्तवत्सलः अस्मद्धृदयेऽपि क्षणं स्थितः अस्मदीयान् अस्मदुपकारिणश्च वैकुण्ठं नेष्यतीति तदर्थं प्रार्थना ॥ २४ ॥

कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वाङ्क्षवद्धविः ।
हरिष्येऽद्य मदं मन्द मायिनः कूटयोधिनः ॥ २५ ॥

किञ्च, कुत्र यासीति । जीवानां स्वसा ब्रह्मानन्दो भवति । सम्बन्धमात्रं स्वांशिन आनन्द इति । ननु कदाचिदप्यनुभवः, अतः स्वसैव भवति । तां गृहीत्वा अस्मदुद्धारमकृत्वा उद्धृतानेव यादवान् उद्धर्तुं किमर्थं गच्छसीत्यर्थः । मुषित्वेति । परोक्षं हृत्वा । जीवानां निकटेऽपि ब्रह्मानन्दः स्थितः जीवैर्न दृश्यते, अनुभवति भगवानेव । ध्वाङ्क्षवदिति । यथा ध्वाङ्क्षं विहाय हविर्नीयते । ध्वाङ्क्षो हविर्न भवति । अन्यत्सर्वं जगत्युत्पन्नं हविर्भवति, भगवान् सर्वयज्ञभोक्ता, तत्र सर्वे पशवः, काकं विहाय । तथा सर्वजगदुद्धारार्थमागतः मामेव विहाय कथं गच्छसीत्यात्मनो धिक्कारः । हविरपि परोक्षमेव गृह्यते । 'परोक्षप्रिया (इव हि) देवाः प्रत्यक्षद्विष'इति । तर्हि त्वयैव काकदृष्टान्त उक्त इति

विवरणटिप्पणी ।

विकत्थमान इत्यत्र । प्रमाणमाहेति । कुमतित्वानुमितिकरणमीश्वरप्रमाणाज्ञानमित्यर्थः ।

त्वमग्राह्य एवेति चेत्, तत्राह हनिष्येऽद्य मदं मन्देति । मन्द मदं स्वस्मिन् दोषात्मकं यद्वशात् त्वया कृपा न विधीयते । मन्दमायिनो वा मन्दा माया अस्यास्तीति । अनेन माया मन्दैव क्रियते, न कार्यक्षमा भवति, कूटयोधिनो मायिनो भगवतः स कपटेनैव युद्धं करोति, वस्तुतो मुक्तिं प्रयच्छति । एतादृशे भगवति स्थिते प्रतिबन्धकत्वेन समागतं स्वधर्मं दूरीकरिष्यामीति वचनं युक्तमेव ॥ २५ ॥

तर्हि कथं त्वमुद्धर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मानन्दमसम्यं प्रयच्छेत्याह यावन्न मे हतो बाणैरिति ।

यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुञ्च दारिकाम् ।
स्मयन् कृष्णो धनुश्छित्त्वा षड्भिर्विव्याध रुक्मिणम् ॥ २६ ॥

मे बाणाः मन्मारकत्वेन समागतानीन्द्रियाणि तैर्यावन्न हतः, यदीन्द्रियाणि त्वद्रसं प्राप्स्यन्ति, तदा ब्रह्मानन्दं नापेक्षन्ते, तदा भक्तिमेव ग्रहीष्यन्ति, तावत्पर्यन्तं ब्रह्मानन्दो देय इत्यर्थः । यतः सा दारिका मुक्तिः संसारं विदारयिष्यति । भक्तेः पूर्वं मुक्तिप्रार्थना युक्तैव । ननु कोऽयमाग्रह इदानीमेव फलं देयमिति, तत्राह शयीथा इति । यावत्प्रलये सर्वं संहृत्य शयनं करिष्यसि, ततः पूर्वं मोचयेत्यर्थः । एवमुक्तो भगवान् हास्येन तं व्यामोहयन् दुरात्मायं मर्तुकामः समायातीति, स्वयं भगवान् स्त्रीणां हितकर्ता, रुक्मिणी न त्याज्येति, तस्य धनुः छित्त्वा येन शरान् प्रक्षिप्तवान् तत् दूरीकृत्य, षड्भिः शरैः रुक्मिणं विव्याध । षोढा विहितो हि पुरुषः । ततः सर्वाङ्गेषु ताडितवान् ॥ २६ ॥

अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ।
सचान्यद्धनुरादाय कृष्णं विव्याध पञ्चभिः ॥ २७ ॥
तैस्ताडितः शरौघैस्तु चिच्छेद धनुरच्युतः ।
स चान्यद्धनुरादत्त तदप्यच्छिनदच्युतः ।
पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदच्युतः ॥ २८ ॥

ततः अष्टभिः द्वाभ्यां द्वाभ्यां एकैकं चतुरो वाहान् अश्वान् विव्याध । द्वाभ्यां च सूतम् । एते त्रिधा छिन्नाः पञ्चापि । ध्वजश्चतुर्धा छिन्नः । एवं साक्षात्परंपराङ्गानि सर्वाण्येव भिन्नानि । तच्छेदनार्थं प्रवृत्तेनैव बाणेन धनुश्छिन्नमिति न धनुषो भेदे पृथक् शरा उक्ताः । तदा सोऽप्यन्यत् धनुरादत्त । भगवानपि प्राणिघातकं धनुर्विहाय अन्यद्धनुर्गृहीतवानिति चकारेण ज्ञायते । तदपि आच्छिनत् ग्रहणमात्रेणैव, तत्र हेतुः अच्युत इति । स्वयमच्युतः, देववरप्राप्तं च धनुः । अतस्तच्छरस्य वैयर्थ्यसम्पादनात् पूर्वमेव तच्छिन्नम्, ततोऽन्यदपि गृहीतवानित्याह पुनरन्यदुपादत्तेति । 'त्रिसत्या हि देवा' इति धनुषः त्रिर्ग्रहणम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासीशक्तितोमरम् ।
यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं सोऽच्छिनद्विभुः ॥ २९ ॥

ततः परिघादीन् गृहीतवान् । चर्मासी इति दीर्घः छान्दसः । चर्मादिपदमेकं

नामरान्तरम् । किंबहुना । यद्यदायुधमादधात्, देवतादिप्रेरणया, स्वतो वा, तत्सर्वमेवाच्छिनत् । एवं करणे सामर्थ्यं विभुरिति ॥ २९ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ततोऽतियत्नेन सर्वभावेनागत इत्याह ततो रथादवप्लुत्येति ।

ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया ।

कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतङ्ग इव पावकम् ॥ ३० ॥

केवलं खड्गपाणिः, न तु चर्मापि । जिघांसयेति जीवननिरपेक्षः आत्मानमेव भगवद्द्वारा मारयितुं कृष्णं परमानन्दमभ्यद्रवत् । युक्तमेव हि प्राकृतं परित्यज्य परमानन्दो ग्राह्य इति । तथापि शरीरं प्रियं सर्वस्यापीति कथं तथा समागत इति चेत्, तत्राह पतङ्ग इव पावकमिति । ते हि सूक्ष्माः अग्नावात्मानं पातयित्वा परमार्थदृष्ट्या कृतार्था भविष्यन्ति, बहिर्दृष्ट्या तु अग्निं मारयिष्याम इति बुद्ध्वा प्रवृत्ताः स्वयं म्रियन्ते । तथायमपि प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो भगवानक्लिष्टकर्मा तस्याभिलषितं कुर्वन्, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति च वाक्यं सत्यं कुर्वन्, तन्मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह तस्य चापततत इति ।

तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः ।

छित्त्वासिमाददे तिग्मं रुक्मिणं हन्तुमुद्यतः ॥ ३१ ॥

तादृशस्यापि खड्गं चर्म च इषुभिः चिच्छेद । चर्मापि गृहीतं खड्गकोशो वा । तिलशश्छेदनं स्वशौर्यख्यापनार्थम् । तद्रुधिरमेव वा तत्र प्रवहज्जलात्मकं सत् तस्य परलोक उपतिष्ठेतेति तत्सतिलं कृतवानित्यर्थः । एवं धनुरघातकमिति निर्जीवान् छित्त्वा तद्वधार्थं खड्गं गृहीतवानित्याह असिमाददे इति । एतस्मिन् हते जगति स्वरूपाज्ञानं निवर्ततैव । यतोऽयं रुक्मी मुख्यो भगवद्विद्ट् । अतो भगवान् तं हन्तुमुद्यतो जातः, न तु मारितवान् ॥ ३१ ॥

एवं स्वरूपाज्ञाननाशो मायाया हितकारी न भवतीति रुक्मिणी तन्निषेधार्थं प्रवृत्तेत्याह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला ।

पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती ॥ ३२ ॥

रुक्मिणी प्रार्थयितुमुवाच । यद्यपि दुष्टो भवति, तथापि स्वार्थं तावत्करोतीति । यदर्थं यो यतते, तेन प्रतिकर्तव्यमिति तस्या उद्योगः । तत्रापि भ्राता, तस्यापि वधोद्योगः,

---

विवरणटिप्पणी ।

तस्य चापतत इत्यत्र । सलिलमिति । खड्गचर्मणोस्तिलत्वसंपादनकथनेन रुधिरस्य सलिलत्वं सूचितम् । तथाच पितृत्वे तर्पणार्थं तिलोदकं संपन्नमिति भावः ।

---

१ सलिलमिति छिन्नपाठः ।

तत्रापि वधात्पूर्वं स्वयं दृष्टः, स्वयं च रुक्मिणी तत्सम्बन्धिनी । पश्चाद्भयेन विह्वला जाता । क्रोधे कदाचिदात्मानमपि मारयेत्, लोके चापकीर्तिर्भवेत्, बलाद्भगवन्तमाहूय भ्रातरं मारितवतीति बहव एव पक्षाः भयहेतवो वर्तन्ते । अतो भयैः कृत्वा विह्वला स्वयमपि शुष्कानना जाता । अत्यन्तं विज्ञा उपायान्तरमलभमाना मत्पतिरयमिति भर्तुः पादयोः पतित्वा उक्तवती । चरणपातेन देहेन निवारणम् । विह्वलतया मनसा निवारणम् । वाचा च निवारयति । नन्वीश्वरो भगवान्, कथमेतन्निवारितो निवर्तेतेति चेत्, तत्राह करुणमिति । करुणं यथा भवति, तथा उवाच, नतु प्रौढ्या । किञ्च । पतिव्रताया न ह्यन्य उपायोऽस्ति सर्वत्र भर्तृप्रार्थनाव्यतिरेकेण, तदाह सतीति ॥ ३२ ॥

तस्या वाक्यमाह योगेश्वरेति ।

योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेव जगत्पते ।
हन्तुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज ॥ ३३ ॥

ननु मारणार्थं समागतः, कथं निवार्यत इति चेत्, तत्राह योगेश्वरेति । भगवान् योगस्य नियन्ता अनेकानेवोपायान् जानाति, किं वधेनेति भावः । अनेनैव वाक्येन भगवता वधानुकल्पो मुण्डनं कृतम् । तच्च रुक्मिण्या मदुक्तमेव कृतमिति ज्ञात्वा, मुण्डनमनिवार्य, वाचाप्यनुक्त्वा, अन्तरेव तापं कृतवती । तदर्थं बलभद्रस्य सान्त्वनमित्यनवद्यम् । अनेन मारयितुं समागतः भ्राता तव मारयेच्चेत्, तदा तव सुखं भवेदित्युपालम्भोऽपि निवारितः । किञ्च । अप्रमेयात्मन्निति । प्रमातुमप्ययोग्य आत्मा स्वरूपं यस्य, किं पुनः क्रियाविषयो भविष्यतीति शङ्कापि निवारिता । क्रिययैवानिष्टशङ्केति । किञ्च । देवानामपि देवस्त्वम्, देवा एवामराः, तत्र तव समागतस्यापि का चिन्ता भवेत् । किञ्च । जगत्पत इति । तस्यापि त्वं पतिः रक्षकः, अतः शिक्षैव कर्तव्या । अत एव हन्तुं नार्हसि, सुतरामिदानीम् । कल्याण अद्यैव कृतविवाहः, तत्रापि मे भ्रातरम् । शालको हि विवाहदिवसे मान्य इति । पश्चादपकारं करिष्यतीति चेत्, तत्राह महाभुजेति । महान् भुजः क्रियाशक्तिर्यस्येति सम्बोधनेन समाधानार्थं सामर्थ्यं स्मारितम् ॥ ३३ ॥

एवं विज्ञापितः वधान्निवृत्तो वधानुकल्पं कृतवानित्याह तया परित्रासेति ।

श्रीशुक उवाच—

तया परित्रासविकम्पिताङ्गया शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकण्ठया ।
कातर्यविस्रंसितकेशमालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत ॥ ३४ ॥

परित्रासेन विकम्पितमङ्गं यस्याः । शोकेन च शुष्यन्मुखं रुद्धश्च कण्ठो यस्याः । कातरतया विस्रंसिताः केशाः मालाश्च यस्याः । गुणत्रयकार्यं तस्यां पूर्णं जातमित्युक्तं भवति । परित्रासः सत्त्वस्य, शोकस्तमसः, कातरता रजस इति । एवं विद्यमानानां गुणानामपगमात् केवलं सा दीनेति तादृश्या गृहीतपादः करुणावानेवं न्यवर्तत ॥ ३४ ॥

चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत् ।
तावन्ममर्दुः परसैन्यमुद्धतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥ ३५ ॥

वधानुकल्पो हि वपनं मुख्यम् । द्रविणादानं च । स्थानान्निर्यापणं तु तेनैव प्रतिज्ञातम् । अतस्तस्यैव चैलेन चोरवत्तं बद्ध्वा । स हि रुक्मिणीं नेतुमागत इति चोरदण्डः । तं प्रसिद्धम् । प्रसिद्धस्य तावतैव महती पीडा भवतीति । ततः असाधुकारिणं घातकं सश्मश्रुकेशं श्मश्रुकेशसहितं तं प्रकर्षेण वपन्, सेवकेन प्रेरणया विकृतरूपं कृतवान् । क्वचित्केशाः श्मश्रूणि च रक्षिताः, क्वचिन्मुण्डिताः, यथैव विकृतो भवति । प्रायेण एवंरूपः स सर्वदैव स्थितो यावन्मरणम् । अन्यथा भगवानेवं न कुर्यात् । यावद्भगवान् विरूपं करोति, तावत्तस्य परस्य शत्रोरुद्धतं सैन्यम् । न केवलमेतद्दोषेणैव सैन्यं हतम्, किन्तु सैन्यमपि दुष्टमिति तथा कृतवन्तः । अत्रत्या अपि समर्था इत्याह यदुप्रवीरा इति । अनायासेन मारणे दृष्टान्तः नलिनीं यथेति । बहवो वीराः गदसङ्कर्षणादयः, एका चाक्षौहिणी, अतो नलिनीमित्येकवचनम् ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्कृतं रुक्मिनिग्रहणं निरूप्य भगवतः सकाशात् ज्येष्ठस्य बलभद्रस्य कृतं सान्त्वनमाह, सार्धैरेव सप्तदशभिः, कृष्णान्तिकमिति ।

कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ।
तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः ।
विमुच्य बद्धं करुणो भगवान्कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

मुख्यात्र रुक्मिणी समाधेया । मध्यमो रुक्मी । प्राकृताः सहायराजानः । अतः सेनया भगवतोऽपि कनिष्ठया ते हताः, भगवता च मध्यमः, भगवज्ज्येष्ठेन च सान्त्वनमुक्तमिति युक्तमत्र प्रकरणत्रयम् । सर्वे एव तद्बलं हत्वा समागताः कृष्णान्तिकमुपव्रज्य विकृतं रुक्मिणं ददृशुः । तथाभूतमिति । विशेषतो न वक्तव्यम्, सोऽपि मूर्च्छितप्रायस्तिष्ठतीति । वधानुकल्पं निरूपयितुमाह हतप्रायमिति । विशेषतो रामस्तं तथाभूतं दृष्ट्वा सम्यक् कर्षणकार्यत्वात् सशिखवपनं च कर्मानधिकारं सम्पादयतीति, तत्रापि सङ्कर्षण एव कर्तेति, भगवतः तत् कर्तव्यं न भवतीति, स्वयं सङ्कर्षणः हन्तुमपि विभुः समर्थः । भगवता बद्धं विमुच्य कृष्णमब्रवीत् । ननु कथमेवं भगवत्कृतमन्यथा कृतवान्, तत्राह करुण इति । करुणा हि भगवता दुःखं प्रापितेष्वेव पुरुषेषु कृपया प्रतीकारार्थं यतन्ते । ननु तथापि भगवन्तं पृष्ट्वा तथा विधेयम्, किमिति स्वयमेव मोचितवान्, तत्राह भगवानिति । बलभद्रे आविर्भूतो भगवानेव मोचितवानित्यर्थः । एतदन्ता मध्ये सङ्कर्षणकथा, विशिष्टा त्वग्रे वक्तव्या । अत एव कृष्णमब्रवीत् । अत्र कृष्णपदं 'कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूवे'ति कृष्णपरम्, अतो ज्येष्ठत्वान्नानौचित्यम् ॥ ३६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

भगवन्तं प्रति कृतस्याननुमोदनमाह असाध्विदमिति ।

असाध्विदं त्वया कृष्ण कृतमस्मज्जुगुप्सितम् ।
वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ॥ ३७ ॥

यत् कृतं तदग्रे वक्तव्यम् । तदसाध्वेव । मरणानन्तरमेव हि सर्वक्षौरं विधीयते । किञ्च । यत्कृतं तदस्मत्कृतम्, अस्मत्तः कृतम्, वयमेव हेतवः सङ्कर्षणरूपाः । न तु स्वामिनस्तव कार्यम्, यतो जुगुप्सितमेतत् । परमार्थतोऽयमर्थः । व्यवहारेऽपि यद्यप्यस्य वपनं कर्तुं युक्तम्, अयमेतदर्ह एव, तथाप्यस्मज्जुगुप्सितमस्माकं तु नोचितमित्यर्थः । अधमभक्षकायाप्युत्तमैर्नाधमं भक्ष्यं दीयते, तदेवाह वपनं श्मश्रुकेशानामिति । श्मश्रूणां केशानां च सुहृदः सकाशात् वैरूप्यं वध एव । अतः सुहृत्त्वात् वधोऽनुचितः । एतदपि रुक्मिणीसान्त्वनार्थमेवेति ज्ञायते । उपसंहारबलीयस्त्वात् । उभयस्याप्रकरणित्वात् ॥ ३७ ॥

अतस्तामेव साक्षात् सान्त्वयति मैवास्मानिति ।

मैवास्मान्साध्व्यसूयेथा भ्रातृवैरूप्यचिन्तया ।
सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ ३८ ॥

हे साध्वि । पतिव्रताया भर्तृकृतं मन्तव्यमिति धर्मः । अतएव अस्मान्सर्वानेव मासूयेथाः, दोषारोपेण मा विचारय । यद्यपि भावकचित्तमपि समीचीनम्, भाव्ये च न दोषः कोऽपि, तथापि भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया तद्धर्मारोपात् कदाचिदसूया भवेत्, तां निवारयति । ननु लौकिकदृष्ट्या कर्तव्यैवासूया, कथं जरासन्धो मुक्तः, केवलः कथमयं मुण्डित इति चेत्, तत्राह सुखदुःखद इति । स्वकर्मवशादेव सुखदुःखानुभवः । सङ्कर्षणो हि ज्ञानप्रधानः । अन्यथा सर्वान् (न) मारयेत् । 'नायं हन्ति न हन्यत' इति तत्र सिद्धान्तः । तथा अत्रापि कर्मणैव सर्वमिति तदनुसारेणात्रापि बोधनम् । अतोऽयं साधारण इति, सोऽपि शृणोतीति कर्ममार्ग एव बोधितः । अत एव स्वयं स्वस्य सुखदुःखदः, अन्यो न भवति । तत्र हेतुमाह स्वकृतभुगिति । कर्मणि स्वस्य स्वातन्त्र्यात् तत् फलमपि कर्तृगाम्येव भवति । अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

एवं प्रतिबोधिते केवलमस्मदपराधमेव स्थापयति बलभद्रो, न स्वापराधमिति अतुल्यता प्रतिभाता, अतः पुनस्तां बोधयितुं भगवन्तमाह बन्धुरिति ।

बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि न बन्धोर्वधमर्हति ।
त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ॥ ३९ ॥

विवरणटिप्पणी ।

वपनं श्मश्रुकेशानामित्यत्र । उभयस्येति । रुक्मिणीसान्त्वनस्य भगवद्बोधनस्य च प्रकरणित्वे वाक्यभेद इति भावः । अत इति । अतः परमित्यर्थः ।

मैवास्मानित्यत्र । अतोयमिति । अयं पक्षः साधारण इत्यर्थः ।

वधमर्हति येन दोषेण तादृशो दोषो यस्य स वधार्हदोषः पुरुषः। तादृशः बन्धोः साक्षाद्वधं नार्हति। अन्यथा बन्धुत्वं न स्यात्। शत्रुरेव वधकर्ता। अयोग्यं कुर्वन् अयुक्त एव भवति। ननु यथा स्वधर्मः, स न मारणीय इति, तथा तस्यापि धर्मः, अतिक्रमो न कर्तव्य इति। स चेत् स्वधर्मं न कुर्यात्, कथमन्यः कुर्यादिति चेत्, तत्राह त्याज्य इति। वस्तुतस्तु तेन स्वधर्मस्त्यक्त इति न स्वेनापि स्वधर्मस्त्यक्तव्यः, तथा सत्युभयोरेव तुल्यता स्यात्। अथ तत्कर्म सार्थकं कर्तव्यमिति स्वोद्यमः, तत्राप्युच्यते। स्वेनैव दोषेण हतः। पुनः किमर्थं हन्यत इति। न हि तत्कर्मणा प्रेरितत्वं स्वस्य युक्तम्। तत्कर्म स्वयमेव अन्यं प्रेरयेत्। अतः कर्मणैव हतः, तदङ्गत्वे स्वस्य हानिरिति। भिन्नतया स्वयं चेन्मारयेत्, तदा पिष्टपेषणमेव भवेदिति, किं हन्यत इति प्रश्नार्थ आक्षेपार्थो वा। पिश्वापि वेदे प्रैष उक्तः। अणूनि कुरुतादिति, तस्य प्रजोजनं मेध्यत्वायेति श्रुतावेवोक्तम्। तथा अयमपि पवित्रो भवतु, मोक्षं वा प्राप्नोत्विति प्रश्नार्थो भवति। एवमेवेति चेत्, तत्राह किं हन्यत इति। न हन्तव्य एव, किन्तु त्याज्यः। दुष्टं हि न संस्क्रियते, अयं तु दुष्ट एवेति न संस्कारमर्हतीति भावः॥ ३९॥

एवं शास्त्रार्थतः स न वध्यो भवतीति निरूप्य, लोकन्यायेनापि न वध्यत इति निरूपयति क्षत्रियाणामयं धर्म इति द्वाभ्याम्।

क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः।
भ्रातापि भ्रातरं हन्याद्येन घोरं तमस्ततः॥ ४०॥
राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः।
मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि॥ ४१॥

ननु यो मारयितुमायाति, स मार्यत इति, 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति लोकवेदाभ्यां हननं तस्य युक्तम्, तत्कथं निषिध्यत इति चेत्, तत्रोच्यते, किं हत इति हन्यते, अयुक्तं करोतीति वा। तत्र नाद्यः। अभावात्। प्रकृते असम्भवाच्च। अयुक्तता तु नास्तीत्याह। क्षत्रियाणामयं घोरात्मको धर्मः प्रजापतिनैव विनिर्मितः। त्रिविधा हि धर्माः, शान्तो घोरो विमूढश्चेति। तत्र शान्तो ब्राह्मणेषु स्थापितः। घोरः क्षत्रियेषु। विमूढो वैश्यशूद्रयोः। अतः अयं परिदृश्यमानः तीक्ष्णशस्त्राणि गृहीत्वा स्वप्रवृत्तिं प्रदर्शयन्निवाह। तत्र न सम्बन्धापेक्षेत्याह भ्रातापि भ्रातरं हन्यादिति। नन्वेवं सत्ययं धर्म एव चेत्, तर्हि कथं घोरः स्यात्, तत्राह येन घोरं तम इति। ततो घोरमेव तमो भवति। अज्ञानमत्र तमः, तदपि भयानकम्। एवं कर्मणा दैत्यत्वं भवतीत्यर्थः।

ननु सत्यं यदि युद्धमेव कुर्यात्, तदा अशस्त्रं विरथं कृत्वा तं शत्रुस्त्यजेत्, अयं त्वसभ्यं बहु वदतीति मुखरत्वान्मारणीय एवेति चेत्, तत्राह राज्यस्येति। तेषामसभ्यवचनमपि प्रजापतिविनिर्मितमेव। तत्र साधारण्येन षड् हेतून् निर्दिशति। राज्यं

VIBRANT PUSHTI VADODARA

चेत्कस्यचित्केनचिद्धृतं तदा स क्षत्रियः । अन्यथावं न मारयिष्यतीति । राज्ये च गते केवलं जीवनमयुक्तमिति मरणार्थं शत्रून् क्षिपन्ति । श्रीमदान्धा अपि क्षिपन्ति । पूर्वं श्रिया जातो यो मदः तेन अन्धाः विवेकरहिताः, अतः क्षेपो युक्त एव । एवं भूमेः राज्यैकदेशस्य वा । वित्तस्य धनस्य । स्त्रियोर्थे मानस्य वार्थे तेजसो वार्थे । एवं षण्णामर्थे क्षिपन्ति । तत्रापि ये मानिनः । अनुक्तसर्वहेतुसमुच्चयार्थमाह अन्यस्य वा हेतोरिति । युक्तश्चायमर्थः । अतोऽस्य क्षेपोऽपि युक्त एवेति न हननमुचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

ननु न हत एव मयाप्ययम्, किमित्युपालम्भः क्रियत इति चेत्, तत्राह तवेयं विषमा बुद्धिरिति ।

तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम् ।
यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां भद्रमक्षयम् ॥ ४२ ॥

अयं न हत इति या बुद्धिः, सा तव विषमा, न समा । यदि नापकृतः स्यात्, तदा समा स्यात् । यदि वा वधं कुर्याः, तथापि लोकन्यायेन समा स्यात् । यत्तु सुहृदां भद्रमभद्रं मन्यसे, तत्राप्यक्षयं तदभद्रं न दिनमात्रेणापगच्छति, किन्तु यावज्जीवं तिष्ठति । नन्वस्त्येव लोके विषमा बुद्धिः, को दोष इति चेत्, तत्राह । सर्वभूतेषु दुर्हृदामेव विषमा बुद्धिर्भवति, न तु तव, न वा सुहृदाम् । येषां हि चित्ते कापट्यम्, तेषामेते प्रकाराः, नतु शुद्धचित्तानामित्यर्थः । सर्वभूतेषु वा मध्ये दुर्हृदामभद्रं मन्यस इति । असुरद्विडिति वाक्यात् । दुर्हृदां वा सर्वभूतेषु लोमादिष्ववयवेषु अभद्रं मन्यस इति । भद्रं क्षौरं वा विपरीतलक्षणया अभद्रमेव । भूतानां मध्ये दुर्हृदां भद्रम्, सुहृदामभद्रम्, एतादृशमपि मुण्डनम्, तत्राप्यक्षयं त्वं मन्यस इति तव विषमा बुद्धिः । अथवा । दुर्हृदामभद्रं सुहृदां भद्रं सदा मन्यस इति । एतत्तव ब्रह्मणः अयुक्तम्, विषमा बुद्धिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं चतुर्भिः तत्सन्तोषार्थं भगवदुपालम्भनमुक्त्वा, तावताप्यपरितुष्यमाणां ज्ञानेन बोधयति आत्ममोह इति सप्तभिः । भगवान् सधर्मोऽस्या बोधं कर्तुं शक्त इति ।

स्वरूपाज्ञाननानात्वे देहादीनां च शत्रुता ।
दोषत्रयं निरूप्यादौ आत्मधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

स्वप्रकाशोऽयमात्मा हि असङ्गश्च निरूप्यते ।
जन्मादिदोषास्त्वन्यस्य अतस्तैर्नैव दुष्यति ॥ २ ॥

असंसर्गाग्रहो भ्रान्तः दृष्टान्तैर्विनिरूप्यते ।
ततोपसंहृतिर्युक्ता ज्ञानेनाज्ञाननुत्तये ॥ ३ ॥

---

१ वै द्व दुहृदां भद्रमभद्रं मन्यन्ते इति पाठः सूचितः ।

'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः शोकतरणं ज्ञानेनैव भवतीति ज्ञानमुपदिशति। अत्र ज्ञानं देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानम्[1], तावतैव देहाद्यध्यासे जातो मोहः अपगच्छति । ततस्तन्निराकरणार्थं तत्सामग्रीं प्रतिपादयति आत्ममोह इति ।

आत्ममोहो नृणामेष कल्प्यते देवमायया ।
सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनाम् ॥ ४३ ॥

आत्मनोऽयं मोहः । अज्ञानानन्तरं दोषे आविर्भूते या मूर्च्छा स मोह इति व्यवह्रियते । तथात्रापि आत्मनः अज्ञाने शरीराहंभावे च प्रादुर्भूते सुहृद्दुर्हृदित्यादिबुद्धिर्बोधमपि न विषयीकरोतीति मोहो भवति । स च पश्वादिषु तथा नास्तीति **नृणामि**त्युक्तम् । देवादीनां तथात्वेऽपि व्यवहाराभावान्नोक्तम् । **एष** इति प्रदर्शनम् । **देवस्य** भगवतो **माययेति** मोहकारणं माया निरूपिता । अन्यथा प्रत्यक्षादिषु श्रुत्यादिषु च प्रमाणेषु विद्यमानेषु प्रत्यहमेतस्य वृद्धिर्न स्यात् । देवानां माया नृणां दुस्तरा भवतीति, यथा नृणां माया पशूनाम् । अतो देवपदम् । सुतरामेव पुरुषोत्तममाया सर्वेषामेव दुस्तरा । मायायास्त्रिगुणत्वात् मोहेऽपि त्रिगुणतामाह **सुहृद्दुर्हृदुदासीन** इति । उदासीनः सात्त्विकः, सुहृद्राजसः । मायया यदा मोहः, तदा सर्वत्र चेन्निर्निमित्तं व्यर्थमेव ज्ञानं स्यादिति निमित्त एवैतदित्याह इति **देहात्ममानिनामिति** । अमुना प्रकारेण देहमेवात्मानं मन्यन्ते, यदा मायया अन्येन वा देहात्मबुद्धिर्दृढा भवति, तदैते दोषाः सम्भवन्ति । ततस्तेषामुपकारापकाराभ्यां इदानीमनुभूयमानो मोहः प्रादुर्भवतीति देहात्मभावो मुख्यतया निवार्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु देहात्मभावाभावेऽपि कथमेतद्घटते । यावता परिच्छिन्न आत्मेति करणत्वेनापि[2] स्वीक्रियमाणे देहे उदासीनादिभेदा भवन्त्येव । अतो देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं व्यर्थमिति चेत्, तत्राह **एक एवेति** ।

एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥ ४४ ॥

सर्वेषु देहेषु आत्मा एक एव, यतः परो नियन्ता, अन्यथा देहेन परिच्छिन्नः देहाधीनः स्यात् । अनुभूयते च देहे स्वातन्त्र्यम्, देहान्तरे स्वातन्त्र्याभावस्तु तत्रानु-

विवरणटिप्पणी ।

आत्ममोह इत्यत्र । बोधमपीति । बोधयतीति बोधः । कर्तरि पचाद्यच् । बोधकं वाक्यमित्यर्थः । **एक एवेत्यत्र** । व्यापकजीववादः स्मार्तः सोऽत्रोक्तः । औपनिषदोऽणुजीववादोऽ-

१ देहाद्व्यतिरिक्तज्ञानमिति पाठः । २ परिच्छेदकरणत्वेनेत्यर्थः ।

सन्धानाभावात् । एवमखण्डाद्वैतभाने सर्वत्रात्मबुद्धिः । अथवा । आत्मशब्देन भगवानुच्यते । तदाभासा एव जीवा इति पर एक एव । एतद्भगवति विद्यमाने निरूपणमसमञ्जसमिति विरम्यते । युक्तश्चायमर्थः । सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति । यतोऽयमात्मा । अतति व्याप्नोतीति । अन्यथा आत्मत्वं भज्येत । अणुपरिमाणत्वे देहमपि न व्याप्येत । प्रकाशवत् गुणव्याप्तावपि चैतन्यलक्षणस्य गुणस्य सङ्कोचविकासावङ्गीकर्तव्यौ । तत्रापि नियामको देह एवेति धर्मिण एव नियामकोऽस्तु, किं धर्मनियामकत्वस्वीकारेण । यथेदं जगत् ब्रह्माण्डेनैकतामापद्यते, अन्यथा तस्यैकत्वनिर्देशो न स्यात्, तथा आत्मनिर्देशोऽपि । यथैकमेव सुवर्णं मृद्वा नानाप्रकारेण कृतिसमवेतं सद्भासते, एवमात्मापि देहादिवैलक्षण्यात् देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावमापद्यत इति न कोऽपि दोषः । सर्वेषामपि देहिनामिति । यतः सर्वेऽपि देहिनः, 'दिह उपचय' इति उपचयादिमन्तः । अतो वृद्धिह्रासावात्मनः परिच्छेदेनोपपद्येत इति व्यापकत्वे अङ्गीक्रियमाणे एकेनैव चरितार्थतेति नानात्वं व्यर्थम् । 'नानात्मानो व्यवस्थात' इति स्मृतिस्तु धर्ममर्यादार्थं नानात्मत्वं स्वीकर्तव्यमिति दोषगुणव्यवस्थया इव व्यवस्थानिरूपिका । यथा पञ्चमहाभूतानि । एकश्चात्मा सर्वसङ्घातेषु तुल्यः, तथापि कश्चिच्चाण्डालः, कश्चिद्ब्राह्मण इति धर्मव्यवहारार्थमेव विभागः कल्पितः । सामग्र्यामधर्मो धर्मो वा प्रविष्टः तथा सम्पादयतीत्यपि पक्षे धर्माधर्मयोरेव नियामकं वाक्यादतिरिक्तं विषये नास्तीति [1]व्यवस्थार्थमेव तत्कल्पना वक्तुं युक्ता । उत्[2]क्रमादयस्तु न्यायमतेऽपि न सन्ति । भगवन्मते तु भगवत इव तस्यापि गमनागमने संभविष्यतः । तत्रापीश्वरपदप्रयोगात् । 'शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर' इति वाक्याद्ब्रह्मवादेऽप्ययमेव सिद्धान्तः। तस्मात्सर्वत्रैक एवात्मेति युक्तम् । तर्हि कथं भेदप्रतीतिरिति चेत्, तत्राह नानेव गृह्यते मूढैरिति । अत्यन्ताकुशलैर्नाना गृह्यते । तैरपि क्वचिन्नानात्वं नानुभूयते, पुत्रादिषु अवयवेषु च वैलक्षण्ये भासमानेऽपि । अन्यथैको देह इति न स्यात् । अत उक्तमिवेति । तत्र स्पष्टप्रतीत्यर्थं साकारनिराकारौ दृष्टान्तयति । यथा ज्योतिरिति साकारे । यथा नभ इति निराकारे । तार्णः पार्णः । घटाकाशो मठाकाश इति ॥ ४४ ॥

विवरणटिप्पणी ।

सुरस्य रुक्मिणः शृण्वतो वक्तुमनुचितः । अत एव कर्ममार्गो बोधित इति पूर्वमुक्तम् । अतः पूर्वमीमांसासिद्धो व्यापकजीववादो बोध्यते । अविरोधस्तु चित्समष्टिरूपो जीवो व्यापक एक एव । व्यष्टिरूपास्त्वनेकेऽणवश्चेति । ब्रह्मवादेप्ययमेवेति । स्मार्तब्रह्मवादे इत्यर्थः । पुत्रादिष्विति । यथा पुत्रादिषु, तथाऽवयवेष्वपि दीर्घह्रस्वादिवैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । अन्यथेति । अवयवेष्वात्मभेदे इत्यर्थः ।

१ व्यवहारार्थमिति पाठः । २ उपक्रमादय इति पाठः ।

ननु तर्हि देहात्मबुद्धिः कथं गच्छतीत्याशङ्क्य वैलक्षण्यानुसन्धानेनेति आत्मवैलक्षण्यं देहस्य वदन् अपकारित्वमप्याह देह आद्यन्तवानेष इति ।

देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ।
आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥ ४५ ॥

आत्मा नित्यः । यो हि देशापरिच्छिन्नः, स सुतरां कालापरिच्छिन्नः, देशापरिच्छेदस्य व्यापकत्वात् । अत आत्मत्वादेव कालापरिच्छेदः सिद्धः । देहस्तु आद्यन्तवानुभयावधियुक्तः, प्रागभावप्रध्वंसाविव व्यावर्तितौ । एष इति परिदृश्यमानः, मृतानामन्तः मुण्डस्योत्पत्तिरिति प्रदर्शनस्य सार्थकता । अथवा । विद्यमानस्य देहस्य जन्ममरणयोरदृष्टत्वात् स्वव्यतिरिक्तस्यैव प्रत्यक्षसंवादात् श्रुतेः प्रामाण्यं मन्यते यस्तं प्रत्याह एष इति । एवं सदातनत्वासदातनत्वाभ्यां वैलक्षण्यमुक्त्वा गुणातीतत्वसगुणत्वाभ्यां वैलक्षण्यमाह **द्रव्येति** । द्रव्यमधिभूतम्, प्राणा आध्यात्मिकाः, गुणा आधिदैविका इति । एत एव देहेन्द्रियदेवतारूपाः, आत्मा स्वरूपं यस्य । किञ्च । आत्मन्यविद्यया क्लृप्त इति । वैलक्षण्यत्रयम् । आत्मा आधारः । आधेयो देहः, सिद्ध आत्मा, स्वतः क्लृप्तो देहः[3], (विद्यया) अविद्यया चात्मस्थाने कृतः । आत्मा तु स्वत एव प्रवृत्त इति । अनिष्टजनकत्ववैलक्षण्यमप्याह संसारयति देहिनमिति । स्वस्मिन्नभिमानमात्रे आत्मानं देहः संसारे पातयति । आत्मा तु देहस्य हितमेव वाञ्छतीति । एवं षोढा वैलक्षण्यं निरूपितम् ॥४५॥

किञ्च । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्या आत्मनः सङ्गाभावो निरूप्यते । देहस्तु सर्वसङ्गयुक्त इति वैलक्षण्यं निरूपयितुं आत्मन एव धर्मानाह नात्मन इति ।

नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगो वासता सति ।
तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥

अस्यात्मनः अन्येन देहेन संयोगो वा वियोगो वा नास्ति । वियोगो हि संयोगपूर्वक इति संयोगे निषिद्धे अवयवभेदेन संयोगाभावः । संयोगोऽपि तिष्ठत इति सिद्धसाधनतामाशङ्क्य उभयं निषेधति, संयोगोऽपि नास्ति, वियोगोऽपि नास्ति । कदाचित्संयोगोऽपि निषिद्धो वियोगेन । ननु संयोगवियोगयोः भावाभावरूपत्वे कथमुभयाभावः, प्राप्तस्यैव

विवरणटिप्पणी ।

देह आद्यन्तेत्यत्र । देशापरिच्छेदस्येति । कालापरिच्छेदो देशापरिच्छेदव्यापको भवतीत्यर्थः । प्रागभावेति । अभावः कारणं चात्रेत्यत्र वस्तुत एतयोः कारणावस्थात्वस्य व्यवस्थापनादत्रेवशब्दः । मृतानां देहानामन्तो दृश्यते । मुण्डस्यावयवादिरहितस्य देहस्य गर्भपाते उत्पत्तिर्दृश्यते । अतो न देहः सर्वदैव सावयव इति भावः ।

नात्मनोऽन्येनेत्यत्र । अस्योपदेशस्य वैराग्यार्थकत्वादसुरस्य च रुक्मिणः सन्निधा-

१ नाशः विशरणमिति यावत् । २ आद्यन्तवत्तायामिति शेषः । ३ देह इत्यनन्तरं विद्ययेत्यधिकम् ।

नानिषेध इति न नियमः, सम्भावितस्यापि निषेधात्, तत्राह असतेति । असता देहेन आत्मनो न संयोगवियोगौ, यथा रज्जुसर्पयोः । न हि सर्पस्य कोऽप्यंशो रज्जौ भवति । ननु प्रत्यक्षश्रुतिभ्यां देहस्य परिदृष्टत्वात् अनुमानप्रत्यक्षश्रुतिभिः आत्मनोऽपि प्रतीतेः वैलक्षण्यस्य चोक्तत्वात् वियोग एवास्तु, कथमुभयाभाव इति चेत् । ननूक्तमसत्वादिति तदेव प्रमाणसिद्धत्वान्न भविष्यतीत्याशङ्क्य, तत्र हेतुमाह तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेरिति । तस्य देहस्य प्रसिद्धेः उत्पत्तेर्ज्ञप्तेर्वा । आत्महेतुत्वादात्मभासैव देहो भासत इति पृथक् स्थित्यभावात् संयोगवियोगौ न भवतः । पृथक्लब्धसत्ताकावेव संयुक्तौ वियुक्तौ वा भवत इति लोकस्थितिः । अत एवोत्पत्तौ यद्यदधीनम्, तत्र न संयोगः सम्बन्धः । यथा द्रव्यगुणयोः, यथा वा ज्ञप्तौ ज्ञानविषययोः, तथापि उभयोः सत्त्वात्समवायः स्वरूपं वा सम्बन्धोऽङ्गीकृतः । अत्र देहस्यासत्त्वात् अन्यतरस्य निःस्वभावत्वात् रज्जुसर्पवत् न स्वरूपसम्बन्धः । समवायोऽपि निराकरिष्यते । सर्वथापि संयोगवियोगौ तु न भवतः । प्रकाश्यप्रकाशकयोः सम्बन्धाभावाय दृष्टान्तमाह दृग्रूपाभ्यामिति । नेत्राधिष्ठात्री देवता यः सूर्यः तेन लब्धसत्ताकं चक्षुः विषयं गृह्णाति । न हि तेनापि तयोः संयोगवियोगौ भवतः । एतस्यार्थस्य परिज्ञानमधिकारिण एव भवतीति । न हि प्रतिबिम्बेन सह दर्पणेन वा मुखस्य कोऽपि सम्बन्धोऽस्ति । सतीति सम्बोधनं उक्तविश्वासाय । अनेन देहादिष्वनासक्त्यर्थं वैराग्यमपि सूचितम् । स्वासक्त्यैव तत्सिद्धिः, अन्यथा तदभाव इति ॥ ४६ ॥

ननु जननादयो हि प्रत्यक्षानुमानश्रुतिभिर्जीवस्य प्रतीयन्ते, ततश्च सङ्घातस्यैव तथात्वात् देहस्यासत्यत्वे आत्मन एव भविष्यन्तीति संयोगे निराक्रियमाणे असत्त्वहेतुना विपरीतमापतितम्, सर्वे दोषा आत्मन्येव समागता इति चेत्, तत्राह जन्मादयस्त्विति ।

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ।
कलानामिव नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । जननादयः देहस्यैव । येन प्रकारेण देहस्य सिद्धिः, तेनैव प्रकारेण जन्मादीनाम् । तेषां च देहसम्बन्धित्वस्य च तत एव सिद्धेः । अत उभयोरसत्त्वात् जन्मादयोऽपि देहस्यैव । योग्यं योग्येन संबध्यत इति । सर्पश्चलतीति समायाति भक्षयतीति च यथा सर्पधर्मा एवं, एवं जन्मादयोऽपि देहधर्माः, यतो विक्रियाः । नह्यात्मनः सर्वविक्रियारहितस्य विक्रियाः सन्ति । क्वचिदिति । ज्ञानानन्तरं न सन्तीति इष्टमेवेति पक्षं व्यावर्तयति । न हि नायं सर्प इति बोधानन्तरमेव सर्पाभावः । किन्तु प्रतीतदशायामपि ।

विवरणटिप्पणी ।

न्मायावादो रामेणोक्तः । 'मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः । **स्वासक्त्यैवेति** । आत्मासक्त्यैव देहादिष्वनासक्तिः सिध्यति, तदभावे न सिध्यति । अत आत्मासक्त्यर्थमात्मनो देहव्यतिरेको बोध्यत इति भावः ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

तत्र ज्योतिःशास्त्रसिद्धं दृष्टान्तमाह कलानामिवेति । इन्दोः कलानां पञ्चदशसङ्ख्याकानां एकेन दिनेन एकस्या नाशः, नतु चन्द्रस्य । स हि अम्मयः, सूर्यकिरणास्तत्र प्रतिबिम्बन्ते, अपगच्छन्ति चेति कालविदः । ननु सर्वोऽपि चन्द्रः अमावास्यायां क्षीयत इति नवो नवो भवति जायमान इति च कथं कलानां क्षय इति चेत्, तत्राह । अस्य जीवस्य चन्द्रस्य च कुहूरेव मृतिः । नतु कुह्वां तस्यादर्शनकृतमपि मरणम्, तथास्य काल एव मृतिः । सच कालः कदाचित्तं प्रकाशयति देहसम्बन्धेनोच्चावचेनापि, कदाचिन्नेति तस्योत्क्रान्त्यादयो निरूप्यन्ते । नतु वस्तुतस्तस्य मरणम् । मरणे उभयोर्वियोगाद्देहस्य च पृथक्स्थितत्वात् प्रथङ्निराकरणप्रयासः ॥ ४७ ॥

ननु मिथ्याभूतेन सह कदाचित्सम्बन्धो भवति । यथा रज्जुसर्पेण, देहेन तु सम्बन्धः आभूतसंप्लवमिति दृष्टान्तवैषम्यात् देहस्य सत्यत्वं आत्मनो वा सम्बन्धित्वं भवत्विति चेत्, तत्राह यथा शयान इति ।

यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च ।
अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाप्नोत्यबुधो भवम् ॥ ४८ ॥

न हि कदाचिदेव भवति यत्तदेव मिथ्या भवतीति नियमोऽस्ति कश्चित्, अपि तु सर्वदैव दृश्यमानमप्यसद्भवति । यथा यदैव शेते, तदैव असत्यप्यर्थे आत्मानं देहं विषयान् स्रक्चन्दनादीन् फलं सुखं चानुभवति । न चैतावता तेषां सत्यता भवति । 'मायामात्र'मिति सूत्रे तथा निर्णयात् । तथैव अबुधः शयान इव भवं संसारं प्राप्नोति, निद्रावदज्ञानमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अतो अज्ञानेनैव देहप्रतीतेः देहस्य च मिथ्यात्वात् देहसम्बन्ध एव आत्मनः परिच्छेदप्रतीतिः, परिच्छेदे एव च शत्रुमित्रादिप्रतीतिरिति, परम्परया अज्ञानमेव मूलमिति तत्त्वज्ञानेन तन्निराकरणं कर्तव्यमित्याह तस्मादिति ।

तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम् ।
तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ॥ ४९ ॥

शोकस्तु विषमबुद्धिजन्य इति अज्ञानकृत एव । शोकस्य परित्यागाय दोषद्वयमाह । आत्मनोऽन्तःकरणस्य शोषो विमोहनं च यस्मादिति । ततः अत्यपकारित्वात्तदज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भवेत्युपदेशः, प्रार्थना वा । शुचिस्मित इति । सहज एव तव प्रसाद इति कृत्रिमनिराकरणं नात्यन्तं क्लेशेन कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ४९ ॥

विवरणटिप्पणी ।

यथा शयान इत्यत्र । निद्रावदज्ञानमिति । यथा निद्रया स्वप्नः, तथाऽज्ञानेन भवः, तथाच निद्रास्थानीयमज्ञानमबुधपदेनोक्तमिति भावः ।

एवमुपदिष्टज्ञानं भगवत्सान्निध्यात्फलितमित्याह एवं भगवतेति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ।**

वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ५० ॥

ननु भगवत्सिद्धान्तं परित्यज्य ज्ञानसिद्धान्तः किमिति बोधितः, तत्राह तन्वीति । भगवानिति च । न हि भगवान् विरुद्धे स्वसिद्धान्तं कथयति । मुक्तानामेव तत्राधिकारात् । इयं च तन्वी विषयपरा । रामश्च साधनपरः । अतो हेतुत्रयस्यापि तथात्वात् ज्ञानेनैव प्रतिबोधिता । ज्ञानस्य च प्रयोजनं तस्यां वैमनस्यपरित्यागमात्रं जातम्, भगवति या दोषबुद्धिः स्थिता, सा गता । ततः विक्षिप्तं मनः बुद्ध्या समाहितमपि कृतवती । एको भगवद्विषयको दोषः । अपरो विक्षेपेण तस्या एव दुःखदः । उभयनिवृत्तिर्ज्ञानफलम् ॥ ५० ॥

एवं रुक्मिण्याः समाधानमुक्त्वा रुक्मिणः परित्याग एव उभयेषां सुखदो भवतीति तत्परित्यागमाह प्राणावशेष इति ।

प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः ।

स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ॥ ५१ ॥

बलभद्रेण मोचनेऽप्यसहायात् अन्येन मारणं संभवतीति द्विड्भिरुत्सृष्ट उक्तः । हृतं बलं प्रभा च यस्य । द्विड्भिरेव । तस्यान्यद्विस्मृतम्, विरूपकरणं तु स्मरति । जातेऽपि विरूपे यदि स्वाभिलषितः कश्चित्सिध्येत्, तदा न तथा खिन्नो भवेत् । किन्तु वितथः आत्मनो मनोरथो यस्य । तथापि स्वप्रतिज्ञां नान्यथा कृतवान् । भगवता हि तस्य भगिनी परिगृहीतेति ॥ ५१ ॥

अत एव कुण्डिनपुरं परित्यज्य अन्यत्रैव स्थित इत्याह अहत्वेति ।

अहत्वा दुर्मतिः कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ।

चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ।

कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा ॥ ५२ ॥

यतोऽयं दुर्मतिः, अतस्तत्रैवावसत्, यत्र मुण्डितः । भोजा हि मृतकर्पटग्राहकाः । जात्यपकर्षे भोजाद्यवन इति यवनात्पूर्वं निरूपितः । तस्य कट इति मरणपर्यन्तं तत्रैव स्थास्यामीति तस्य ग्रामस्य नाम भोजकटमिति कृतवान् । यद्यपि न कोऽपि पुरुषार्थः,

---

विवरणटिप्पणी ।

एवं भगवतेत्यस्याभासे । भगवत्सान्निध्यादिति । इदमपि ज्ञानमसुरसंनिधाने न फलति । तेषां देहात्मवादित्वस्य छान्दोग्ये व्यवस्थापनात् । तथापि भगवत्सान्निध्यात्फलितमित्यर्थः । व्याख्याने । **भगवत्सिद्धान्तमिति ।** 'अखण्डं कृष्णवत्सर्व'मिति सिद्धान्तमित्यर्थः । **ज्ञानसिद्धान्त इति ।** 'असत्यमप्रतिष्ठं ते'इति वाक्योक्तं सर्वस्यासत्त्वेन ज्ञानं तत्सिद्धान्त इत्यर्थः । **व्याख्याने एक इति ।** वैमनस्यमित्यर्थः । **अपर इति ।** मनोविक्षेप इत्यर्थः । **इति पञ्चमाध्यायव्याख्या ॥**

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

नह्यसत्प्रतिज्ञाया अपालने कश्चन दोषोऽस्ति, तथापि भ्रातृत्वाद्रोषेण तत्रैव स्थितः ॥ ५२ ॥

ततो भगवतः कृत्यमाह भगवानिति ।

भगवान्भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ।
पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह ॥ ५३ ॥

यदा सर्वथा निर्दुष्टा सर्वैस्त्यक्तममत्वा, तदापि भगवान् वीर्यशुल्केन विवाहं कर्तुम्, एवं प्रकारेण भूमिपान् निर्जित्य, गान्धर्वन्यायेन तामगृहीत्वा, उपनयनवत् विवाहस्यापि संस्कारत्वात् सर्वसम्मत्यर्थं स्वपुरीमानीय उपयेमे, विधानपूर्वकं विवाहं कृतवान् । क्षत्रियाः प्रायेणैवं न कुर्वन्तीति भगवानपि न कृतवानेव । किन्तु सद्बुद्ध्यर्थं वदतीति शङ्का स्यात्, तत्परिहरति संबोधनेन कुरूद्वहेति ॥ ५३ ॥

सर्वेषां सम्मत्या विवाहः कृत इत्यत्र निदर्शनार्थं महोत्सवमाह तदा महोत्सव इति ।

तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृहे ।
अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥ ५४ ॥

नृणामिति न केवलं बन्धूनाम्, अपि तु सर्वेषामेवेत्याह । यदुपुर्यां द्वारकायाम्, तत्र न कोऽपि विसम्मत इत्यर्थः । यादवानामपि वैमनस्यं परस्परं संभवतीति तदर्थमाह अनन्यभावानामिति । ननु यादवा उद्धताः स्वभावतः, कथमनन्यभावा जाता इत्याशङ्क्याह कृष्णे यदुपताविति । यदा यादवानां भगवान्पतिर्जातः, तदा ते तथा जाता इत्यर्थः । नृपेति सम्बोधनं विश्वासार्थम् । यथा भवान् जात इति ॥ ५४ ॥

भगवता पारिबर्हमस्मिन्विवाहे न प्राप्तमिति, तदभावे विवाहशोभा च न तथेति तदर्थमाह नरा नार्यः प्रमुदिता इति ।

नरा नार्यः प्रमुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥

स्वयमलङ्कृताः पूर्णाः वरयोश्चित्रवाससोः अलङ्कृतयोरपि पारिबर्हमुपाजह्रुः । ननु नियमाभावत् किमिति तथा कृतवन्त इति चेत्, तत्राह वरयोरिति । वरयोस्तथा कर्तव्यमेवेति । यथैव दाक्षिणात्याचारः ॥ ५५ ॥

विवाह एव प्रथमसुपस्थित इति, अकस्माच्च भगवानागत इति विशेषतस्तदर्थमलङ्करणाभावेऽपि स्वभावत एवालङ्कृतेत्याह सा वृष्णिपुरीति ।

सा वृष्णिपुर्युत्तभितेन्द्रकेतुभिर्विचित्रमाल्याम्बररत्नतोरणैः ।
बभौ प्रतिद्वार्युपक्लृप्तमङ्गलैरापूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥

सा द्वारका उत्तभितैः ऊर्ध्वं स्थापितैरिन्द्रादप्युच्चैः स्वर्गपर्यन्तं गतैः केतुभिः ध्वजचिह्नैरन्यैश्च बभौ । अथवा । इन्द्रकेतुः पारिजातः, सुधर्मादिश्च, अन्ये च कल्पवृक्षाः । विचित्राणि माल्यानि अम्बराणि रत्नमयानि तोरणानि च स्वभावत एव । विशेषतोऽपि प्रतिद्वारि उपक्लृप्तानि मङ्गलानि । आपूर्णाः कुम्भाः अगुरुधूपाः दीपाश्च । एवमुपरि मध्ये अधश्च निवासस्थानानां शोभा निरूपिता ॥ ५६ ॥

मार्गाणामाह सिक्तमार्गा इति ।

सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ।
गजैर्द्वास्सु परामृष्टरम्भापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥
कुरुसृञ्जयकैकेयविदर्भयदुकुन्तयः ।
मिथो मुमुदिरे तस्मिन्संभ्रमात्परिधावताम् ॥ ५८ ॥

आहूता ये प्रेष्ठाः प्रियतमा राजानः तेषां मदच्युद्भिः गजगण्डनिःसृतमदैरेव सिक्तमार्गा जाता । अतो विशेषतः सम्मार्जनादौ नावकाशो जात इत्यर्थः । द्वारि तु कृतमित्याह द्वाःस्विति । परामृष्टाः परितः स्थापिताः ये रम्भादयः तैरुपशोभिता । जाते (ति) विवाहे पश्चादानीय कृतमिति परामर्शः । षड्विधा अपि क्षत्रिया अन्योन्यवैरं विहाय स्वभावतो द्वेषयुक्ता अपि रुक्मिण्या सहिते भगवति मिथो मुमुदिरे । कौरवा दुर्योधनादयः, सृञ्जयाः पाण्डवाः, पाञ्चाला वा धृष्टद्युम्नादयः । ते ह्युभये अन्योन्यवैरिणः । कैकेया विदर्भाश्च । तथा यादवाः कुन्तयश्च । ते त्रिविधा अपि परस्परविरोधिनः परस्परमेव मुमुदिरे । किञ्च । संभ्रमात्परिधावतां सम्बधिनोऽपि जाताः । उत्सवसंभृतिकरणार्थं तदीयाः सर्व एव व्यापृता जाता इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

न केवलं यदुपुर्यामेव सम्भ्रमः, किन्तु सर्वत्रैव लोके संभ्रमो जात इत्याह रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वेति ।

रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ।
राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्विस्मिता भृशम् ॥ ५९ ॥

आश्चर्यहरणं भगवत्कृतं श्रुत्वा इतस्ततो गीयमानम्, सर्वत्र श्रुतत्वात् असम्भावनारहितम् । राजानो विस्मिता जाताः, कथमेवं हृतमिति । राजकन्याश्च विस्मिताः । अस्मानपि नेष्यतीति ॥ ५९ ॥

एवं विशिष्टानां परमोत्सवमुक्त्वा साधारणानामपि परमोत्सवमाह द्वारकायामिति ।

द्वारकायामभूद्राजन् महामोदः पुरौकसाम् ।
रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पतिम् ॥ ६० ॥

पुरौकसः साधारणाः नगरवासिनः नगरव्यापार एव निमग्नाः । तेषामपि महान्मोदो जातः । यद्यपि तेषां विवेको नास्ति, तथापि वस्तुसामर्थ्यादेव ते तथा जाताः । तदाह । रुक्मिण्या रमया लक्ष्म्या उपेतं सहितं कृष्णम्, स्त्रीणामेव हितार्थे अवतीर्णम्, श्रियः पतिं दृष्ट्वेति । नित्यं हरिः श्रीसहितः । आविर्भावस्तु केवलस्यैवेति[1] पुरवासिनां नित्यं स्त्रीप्रधानानां तथा मोदो न भवेत् । अधुना तु पूर्णशक्तिरेकत्रैव जातेति महानेव मोदः संतोषो जातः ॥ ६० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ आविर्भावः केवलमस्यैवेति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीकृष्णाय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

निरूपितो भगवतो भार्यायास्तु परिग्रहः ।
षष्ठाध्याये तु पुत्रस्य स्वीकारोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
लोके हि पुत्रभार्याणां सम्बन्धे स्याद्धि संसृतिः ।
दुष्टभावेषु संसृष्टास्त्वत्र कृष्णेन मोचिताः ॥ २ ॥
न चापि भगवान् कृष्णः कमप्यत्र निवारयेत् ।
भागिनं यत्र यो भागी निवृत्ते हरिसाद्भवेत् ॥ ३ ॥
अतः शम्बरनिर्मुक्तः पुत्रो जात इतीर्यते ।
पुत्रत्वं च न कालादेः किन्तु स्वेच्छात एव हि ॥ ४ ॥
तादृशस्य हि जीवस्य ततः कामकथोच्यते ।

पूर्वाध्यायैः भार्येच्छया भगवता भार्या कृता । अत्रापि पुत्रेच्छया भगवता कामः पुत्रः कृत इत्याह कामस्त्विति ।

श्रीशुक उवाच—कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युना ।
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥

कामस्योत्पत्तिर्न घटते, कामेन हि भार्यायां प्रवृत्तिः । तत आत्मानं प्रति स्वस्याकारणत्वात्कामोत्पत्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति । तत्र हेतुमाह वासुदेवांश इति । स हि न जीवः, किन्तु वासुदेवस्यैव मोक्षदातुः । प्रपत्तिविघटनाय कामो माया च अंशद्वयं विनिर्गतम्, पुरुषे स्त्रियां च प्रतिष्ठितं जगद्व्यामोहयति, यथैव न प्रपन्नो भवति । स तु सर्वान् व्यामोहयन् मुख्याधिकारिणं महादेवमपि व्यामोहयितुं प्रवृत्तः । ततो रुत् रोगान् सर्वेषामेव द्रावयतीति सर्वरोगनिवारकः काममपि रोगं मत्वा क्रोधेन ददाह । ततः प्रभृति नोद्गतः कामो लोके प्रवृत्तः अधिष्ठाता शक्तिरहितो जात इति । नापि मोक्षदाता भगवानवतीर्णः । यत्रायं विघ्नं वा कुर्यात् । यदा पुनः कृष्ण आविर्भूतः, तदा अक्षयं देहं सम्पादयितुं यथा रुद्रो न दहेत्, तदर्थं तं भगवन्तमेव देहोपपत्तये प्रत्यपद्यत, सदेह एव ततो निर्गमिष्यामीति, पुनस्तत्र प्रविष्टः ।

विवरणटिप्पणी ।

षष्ठेऽध्याये । कारिकासु । पुत्रत्वं चेति । हि यतस्तादृशस्य प्रद्युम्नसदृशस्य जीवस्य पुत्रत्वं कालादेर्हेतोर्न संभवति, किन्तु स्वेच्छातः प्रद्युम्नेच्छात एवेत्यर्थः ।

कामस्त्वित्यत्र । सदेह एवेति । दग्धदेहः कामो भगवतः सकाशात्सदेहो भूत्वा ततो निर्गमिष्यामीति पुनर्भगवति प्रविष्टः । अत एव तद्देहे भगवत्सारूप्यमिति भावः । वासुदेवांशत्वात्पूर्वमपि तत्रैव स्थितः । ततो निर्गतो दग्धः पुनस्तत्र प्रविष्ट इति पुनः-

स हि गोपिकाद्वारा कृष्णे समागतः । ते हि प्रथमं पुरुषरूपाः स्थिताः, पश्चात् स्त्रीत्वे जाते तत्र प्रवेशमलभमानः तद्द्वारा भगवति प्रविष्टः, तासां स्वभावतः पुरुषत्वात् तत उत्पत्तिमलभमानः ।

यदैव रुक्मिणी संबद्धा, तदैव तस्यां जात इत्याह स एव जात इति ।

स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ।
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥ २ ॥

वैदर्भी भक्तिप्रधानेति । भगवतो वीर्यमत्र क्रियाशक्तिः, नत्वन्नमयम् । क्रिया हि सतो भवति । चिद्रूपः स्वयम् । सदंशमेवापेक्षते । सदंशे निर्गलितं रूपं क्रियाशक्तिरिति क्रियाशक्तौ आविर्भूतः । तदुक्तम् । कृष्णवीर्ये समुद्भवो यस्येति । एवकारो जीवान्तरप्रवेशाभावाय । अत एव लोके प्रद्युम्न इति विख्यातः । प्रकर्षेण द्युम्नं यस्मादिति । रुक्मिण्यंशसम्बन्धात् आनन्दांशोऽपि तत्र सिद्धः । उत्पादकश्च प्रद्युम्न इति तस्याभिलषितमेव नाम जातमित्युक्तम् । एवमपि भगवदिच्छा चेन्नानुगता स्यात्, तदा अक्षयदेहो न भविष्यतीति भगवत्सारूप्यं प्राप्तवानित्याह पितुः सर्वतोऽनवम इति । अवमः क्षयः, केनाप्यंशेन अन्यून इत्यर्थः ॥ २ ॥

एतन्मध्ये नारदेन शम्बरो बोधितः । यावदयं निर्दशो न भवति, तावन्मारणीयः । अन्यथा भगवद्धस्तस्पर्शे अवध्यो भविष्यतीति । स हि कामस्य शत्रुः । यदा सर्वेषामेव भागो निर्मुक्तो भवति, तदैव भगवान् पुत्रत्वेन ग्रहीष्यतीति । एवमुक्तस्य शम्बरस्य वृत्तान्तमाह ।

तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् ।
स विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ॥ ३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

पदम् । प्रवेशप्रकारमाहुः गोपिकाद्वारेति । विवृण्वन्ति । ते हीति । अग्निकुमाराणां पुरुषत्वात्तेषु कामः स्थितः । कामः पुरुषेषु, माया स्त्रीष्विति व्यवस्थापनात्तेषां स्त्रीत्वे जाते तत्र स्थितिमलभमानस्तद्द्वारा भगवति प्रविष्टः । तत्र यदा रुक्मिणी संबद्धा, तदा तद्द्वारा निर्गतः । श्रुतिरूपप्रभृतिषु च रमणेपि पतित्वसंबन्धपुरःसरं प्रथमं रुक्मिण्या एव स्वीकार इत्याशयेनाहुः संबद्धेति । 'पतिं मे कुर्वि'ति प्रार्थनादग्निकुमारेषु पतित्वसंबन्धं संभाव्य तेषां पुरुषत्वान्न ततो निर्गमनमित्युक्तमिति भावः ।

स एव जात इत्यत्र । सतो भवतीति । शक्तिरितिशेषः । सदंशस्य शक्तिः क्रियेत्यर्थः । स्वयमिति । कामः स्वयं चिद्रूपो, देहस्य सदंशत्वात्सदंशसंबन्धे सदेहो भवति । अतः सदंशमपेक्षते । तथा चैतद्देहो भगवत्सदंशः । अतोऽत्र भगवद्धर्मं वक्ष्यति 'कृष्णं मत्वे'त्यनेन ।

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

कामरूपी स्त्रीरूपेणान्तः प्रविष्टः । कामरूपमस्मिन्वर्तत इति सजातीयेन सजातीयो हृत इति न रक्षकैर्देवैः स रक्षितः । अत एवानिर्देशं दशाहात्पूर्वमेव तोकं बालकं हृत्वा । न निर्गतानि दशाहानि यस्येति । अहःशब्दस्य लोपः । हरणे हेतुमाह आत्मन शत्रुं विदित्वेति । वाक्यान्तरान्नारदादित्यध्यवसेयम् । उदन्वति समुद्रे प्रास्य गृहमगात्, गृहं गतः । बालो हि न मारणीय इति । कालेनानुपभुक्तः सर्वस्याप्यादरणीयो भवतीति प्राकृतं तं मत्वा समुद्रे क्षिप्तः, स्वयमेव समुद्रो भक्षयिष्यतीति समुद्रे प्रक्षिप्तवान् ॥ ३ ॥

ततः समुद्रो विपरीतं कर्तुं मत्स्यग्रासं कारयित्वा तस्यैव गृहं प्रेषयामासेति निरूपयति तं निर्जगार बलवानिति ।

> तं निर्जगार बलवान्मीनः सोऽप्यपरैः सह ।
> ततो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥

स हि सचेतनो बालकः । गिलने प्रतिबन्धं करोतीति तदर्थमाह बलवानिति । सोऽपि मीनैरपरैर्दुर्बलैर्मीनैः सह तदीयैः महता जालेन गृहीतः । ततोऽपि जालस्य महत्त्वं बलवत्त्वं च । मत्स्यजीविभिरिति तेषां तदुद्यमः सहजः । अतो नात्र अधिकः प्रयासो निरूपणीयः ॥ ४ ॥

ततः शम्बरः कैवर्तानामधिपतिः प्राप्तमहामत्स्यैः कैवर्तैः स मत्स्यः तस्मै दत्त इत्याह तं शम्बरायेति ।

> तं शम्बराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम् ।
> सूदा महानसं नीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतम् ॥ ५ ॥
> दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ।

उपायनमुत्कृष्टोपहारम् । सोऽप्यविचार्यैव सूदेभ्यः पाचकेभ्यो घातकेभ्यो वा दत्तवान् । सूदाः पुनः महानसं स्थानं नीत्वा अवद्यन् । ततः अद्भुतं बालकं तस्य उदरे दृष्ट्वा मायावत्यै न्यवेदयन् । सा हि रतिः कामस्य भार्या आसीत् । ततो दग्धे कामे तद्भार्या यदा शम्बरेण नीयते, तदा माया तस्यां प्रविष्टा । तदा मायावतीति नाम प्राप्तवती । सा च तेन प्रतिक्षणं मायया मोहितेन पाकाध्यक्षा निरूपिता । ततो बालकः मायावत्या दृष्टः ।

कोऽप्ययं कपटेन मां ग्रहीष्यतीति भयाच्छङ्कितचित्ता जाता, ततो नारदः पुनरागत्य तां बोधितवानित्याह नारदोऽकथयदिति ।

> नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः ।
> बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥

बालस्य तत्त्वं कामत्वं उत्पत्तिं कृष्णान्नारदप्रेरणया शम्बरद्वारा मत्स्योदरनिवेशनम् । ततोऽत्रागमनं तु स्पष्टमेवेति त्रयमुक्तम् । सात्त्विकं राजसं तामसं च । यद्ययं मत्स्योदरे न निविष्टः स्यात्, तदाग्रे भगवतः कामात् स्त्रीविवाहा अयुक्ताः स्युः ॥ ६ ॥

ततस्तया ज्ञात्वा स गृहीत इति वक्तुं तस्याः स्वरूपमाह सा चेति ।

सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ।
पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥

तस्याः आकाङ्क्षित एवायं स्थितः । चकारस्त्वर्थसमुच्चयार्थः । नारदः अकथयत् । साप्याकाङ्क्षायुक्तेति । कामस्यैव पत्नी, न तु कामेन यस्य कस्यचित् । रतिरिति तस्या नामेति प्रसिद्धिः । अनेन लोकेऽपि तस्या निन्दाभाव उक्तः । यथा कामः पुरुषेषु, तथा रतिः स्त्रीषु प्रतिष्ठितेति प्रसिद्धिः । किञ्च । यशस्विनी प्राप्तयशाः । अतो यशःसम्बन्धात् नापकीर्तिसम्भावना । नन्वेतादृशी भर्तृमरणे वैधव्यधर्मपरिपालनाय योग्या कथं रूपान्तरस्थपतिं गृहीतवती, तत्राह पत्युर्निर्दग्धदेहस्येति । न हि पतिर्मृतोऽस्ति । अन्यथा जगदुत्पत्तिरेव न स्यात् । किन्तु देह एव दग्धः, तस्योत्पत्तिमेव प्रतीक्षते ॥ ७ ॥

तस्यास्तत्रागमने हेतुमाह निरूपितेति ।

निरूपिता शम्बरेण सा सूपौदनसाधने ।
कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं सदार्भके ॥ ८ ॥

सूपौदनानां पाचने । सा हि मायां जानाति सूपकाराणाम् । तन्माया प्राणहारिणी भवतीति तद्रक्षार्थं पाकस्थाने नियुक्ता । अनेन भक्ष्यभोज्यादिसम्पत्तिः तस्याः सिद्धाँ । लोकाः तस्याः पुत्रत्वेन तं जानन्ति । सा तु न पुत्रत्वेन तं प्रति पालितवती, अपि तु काममेव बुद्ध्वा, तत्रापि देवं पतिं शिशुत्वेन समागतम्, अर्भके स्नेहं चक्रे ॥ ८ ॥

ततोऽल्पेनैव कालेन मत्स्योदरसम्बन्धात् भगवत्सम्बन्धाच्च सप्तम एव वर्षे यौवनं प्रादुर्भूतमित्याह नातिदीर्घेण कालेनेति ।

नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः ।
जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ॥ ९ ॥

षोडशे वर्षे यौवनप्रादुर्भावः, कस्यचित् द्वादशे, कस्यचिदष्टम एव । अयं नातिदीर्घः कालः, यतः कार्ष्णिः पितुः पुत्रः । रूढं यौवनं यस्य । तदा वीक्षन्तीनां विभ्रमं जनयामास । युवतीनां यदा मनोवृत्तिः, तदा सर्वजनीनं यौवनम् । अन्यथा अलौकिकमेव यौवनं स्यात् । किंबहुना वीक्षन्तीनां देवस्त्रीणामपि जनयामास ॥ ९ ॥

सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम् ।
सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरङ्ग सौरतैः ॥ १० ॥

ततः पतित्वात् चिरमभिलषितत्वात् यौवनविलम्बाच्च प्राप्ते यौवने तमुपतस्थे ।

विवरणटिप्पणी ।

पत्युरित्यत्र । देह एवेति । एवकारस्य दग्धपदेनान्वयः । दग्ध एव ज्वलन्नेव तिष्ठति; न तु भस्मीभूत इतीतरवैलक्षण्यम् । अतो न मृत इत्यर्थः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

एतदग्रिमकार्यार्थं निरूप्यते पद्मदलायतेक्षणमिति । कामोद्बोधकत्वात् कामत्वाच्च । तस्याः सङ्गाभावेन स्थातुमशक्तिमाह प्रलम्बबाहुमिति । उपगूहनसामर्थ्यं सर्वाङ्गसुखत्वाय । नरलोकसुन्दरमिति । तादृशे मोह उचित एवेति हेतुरुक्तः स्वभावोद्गिरणार्थम् । प्रथमतो व्रीडा नवसङ्गमं भावयति । ततो जाते रसे हासः । उभाभ्यामुत्तम्भिता या भ्रूः । सङ्गेच्छां पातिव्रत्यं च कटाक्षदर्शनेन सूचयन्ती प्रीत्या उपतस्थे । इदमुपस्थानं न देवताराधनमिव, किन्तु सौरतैः सुरतभावैः, यत इयं रतिः । ततः प्रद्युम्नः क्रियाशक्त्यैवाविर्भूत इति ज्ञानाभावस्तस्य प्रकाश्यते भगवद्वैलक्षण्याय । अन्यथा तुल्यतैव स्यात् । यदि ज्ञानशक्तिरपि भवेत् ॥ १० ॥

तामाह भगवान्कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ।
मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे कामिनी यथा ॥ ११ ॥

तामाहेति । भगवान् धर्मपरः, यतः कार्ष्णिः । मर्यादार्थमवतीर्णः । सदानन्दाङ्कुरोऽपि सदानन्द एवेति अपेक्षाभावाद्वा तथोक्तवान् । मातरिति सम्बोधनात् अज्ञानम् । व्यवहारे तथात्वात् । अनेन कामस्य धर्मविरोधित्वं सहजं निरूपितम् । अन्यथा मातृपदमुच्चार्य पश्चात्तस्यां सङ्गं न कुर्यात् । लौकिकी भाषेयमिति न पारमार्थिको विरोधः । माता हि मानं पालयति स्वस्य अन्यस्य च । न हि विवृतेष्वङ्गेषु मानं तिष्ठति । अतः सर्वप्राणिनामेव माता संरक्ष्या । अतो मातृभावं परित्यज्य गुप्तं कामं दूरीकृत्य यथा कामिनी प्रकटकामा तद्वद्वर्तस इति ॥ ११ ॥

तदा तिरोहितज्ञानमेनं मत्वा अज्ञानादुक्तमनुक्तमिति बोधयति **भवान्नारायणसुत इति** ।

रतिरुवाच—**भवान्नारायणसुतः शम्बरेण हृतो गृहात् ।**
अहं ते दयिता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो ॥ १२ ॥

स हि शम्बरं पितरं तां च मातरं मन्यते । तन्निषेधार्थमाह नारायणसुत इति । एकनिषेधेनैव इतरस्य सिद्धत्वात् । स्वरूपं चाग्रे वक्तव्यमिति निरूपयति । नारायणपुत्रः कथमत्रागत इत्यत्रोपपत्तिमाह गृहाच्छम्बरेण हृत इति । साधारण्यपि धात्री मातृवदेव परिपाल्येति चेत्, तत्राह अहं ते दयिता पत्नीति । दयितात्वाल्लोकतस्त्यागं नार्हति । पत्नीत्वान्न वेदतः । तथापि लोके प्रसिद्ध्यभावात् कथमेवमिति चेत्, तत्राह रतिरिति । भवांश्च काम इति ॥ १२ ॥

कामस्य कथमत्र शत्रुगृहे स्थितिरिति, तत्राह एष त्वेति ।

एष त्वाऽनिर्दशं सिन्धावाक्षिपच्छम्बरोऽसुरः ।
मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादिह प्राप्तो भवान्प्रभो ॥ १३ ॥

एष त्वामिति । असुरत्वात्तथाकरणम् । मत्स्यो हि स्वज्ञातिघाती । तदुदरादिह प्राप्त

इत्यनेन सोऽपि हतो निरूपितः ॥ १३ ॥

शम्बरः परमवशिष्यते, अतस्तं जहीत्याह तमिममिति ।

तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ।
मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १४ ॥

सावधानत्वाय तस्य गुणानाह दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुं मायाशतविदमिति । दुर्धर्षत्वात् न लौकिकोपायेन मारयितुं शक्यः । अनेन विषदानादिप्रकारा अपि व्यावर्तिताः । दुर्जयत्वात् क्षत्रियधर्मेणापि मारयितुमशक्यः । शत्रुत्वान्नोपेक्षणीयः । आत्मन इति । घातादेव निवर्तते, नान्यथेति सूचितम् । तर्हि अलौकिकयुद्धेन मारणीय इति पक्षं निवारयति मायाशतविदमिति । तर्ह्यवध्यः कथं मारणीय इति चेत्, तत्रोपायमाह । त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः सहितः इमं जहि । आदौ मोहय, ततस्तन्मायाः प्रतियोगिमायाभिर्दूरीकुरु । असुराणां हि माया भगवानिति, 'तस्मादेवंवित् सर्वैरेव प्रकारैः उपासीते'ति उपासनायास्तुल्यत्वात् । अनेकधोपासकस्य विशिष्टत्वाच्च मोहनादिभिर्मायाभिस्तन्मायादूरीकरणं युक्तमेव ॥ १४ ॥

ननु यथा ममाज्ञानम्, एवं तस्यापीति, ज्ञाने सत्येव अपकारित्वात्, न मारणीय इति चेत्, तत्राह परिशोचतीति

परिशोचति ते माता कुररीव गतप्रजा ।
पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा ॥ १५ ॥
प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ।
मायावती महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥

माता हि दयापात्रम्, अतस्तद्दुःखदूरीकरणार्थं मारणीय एवेति भावः । ते मातेति सम्भावनया वदति । तस्या रुक्मिणीत्वं वा वैदर्भीत्वं वा न[1] शोकनिवारकमिति तन्नोक्तम् । कुररी विवेकरहिता, सा रात्रौ शोचति । अनेन निद्राभावोऽपि सूचितः । गतप्रजेति शोकहेतुः । गता केनचिदपहृता प्रजा यस्याः । नष्टायां पुनरावृत्तिशङ्काभावात्तथा न शोकः । सापि प्रजा पुत्ररूपेति नान्तःशोकमात्रं जनयति, किन्तु सर्वदेहेन्द्रियाणां सर्व-

विवरणटिप्पणी ।

परिशोचतीत्यस्याभासे । एवं तस्यापि । इति हेतोर्न मारणीय इति संबन्धः । तत्र हेतुः ज्ञाने सत्येवापकारित्वादिति । व्याख्याने । तस्या इति । मातुः रुक्मिणीत्वे उक्ते रुक्मसंबन्धेन सर्वसंपत्तियुक्तत्वात्तथाशोको न संभाव्येत । वैदर्भीत्वे वा उक्ते भक्तिप्रधानत्वाच्छोको न संभाव्येत । अतो मातेत्येव सामान्यत उक्तम्, न तु विशेषः कश्चनोक्त इत्यर्थः ।

१. नेति नास्ति क्वचित् । लेखकृतां स एव पाठः ।

क्रियाराहित्यमपि करोतीत्याह पुत्रस्नेहाकुलेति । पुत्रस्नेहोऽत्यन्तं व्याकुलतां सम्पादयतीति लोकप्रसिद्धिः । किञ्च । पितृभ्रात्रादिभिः विरोधात् परित्यक्ता । एवं बन्धुविरोधेन मातृपक्ष-सहायाभावात् दीना पुत्रेणैव समाहिता भवति । अतस्तदर्थमपि गन्तव्यमित्यर्थः । किञ्च । विवाहप्रभृतिमनःपरितोषाभावात् जाते पुत्रे पित्रादयः मानयेरन् । तस्मिन्नपि गते चिन्तया आतुरा अपि भविष्यतीत्याह आतुरेति । आतुरो ज्वरी । विवेकेन सर्वसमाधानं भविष्यतीति चेत् । तत्र दृष्टान्तमाह गौरिवेति । वत्साभावे यथा गौः । तस्या हि न क्वापि ममता, सर्वा ममता वत्स एव भवति । अन्येषां तु विभक्ता ममता भवति । अतो गौर्दृष्टा-न्तीक्रियते सर्वत्र । इयं च सर्वतो ममतामाकृष्य त्वय्येव स्थापितवतीति गोतुल्या भवति । एवं निरूपणमात्रेण कार्यं न सिध्यतीति । एवं प्रभाष्य विद्यामपि ददौ । स्त्रीदत्ताया विद्यायाः तदैव सिद्धिः । प्रद्युम्नो हि विद्याग्रहणयोग्यः, नाम्नैव प्रसिद्धत्वात् । महात्मन इति विद्या फलिष्यतीति सूचितम् । सा विद्या स्वस्मिन्नागता माययैवेति ज्ञापयितुं मायावतीत्युक्तम् । दैत्यादीनामिव माया साधारणी भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह महामाया-मिति । इयं हि सर्वानेव भगवदंशान् व्यामोहयितुं प्रवृत्ता महामाया । ननु दैत्यानां भगवानेव माया भवतीति कथमस्या महामायात्वम्, तत्राह सर्वमायाविनाशिनीमिति । तत्र हि स्वल्पाभिव्यक्तिः स्वधेत्यादाविव, परव्यामोहार्थं तद्रूपो भूत्वा पालयति । न तु तेषां मोक्षं प्रयच्छति । अतो बाधकेषु जीवचैतन्यमिव तदपि तिरोभूतमिति सर्वमाया-विनाशित्वम् ॥ १६ ॥

विवरणटिप्पणी ।

प्रभाष्यैवमित्यत्र । **स्त्रीदत्ताया इति** । स्त्री हि सुहृत्तमा आत्मनोऽर्धं च भवति । अतस्तद्दत्ताया विद्याया दानसमये एव सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । अतः स्त्रिया कथितं शीघ्रमेव हृदयारूढं भवतीति लोकेऽपि प्रसिद्धिः । अनेकधोपासकस्य विशिष्टत्वमनुपदमुक्तम् । तादृशोपासनासिद्धेयं मायेत्याशयेनाहुः **इयं हीति** । **भगवदंशान्** । मायारूपस्य भगवतः अंशानित्यर्थः । **स्वधेत्यादाविवेति** । यथा स्वधाकारेण कव्ये दत्ते भगवान् पितृरूपो भूत्वा तं पुत्रं पालयति, न तु भगवान् प्रकट इति तावता तेषां पुत्राणां मोक्षं प्रयच्छति, संघा-तात्मबुद्धिं वा नाशयति । तथा फट्जहीत्यादिशब्दैरुपासने कृते अन्यव्यामोहार्थं माया-रूपो भूत्वा भक्तं पालयति, न तु मायान्तरं नाशयति, तावत्कार्यार्थमेव प्राकट्यादित्यर्थः । **अत इति** । यथा बाधकेषु दैत्येषु विद्यमानमपि जीवनिष्ठं भगवदंशत्वरूपं चैतन्यं तिरोभूतं जीवनातिरिक्तकर्मज्ञानादिकार्यासंपादकम्, अतो जीवत्वस्य तुल्यत्वेपि तेषामधर्मे एव रुचिः । दैवेषु तु भगवदंशत्वस्य प्रकटत्वात्सर्वकार्यसिद्धिः । तथा शम्बरमायायां विद्यमानमपि भगवत्त्वं तिरोभूतं पालनातिरिक्तमायान्तरविनाशादिकार्यासंपादकम्, अतो मायात्वस्य तुल्यत्वेपि पालनमात्रमेव संपादयति । प्रद्युम्नमायायां तु भगवत्त्वस्य प्रकट-

ततः प्राप्तविद्यः अक्लिष्टकर्मा ज्ञापयित्वैव मारयिष्यामीति विद्याप्राबल्यं वक्तुमाह्वानमाह स च शम्बरमिति ।

स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ।
अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्संजनयन्कलिम् ॥ १७ ॥

चकारात्तद्गतो भगवान् । पूर्वक्रियया समुच्चयं वा आह । तथा सति विद्याग्रहणं तन्मारणार्थमेवेति फलिष्यति । अभ्येत्य निकटे गत्वा । शङ्काभावो निरूपितः । व्याजेन प्रवर्तनं वारयति संयुगाय समाह्वयदिति । बालत्वाख्यं मत्वा न प्रवर्तेतेति अधिक्षेपमप्याह अविषह्यैरिति । तं प्रसिद्धम् । प्रसिद्धो ह्यल्पमप्याक्षेपं न सहते । तत्रापि नान्यदीयमनुवदति, किन्तु स्वयमेव क्षिपति । स्नेहात्पुत्रादयोऽपि कदाचिदेवं कुर्वन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह संजनयन्कलिमिति । कलहमुत्पादयन् । अहं प्रद्युम्नः कामः, त्वं शत्रुः, त्वां मारयिष्यामीत्यादिवाक्यान्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततो युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह सोऽधिक्षिप्त इति ।

सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पादाहत इवोरगः ।
निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः ॥ १८ ॥

यथा तस्मिन् स्नेहः, एवं द्वेषोऽपीति कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य आक्षेपस्य दुष्टत्वमाह दुर्वचोभिरिति । दुर्वचोभिराक्षिप्तः पितापि पुत्रं मारयतीति [1]कृत्रिमत्वे जाते कथं न प्रवर्तेतेत्यर्थः । ननु मृत्युरयमिति विशेषेण समागत इति भयात् कथं न निवृत्तः, तत्राह पादाहत इवोरग इति । दीर्घरोषः सर्पः मरणमप्यङ्गीकरोति, न तु निवर्तते इति । तस्य हि क्रोध एव परिपाल्यः, नत्वन्ये । तत एकेन सह एकेनैव युद्धं कर्तव्यमिति गदापाणिरेव निर्गतः । नापि बद्धकवचः, नापि ससहायः । तथा निर्गमने हेतुरमर्षात्ताम्रलोचन इति । क्रोधवशान्न किञ्चिज्ज्ञातवान् । दृष्टिरपि ताम्रेति दृष्ट्वापि न ज्ञातवान् ॥ १८ ॥

ततः प्रथमत एव स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह गदामाविध्येति ।

गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ।
प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिर्घोषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥

विवरणटिप्पणी ।

त्वात्सर्वकार्यसिद्धिः । अतोऽस्य जयः । प्रद्युम्ने तथा प्राकट्ये हेतुस्त्वनेकधोपासकत्वं पूर्वमुक्तम् । शम्बरमायायाः पालनमात्रकर्तृत्वेपि प्रद्युम्नमायया तस्या एव नाशान्न पालनमपि संपन्नमिति भावः ।

सोऽधिक्षिप्त इत्यत्र । यथा तस्मिन्निति । तथाच स्नेहसम एव द्वेषो वर्तते, नत्वधिकः । अत उभयोः समत्वात्स्नेहं बाधित्वा द्वेषकार्यमेव कथं जातमित्यर्थः ।

---

[1] कृत्रिमत्वज्ञाने इति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

क्रोधवशान्महतीमपि गदामुत्तोल्य भ्रामयित्वा वा । तरसा यावन्न सावधानो भवति । अनेन अपराधादपि तस्य पराजय एवेति सूचितम् । महात्मन इति । तस्य पलायनाद्यभावः सूचितः । प्रक्षेपमात्रेणैव मारित इति मत्वा व्यनदत् । मूर्च्छितस्य तेन नादेन सुतरां मरणं भवतीति ज्ञापयितुं विशिनष्टि वज्रनिर्घोषनिष्ठुरमिति । वज्रस्य नितरां घोषः पातसमयशब्दः । ततोऽपि निष्ठुरमिति ॥ १९ ॥

एतादृशोऽप्युद्यमः व्यर्थो जातः (इति) प्रद्युम्नस्य पराक्रमेणेत्याह तामापतन्तीमिति ।

तामापतन्तीं भगवान्प्रद्युम्नो गदया गदाम् ।
अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नदन् ॥ २० ॥

स्वगदया तां गदामपास्य आगच्छन्तीं दूरादेव मारयित्वा ततः क्रुद्धः सन् तद्वत्स्वयमपि नदन् । शत्रुर्मारणीय एवेति, अन्यथा मारयिष्यतीति वा स्वगदां प्राहिणोत् । भगवानित्येतत्सामर्थ्यहेतुः । भगवत्कार्यत्वादावेशित्वाद्वा भगवान् ॥ २० ॥

ततो लौकिकेन जयाभावमाशङ्क्य मायया भगवद्रूपया युद्धं करिष्यामीति प्रवृत्त इत्याह स च मायामिति ।

स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ।
मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥

दैतेयीत्यनेन भगवत्त्वमुक्तम् । सम्यगाश्रयणं मनःपूर्वकं भक्त्या । मयदर्शितामिति । सिद्धादुपदेशः सफलो भवतीति ज्ञापनार्थः । ततः अदृश्यः सन् अस्त्रमयमाग्नेयाद्यस्त्रसमूहं कार्ष्णौ प्रद्युम्ने स्वयं विहायसि आकाश एव स्थितः वैहायसः । असुराणामन्तरिक्षेऽपि गतिरस्तीति सूचयितुं तथोक्तम् ॥ २१ ॥

ततो मायाया भगवत्त्वात् काचित्पीडा जातेत्याह बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेणेति ।

बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः ।
सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥ २२ ॥

हीनत्वं सम्पादयितुं रौक्मिणेय इत्युक्तम् । नहि कृष्णपुत्रे बाधा सम्भवतीति । तथापि महारथः क्षत्रियजातित्वेन प्राप्तसामर्थ्यः सत्त्वात्मिकां प्रतिस्पर्धिनीं विद्यारूपां तया साक्षादुपदिष्टां समाश्रित्य स्वयमप्यस्त्रमयं वर्षं मुमुचे इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥

विवरणटिप्पणी ।

स च मायामित्यत्र । भगवत्त्वमुक्तमिति । मायाया इति शेषः । दैत्यानां माया, 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेर्भगवद्रूपेति भावः ।

बाध्यमान इत्यत्र । मायोपदेशे सर्वमायाविनाशिनीमित्युक्तम् । अत्रापि तद्विशेषणकथनात्सैवेयं मायेत्याशयेनाहुः तया साक्षादिति । तस्या मायावतीत्वात्साक्षात्तदुपदेशे मायापि साक्षादेव समायाति, न तु मन्त्राद्यपेक्षेति भावः ।

ततस्तेनापि बह्व्यो मायाः प्रदर्शिता इत्याह तत इति ।

ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः ।
प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः ॥ २३ ॥

पञ्चैता अङ्गमायाः, तेन हि साङ्गो भगवान् सेवित इति विज्ञायते । गन्धर्वा अपि दैत्यपक्षपातिनः । तेषामवान्तरभेदाः सन्तीत्याह प्रायुङ्क्त शतश इति । सर्वासामपि सकृदेव निराकरणं कृतवानित्याह । कार्ष्णिः सः पूर्वप्राप्तमायः ता व्यधमयत् ॥ २३ ॥

ततः पौरुषद्वयेऽपि नष्टे तं मारितवानित्याह निशातमिति ।

निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ।
शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रश्मश्र्वोजसाहरत् ॥ २४ ॥

यथा श्येने दृष्टे पक्षिणो लीयन्ते, तथा तस्मिन् दृष्टे शम्बरो लीनो जात इति । निष्प्रभं तं स्वेच्छया असिमुद्यम्य किरीटकुण्डलसहितं परित उपरि च शोभायुक्त-मधोऽपि दुर्धर्षं ताम्रश्मश्रुः ओजसा अहरत् । छित्त्वा नीतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्कर्म न विगीतमिति विज्ञापयितुं देवानां सम्माननामाह आकीर्यमाण इति ।

आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः ।
भार्ययाम्बरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा ॥ २५ ॥

आकीरणं सर्वत्र वृष्टिः । कायिके वाचनिके चोक्ते । अर्थान्मानसिकमुक्तमिति सर्वथा देवानामादर उक्तः । ततो मायावत्या अम्बरचारिण्या विहायसा आकाशमार्गेण प्रद्युम्नो द्वारकां नीतः । आदौ भगवद्गृहे पुत्रत्वे सिद्धे पश्चादन्यत्र पुत्रत्वं सिध्यत्विति । पुरशब्देन अन्तःपुरमप्युच्यते । कृष्णान्तःपुरं नीतवती प्रद्युम्नस्य परिज्ञापनार्थम् ॥ २५ ॥

अन्तःपुरवरं राजन्ललनाशतसंकुलम् ।
विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥

अन्तःपुरेषु वरम् । ललनाशतैः संकुलम् । विद्युतेव बलाहक इति शोभा दोषाभावश्चोक्तः । आकाशमार्गेण प्रवेशे विचारोऽपि न जातः । आधिदैविकास्तु जानन्तीति न विरोधं कुर्वन्ति । पत्न्या सह प्रवेशात् लौकिकोऽपि न दोषः ॥ २६ ॥

ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टस्य विचारमाह तं दृष्ट्वेत्यष्टभिः ।

तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥ २७ ॥
अलंकृतमुखाम्भोजं नीलवक्रालकादिभिः ।
कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह ॥ २८ ॥
अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः ।
उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः ॥ २९ ॥

सर्वासां त्रिभिर्विचारः, रुक्मिण्याः पञ्चभिः । साधारणीनां विचारे हेतुं वक्तुं प्रथमतो मोहमाह । अन्तःपुरे यावन्तो जनाः, सुतरां स्त्रियः, तं प्रद्युम्नं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा, कृष्णं मत्वा, प्रथमतः ह्रीताः लज्जिताः सत्यः कृष्णस्य स्त्रियो निलिल्युः । ता हि स्वच्छन्दं क्रीडमानाः स्थिताः । अतो भगवान् दृष्टवानिति लज्जा । भगवत्समानतां वक्तुं विशेषणान्याह **जलदश्यामम्**इत्यादिना । भगवान् षड्गुणसहितः, स्वयमयमपि सप्तधा समान इति । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना अन्यस्योपलक्षणं वर्णनम् । जलदश्याममिति रूपतुल्यता । आकृतिस्तु पुत्रत्वादेव समाना भवति । पीतपट्टाम्बरमिति परिच्छदतुल्यता । **प्रलम्बबाहु**मिति स्त्रीणां सम्यक् ज्ञातावयवतुल्यता । **ताम्राक्ष**मिति अनौचित्यात् क्रुद्ध इव स ज्ञातः । इदं वैलक्षण्यमग्रे वक्ष्यति । सुस्मितमिति । तासां भाव्यो धर्मः । **रुचिराननम्**इति सर्वोत्कृष्टशोभा । अलङ्कृतं मुखाम्भोजं यस्य । नीलैर्वक्रैरलकादिभिः, आदिशब्देन कुण्डलकिरीटादिभिः, किंबहुना भगवदीया सर्वा सामग्री ग्राह्या । मुखं हि सर्वेषां भेदजनकम् । तदेव तुल्यं जातमिति भ्रमो युक्तः । यत्र क्वचिल्लीना इति निलीय दर्शनं सम्भवतीति निरूपितम् । ततो जिज्ञासायां भगवतः किञ्चिदाधिक्यं श्रीवत्सादिकं च दृष्ट्वा ईषद्वैलक्षण्येन साक्षाद्भगवानयं न भवतीति निश्चित्य, तत्तुल्यत्वेन तदीयत्वं च निश्चित्य, पुत्र एवायं भविष्यतीति प्रमुदिताः सत्यः स्त्रीरत्नसहितं तं द्रष्टुं सर्वा एव योषितः समागताः । शुचि स्मितं यासामिति तासां भावान्तरं निवारितम् ॥२९॥

तत्र रुक्मिण्यपि समागता, तासां तस्याश्च पूर्वोक्ता धर्मास्तुल्याः । विशेषं वक्तुं प्रक्रियान्तरमारभते अथेति ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ।
अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ३० ॥

भगवत्पुत्रो भवतीति सम्भावनया सिद्धम् । तासां त्वस्मत्पुत्रो न भवतीति निश्चयः । अस्यास्तु सन्देह इति भिन्नः प्रक्रमः । ननु पुत्रत्वे निर्धारिते पश्चात्स्वस्याः अन्यस्या वेति विचारो युक्त इत्याशङ्क्य, भगवत्पुत्रत्वं निर्धारयितुं एकहेलया स्वस्या अपि प्रथमतः सादृश्यं ज्ञातवतीत्याह । तत्र स्त्रीसमूहे, असितापाङ्गी शोभनदर्शना, असिते कृष्णे वा अपाङ्गौ यस्या इति, तेन ज्ञानदृष्टिरस्याः अन्यापेक्षया विलक्षणेति इयमेव सादृश्येन पुत्रं स्मृतवती, यतो वैदर्भी अत्यन्तं भक्ता । अन्तःकरणदेहयोः उत्तमत्वमुक्त्वा मध्ये वाचोऽप्युत्तमतामाह । अन्यथा कायवाङ्मनसां एकमतुल्यं स्यादिति । वल्गु भाषत इति वल्गुभाषिणी । सादृश्येन संस्कार उद्बुद्ध इति स्वसुतं नष्टमस्मरत् । यद्यप्यत्यन्तशिशोः स्थूलस्यापि नावयवादिसाधारण्यम्, तथापि तस्याः त्रिविधोऽप्युत्कर्ष उक्त इति तादृशस्यैव वृद्धावयं भावो भवतीति निश्चित्य स्वसुतं नष्टमस्मरत् । स्नेहेन स्नुतौ पयोधरौ यस्या इति ।

आधिभौतिकस्य देहस्य आधिदैविकस्यापि तत्सम्पादकस्य संवादो निरूपितः ॥ ३० ॥

एतदीयाश्चत्वारो धर्मा निरूप्यन्ते । आन्तर एको, बाह्यास्त्रयः । आदौ परिदृश्यमानं सम्भावयति को न्वयमिति ।

को न्वयं नरवैडूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ।
धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥ ३१ ॥

नु इति वितर्के । अयं कः, देवादिषु मध्ये क इत्यर्थः । वैडूर्यमणिः श्यामपीतो भवति । अयं नीलमेघश्यामोऽपि तया सहितस्तत्कान्त्या वैडूर्यतुल्यो जातः । वैडूर्यमणिश्चेत्, नराकारः सहज एवोत्पन्नो भवेत् । सोऽपि चेतनो भवेत्, तदा प्रद्युम्नतुल्यः स्यादिति मत्वाह नरवैडूर्य इति । ननु कस्यचिद्वंशे एतादृशा एवोत्पद्यन्ते, यथा देशविशेषे पाषाणा हीरकरूपा भवन्ति, तस्मान्नाश्चर्यमिति चेत्, तत्राह कस्य वेति । को वा एतादृशः यस्यायं पुत्रो भवेत् । कमलेक्षणत्वान्न स्थावरस्य । स्त्रिया अपि भावोऽस्मिन् दृश्यत इति न स्थावरजातः । नापि मानसः, नापि केवलात् पुरुषात् । अतः का वा तादृशपुरुषयोग्येति तां भावयति कया वा जठरे धृत इति । अस्तु वा इयं भार्या एतद्योग्या, कथमनेनोपलब्धेत्याह केयं लब्धेति । अनेनापि इयं का लब्धा । वेत्यनादरे । रुक्मिणीहृदये सा न सम्यग्भातीति । पूर्वजन्मसम्बन्धिनीति ॥ ३१ ॥

एतद्दर्शनेन स्वपुत्रस्मरणात् सादृश्यमेव स्मारकमिति सादृश्यमुपपादयति ।

मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ।
एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥

मम चापीति । यथा कस्याश्चिदयं पुत्रः, एवं ममापि पुत्रः एतादृशो भवतीति । आत्मज इति गर्भाज्जातः । भिन्नतया विद्यमानं चारुदेष्णमन्यं वा तुल्यतया निरूपयतीत्याशङ्क्य व्यावर्तयति नष्ट इति । तर्हि मृतस्य कथं तुल्यतेत्याशङ्क्याह नीत इति । अयं नाशः अदर्शनार्थः । सूतिकागृहादित्यनिर्देश एव केनचिन्नीतः । तर्हि कथं रक्षसा घातकेनान्येन वा नीतः । तुल्यो भविष्यतीति चेत्, तत्राह यदि जीवति कुत्रचिदिति । तदा एतत्तुल्यं वयो रूपं च यस्य तादृशो भवेत् । एतावता स्वपुत्रस्य सम्भावनजीवितस्य एतत्तुल्यता निरूपिता ॥ ३२ ॥

अतः परं भेदं निराकृत्य स एवायं भवितुं युक्त इति विशेषं निरूपयति द्वाभ्याम् ।

कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ।
आकृत्यावयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ॥ ३३ ॥

विवरणटिप्पणी ।

अथ तत्रेत्यत्र । आधिदैविकस्यापीति । पयोधरावाधिभौतिको देहः । स्नेहः स्तन्यसंपादक आधिदैविकः, तस्यापीत्यर्थः । इति षष्ठाध्यायव्याख्या ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ।
अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३४ ॥

कथं त्वनेनेति । अस्तु वा अयमुत्तमः । तथापि शार्ङ्गधन्वनः सारूप्यं तद्पुत्रत्वे कथमनेन संप्राप्तम् । शार्ङ्गधन्वन इत्यनेन ज्याघाताः भगवतो निरूपिताः । ते अस्मिन्नपि दृश्यन्त इति कायवाङ्मनोभिस्तुल्य इति । समानान् षड्धर्मानाह आकृत्या अवयवैः गत्येति । अवयवावयविकार्याणि तुल्यानि निरूपितानि । स्वरो वाचिकः, हासावलोकनं मानसं भावसूचकमिति । एतत्तु भेदे न घटत इति स एवायं वा भविष्यतीति संभावयति । नूनं निश्चयेन । यो भगवत्पुत्रः, तत्रापि यो मया गर्भे धृतः । ननु भगवाननेकपत्नीक इति द्वीपान्तरे देशान्तरे वा भगवतः सकाशात्कस्यांचिज्जातो भवतु, ततः सर्वमुपपद्यत इति, कथं त्वया जठरे धृतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह वामः स्फुरति मे भुज इति । वामभुजस्फुरणमत्यन्तप्रियस्य समालिङ्गनं सूचयति । येन परमानन्दो भवति, तादृशः पुत्र एव ॥३४॥

एवं तस्मिन् स्वपुत्रत्वं निश्चित्यापि सम्यक् लोकतोऽपरिज्ञाने तथा व्यवहारः कर्तुं न शक्यत इति संदिहाना इव स्थिता । ततो भगवान् निश्चयार्थं सर्वैः सह समागत इति वदति एवमिति ।

एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः ।
देवक्यानकदुन्दुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥

यतोऽयं देवकीसुतः भक्तहितकारी, सुतरां स्त्रीणाम्, रुक्मिणी च भक्ता, सा च मीमांसमाना क्लेशेनैवं स्थिता । अतस्तद्दुःखनिराकरणार्थं पुत्रत्वेन स्वीकारे पित्रादयः प्रयोजका इति देवक्या आनकदुन्दुभिना च सहितः समागतः । यतोऽयमुत्तमश्लोकः । अन्यथा वाच्यता भवेदिति । अत्र भीतिपतितं अक्षरच्युतकालङ्कारं बोधयति । यथा राक्षो रक्ताक्ष इति । अयं च पुत्रः च्युत एव स्थानात्पुनः प्राप्त इति सूचयितुं आ सर्वैः सह अगमत् ॥ ३५ ॥

आगत्यापि स्वयं कथने बहिर्मुखाः लोभं संपादयेयुरिति तूष्णीं स्थित इत्याह विज्ञातार्थोपीति ।

विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ।
नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम् ॥ ३६ ॥

ज्ञाने भगवानिति हेतुः । तूष्णींभावे जनार्दन इति । सहि जनानामविद्यामर्दयतीति । निन्दायां तु तेषामविद्या न गमिष्यतीति । तदा भगवदिच्छया नारदः समागत्योक्तवानित्याह नारदोऽकथयत्सर्वमिति । स्वकृतमेवेति दोषपरिहारोऽप्यनेन कृतः । शम्बरस्य आहरणमारभ्य समागमनपर्यन्तं सर्वमुक्तवान् ॥ ३६ ॥

नारदवाक्यं हि सर्वेषामेव संमतम्, ततः सर्वैरङ्गीकर्तव्यमिति सापत्न्यात् कृष्णस्त्रियो रुक्मिणीव्यतिरिक्ताः प्रथममङ्गीकृतवत्य इत्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः ।
अभ्यनन्दन्बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवागतम् ॥ ३७ ॥

राजस्य एताः । महदाश्चर्यं श्रुत्वेति । कथं मत्स्यभक्षितस्य जीवनम्, संपूर्णावयववत्वं च, कथं वा विशसने अक्षतत्वम्, समुद्रप्रक्षेपे वा अमरणमिति । तासामनङ्गीकारे बाधकमाह कृष्णान्तःपुरयोषित इति । स्वस्याप्येवं पुत्रस्य नयने अन्या अप्यङ्गीकारं न कुर्युरिति भावः । अभ्यनन्दन् । अयं पुत्रो भवति अस्माकमिति । सापत्न्यभावेन दोषदर्शिन्यो न जाताः । किञ्च । परमस्नेहेन अभितः आनन्दयुक्ता अपि जाताः । तत्र हेतुः । बहूनब्दान् बहुवर्षपर्यन्तं नष्टमदृष्टमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । न केवलं चिरकालदर्शनमेव तत्र हेतुः, किन्तु मृतश्चेदायाति शीघ्रमेव, तदापि महानानन्दो भवतीति, मृतं पश्चात्स्वस्थमागतं यथा सादरं लोका अभिनन्दनं कुर्वन्ति । देहे विद्यमान एव जीवने अभिनन्दनम् ॥ ३७ ॥

सात्त्विकानामभिनन्दनमाह देवकीति ।

देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ।
दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ॥ ३८ ॥

तथा स्त्रियः सात्त्विक्यः तौ दम्पती मायावती प्रद्युम्नश्च परिष्वज्य पुत्रत्वात् पुत्रवधूत्वाच्च मुदं ययुः । रुक्मिणी चेति भिन्नतया निरूपणं सर्वेषां यावत्सुखं तावदेकस्या एव जातमिति ज्ञापनार्थम् ॥ ३८ ॥

साधारणानां तामसानां सम्मतिमाह नष्टं प्रद्युम्नमायातमिति ।

नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ।
अहो मृत इवायातो बालो दिष्ट्येति हाब्रुवन् ॥ ३९ ॥

तेषां विपरीतभावनाभावाय वचनमाह अहो मृत इवायात इति । लौकिकभाषायामश्लीलवचनं न दोषाय । हेत्याश्चर्ये । अहो इति च । गमनागमनयोरुभयत्राश्चर्यमाह ३९

कामस्य महता प्रयासेन देहग्रहणे फलं जातं नवेति सन्देहं निराकर्तुमाह यं वै मुहुरिति ।[1]

यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजन् रहरूढभावाः ।
चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिम्बबिम्बे कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः

पितृसरूपतया पितुः समानं यद्रूपं तेन कृत्वा निजेशभावाः, कृष्ण एवायमिति बुद्धियुक्ताः । निजेशः कृष्णः । तस्य मातरोऽपि ऊढभावाः सत्यः तद्दर्शनेन उद्गतकामाः

---

१ कामस्य फलं जगन्मोहनं तज्जातमित्याहुः यं वा इति श्लोकेन ।

रहः एकान्तमभजन् । निलीना जाताः । एतच्चित्रं न । रमाया आस्पदरूपं यद्विम्बं भगवान् श्रीनिवासः तस्य बिम्बं कार्यं प्रतिबिम्ब इति यावत् । बिम्बवदेव प्रतिबिम्बेऽपि बुद्धिर्भवतीति न कोऽपि दोषः । रमास्पदपदं लक्ष्म्या अपि तत्र प्रदर्शनार्थम् । तेन लक्ष्मीश्चेत्तत्र, वयं कथं नेति तासां भ्रमे हेतुर्मुख्यो निरूपितः । किञ्च, कामे कामात् सर्वं सम्भवति । किञ्च । स्मरे अक्षविषये सति स्मृत एवानर्थं करोति, किमुत प्रत्यक्षविषयः । यत्र भगवत्स्त्रीणामेवैषा व्यवस्था, तत्रान्यनारीणां कामोद्बोधः किं वक्तव्य इत्यर्थः । एवं कामस्य सर्वलोकेषु प्रतिष्ठितत्वमुक्तम् । स्त्रीषु प्रतिष्ठितः सुखहेतुर्भवति, न तु पुरुषेष्विति तथोक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सप्तमे कामतः प्रोक्तो विवाहस्तामसः परः ।
सात्त्विकश्च प्रसङ्गेन क्लेशेनोभे निवारिते ॥ १ ॥
क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यमत्र निरूप्यते ।
वाचिकं कायिकं चैव कायेन वचनेन च ॥ २ ॥
सम्बन्धी च तथा भक्तः स्वापराधापनुत्तये ।

विवरणटिप्पणी ।

सप्तमेऽध्याये । कारिकायाम् । सप्तमे इति । जाम्बवतीविवाहस्तामसः । परः सत्यभामाविवाहः सात्त्विकः । सच चौर्यप्रसङ्गेन प्रोक्त इत्यर्थः । तथाच रुक्मिणीविवाहस्य परिशेषादेव राजसत्वं सिद्धमिति भावः । रुक्मिणीजाम्बवतीविवाहयोरपि भगवत्परिग्रहत्वेन सात्त्विकत्वे संभवति तथात्वाभावे हेतुमाहुः क्लेशेनेति । उभे रुक्मिणीजाम्बवत्यौ क्लेशेन पितृगृहान्निवारिते, क्लेशं कृत्वा पितृगृहात्स्वगृहमानीते । अतो न तद्विवाहयोः सात्त्विकत्वम्, किन्तु सत्यभामायामाहूय दानेन क्लेशाभावात्तद्विवाहस्यैव सात्त्विकत्वमित्यर्थः । चौर्यमत्रेति । सत्यभामाविवाहप्रकरणे क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यं निरूप्यते । अतः क्लेशाभावात्सात्त्विकत्वमित्यर्थः । वाचिकमिति । सत्राजितोक्तं वाचिकं मिथ्याभिशापं, कायेन स्वयं बिले गत्वा युद्धं कृत्वा कायिकं च, शतधनोः सकाशात् मणिग्रहणरूपं मिथ्याभिशापं अक्रूरमानीय तद्बोधकेन वचनेन निवारितवानिति शेषः । क्रमेणाध्यायद्वयेन द्वयमपि निवारितवानित्यर्थः । सम्बन्धी चेति । 'एतादृशः सत्राजित्स्वा-

१ '' चिह्नान्तर्गतमित्यत्र 'एतादृशः सत्राजित्, भक्तो जाम्बवान्, ताभ्यां स्वापराधापनुत्तये । सत्यभामा जाम्बवती च, एते इति शेषः । भगवते सम्यक् निरूपिते दत्ते इत्यर्थः । ताभ्यमित्यस्यैव विवरणं सम्बन्धी च तथा भक्त इती'ति पाठान्तरम् ।

सत्यभामा जाम्बवती ताभ्यां सम्यक् निरूपिते ॥ ३ ॥
गुणा एतास्ततोऽग्रे तु विद्यारूपा निरूपिताः ।
एवमष्टौ महिष्यो हि सात्त्विक्यस्तु ततः पराः ॥ ४ ॥
विवाहाः सप्त कामेन कृपया तु सहस्रशः ।
विधितस्त्वेक एवोक्तो द्वयोरत्र निरूप्यते ॥ ५ ॥

रुक्मिण्या विवाहं पुत्रसम्पत्तिं चोक्त्वा, निमित्तवशात् सत्यभामाया विवाहमाह सत्राजित इति ।

श्रीशुक उवाच—**सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ।**
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ १ ॥

सत्राजित्शब्दः तकारान्तः । अकारान्तोऽपि । सत्रान् रक्षकसहितानपि जयतीत्यर्थे क्विप् । सत्राणां जितं यस्मादिति क्तान्तेन बहुव्रीहौ अदन्तता भवति । एतदधीन एव महतामपि जय इति द्वितीयोर्थः । स्वतनयां स्वयमुद्यम्य दत्तवानिति । अप्रार्थितः अनभिप्रेतश्च । तथापि दाने हेतुः कृतकिल्बिष इति । कृतापराधः । तदपराधदूरीकरणार्थं स्यमन्तकेन मणिना सह । यत्कृते अपराधः तदपराधनिमित्तं दण्डार्थं कन्यां च दत्तवान् । संक्षेपकथेयमिति केचित् । वस्तुतस्तु न समाधिभाषा । नह्युदारलीलावतः अपकीर्त्यादिकं समाधिकार्यं भवति । भक्तिसाधकानामेव चरित्राणां वक्तव्यत्वात् । कृतकिल्बिष इति । यथाकथञ्चिदपराधोऽपि सम्भवति । अतोऽनभिप्रेतत्वेन कल्पान्तरत्वेन वा अवचनम् । वस्तुतः सत्यभामा सरस्वत्यंशा भूम्यंशा वेति तस्या विवाहार्थं तथोद्योगः भगवतैव कृतः । स्वीकारोऽत्र वक्तव्यो राजसानाम्, तदर्थं स्त्रीप्रकरणे सत्यभामादीनां परिग्रहमात्रमत्र वक्तव्यम् ॥१॥

विवरणटिप्पणी ।

पराधापनुत्तये सत्यभामां दत्तवानितिशेषः । **सत्यभामेति** । इयं जाम्बवती च एते उभे भार्ये । ताभ्यां वाचिककायिकमिथ्याभिशापाभ्यां हेतुभूताभ्यां विवाहिते निरूपिते इत्यर्थः ।' **गुणा एता इति** । एता रुक्मिणीजाम्बवतीसत्यभामाः **गुणरूपा** रजस्तमःसत्त्वरूपा इत्यर्थः । **द्वयोरत्रेति** । द्वयोर्विवाहः अत्र चौर्यप्रकरणे निरूप्यत इत्यर्थः ।

सत्राजित इत्यत्र । त्रायन्तीतित्राः । त्रैधातुः कर्तरि क्विप् । आदेच इत्यनेन आत्वम् । पुलिङ्ग आकारान्तः शब्दः । त्राभिः सहिताः सत्राः स्त्रीत्वाभावाद्गोरिति ह्रस्वो न । तान् जयतीति सत्राजिदिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याहुः **सत्रानिति** । अव्युत्पत्तिपक्षे धातुत्वाभावात् आतो धातोरित्यालोपो नेत्यभिप्रेत्य सत्रानित्युक्तम् । एतत्पक्षाश्रयणं सिद्धान्तकौमुद्यां 'पुमः खय्यम्परे' इति सूत्रे स्फुटम् । **न समाधिभाषेति** । विस्तर इति शेषः । प्रथमश्लोकमात्रं समाधिभाषा । विस्तरस्तु लौकिकीभाषा । तयोरपि समाधिपोषकत्वात्कथनमित्यादिकं निबन्धे व्युत्पादितमेव । **परिग्रहमात्रमिति** । मात्रपदेन विस्तरव्यावृत्तिः । **अत एव रुक्मिणीविवाहविस्तरोपि न समाधिभाषेति पूर्वमुक्तम् ।**

नन्वाकाङ्क्षापूरणाभावात् संक्षेपपरत्वमेव कुतो न भवतीति चेत् । मैवम् । मित्रविन्दाविवाहवद्यावदुक्तेनैव आकाङ्क्षानिवृत्तिसम्भवात् । विशेषं पृच्छति ।

राजोवाच—**सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्य किल्बिषम् ।**
स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः ॥ २ ॥

सत्राजित इति । ब्रह्मन्निति ज्ञानार्थम् । कृष्णस्य सदानन्दस्य कथं वा कोऽप्यपराधं कुर्यात् । तत्रापि पालकस्य । अपराधनिमित्तः स्यमन्तको वा भगवद्भक्तानां कुतः । देवतान्तरभजनात् तथात्वे कथं वा तस्य निरोधे सम्बन्ध इति प्रश्नाभिप्रायः । विरुद्धानामपकारकरणं युक्तम् । तथा सति तेषां सर्वस्वेन सह कन्यादानं चायुक्तम्, तस्मात् कथमयमुभयात्मक इति । कस्माद्धेतोः सुतां दत्तवान् । कन्यापि सूर्यादेव प्राप्ता वरलब्धा, न तु तस्य औरसी, भगवान् नन्दपुत्र इव तस्यापि कन्येति पुराणान्तरव्यवस्था । अत एव यादवानां विवाहदोषो न शङ्कनीयः । अत्रापि 'स्त्रीरत्नं रत्नमेव चे'ति वाक्यात् देवादेव प्राप्तमिति लक्ष्यते । भगवानपि अक्लिष्टकर्मा सगोत्रापक्षे विवाहं न कुर्यात् ॥ २ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

विस्तरेण वक्तुं कथामारभते आसीदिति ।

श्रीशुक उवाच—**आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।**
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तकम् ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रकथेयमित्यप्यासीदित्यनेन सूचितम् । सत्राजित आसीदिति भिन्नं वाक्यम् । तस्य महत्त्वं ख्यापयितुमाह । सूर्योऽपि भक्तस्य परमः सखा आसीदिति । भक्तस्य सख्यं शीघ्रं प्रयच्छतीति सूर्यस्य स्वभावो वर्णितः । अनेन सूर्यः परमदयालुः, अल्पेऽपि भजने बहु प्रयच्छतीति निरूपितम् । ततो यज्जातं तदाह प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादादिति । मणिः स्यमन्तकः । कुतस्त्यो मणिरित्याकाङ्क्षायामाह सूर्य इति । स हि मणिं सूते । सर्वमेव सूर्यात्प्रभूतमिति तस्य मणिमात्रप्रसवे न दूषणम् । तदर्थमेव मणिरुत्पादित इति लक्ष्यते । यतः प्रीतः, तस्य भक्त्या संतुष्टः, स्यमन्तकमुत्पादितवान् । उत्पाद्यापि ततोऽपि प्रीतः प्रकर्षेणादात् । तस्मिन् सामर्थ्यं स्थापयित्वा अदात् । प्रकर्षेणैव दानात् भोगार्थं भोगसाधनसम्पादनार्थं च तज्जातमिति लक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतस्तस्य प्रथमतो भोगमाह स तं बिभ्रदिति ।

स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥

स्वतेजस्तस्मिंस्थापितमिति तद्धारणेन सूर्य एव धृतः । अत एव तत्प्रभावाद्यथा रविः,

---

विवरणटिप्पणी ।

प्रश्नश्लोके । तत्रापि पालकस्येति । कृष्णो द्वारिकां निर्माय सर्वान्पालितवांस्तादृशस्य, न त्वन्ययादवसदृशस्येत्यर्थः । अत्रापीति । भागवतेऽपीत्यर्थः ।

तथा भ्राजमानो जातः। स चेदन्यत्र तिष्ठेत्, न काप्यनुपपत्तिर्भवेत् । सूर्यश्च रक्षको भवेत्। स पुनस्तद्गृहीत्वा द्वारकास्थितान् भक्तान् वञ्चयन्निव समागतः । ततः सूर्येण उपेक्षित इत्यभिप्रायं वक्तुं तस्य द्वारकाप्रवेशमाह प्रविष्टो द्वारकामिति । राजन्निति सम्बोधनमन्यविषये अन्यो रक्षां न करोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य मनोरथः सिद्ध इत्याह तेजसा नोपलक्षित इति ।

तस्य प्रभावः सर्वजनीनो जात इति वक्तुं लोकानां भ्रममाह तं विलोक्येति ।

तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥ ५ ॥

निकटे ज्ञायेतापि । दूरादेव तत्रापि तेजसा मुष्टदृष्टयः । स्वस्वामिनः स्थाने महान्तोऽपि समायान्तीति संतोषात् भगवत्स्थाने समागताः । भगवानपि अन्यासक्तः नास्य सन्माननं करिष्यति, ततोऽयं अस्मान् विलम्बितः तेजसा पीडयिष्यतीति, सूर्यात् शङ्किताः लौकिकव्यसनरूपे द्यूते अक्षैर्दीव्यते भगवते शशंसुः । शतमक्षान् विजानातीति मध्येऽधिदेवनं एव सभ्ये अक्षक्रीडेति विमर्शः । अन्यथा धर्मस्थापनार्थमवतीर्णः कथमक्षक्रीडां कुर्यात् । मुख्यं हि तदधर्मस्थानमिति । सूर्यस्य समागमनं बाधितं मत्वाह भगवत इति ॥ ५ ॥

सूर्यागमनेन स्वतोपि ज्ञातमहत्त्वाः स्तुत्वा भगवन्तं विज्ञापयन्ति **नारायणे**तित्रिभिः ।

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥ ६ ॥
एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।
मुष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥ ७ ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥ ८ ॥

नारायणपदं सूर्यान्तर्यामी नारायण इति तस्मिन्नागते अन्तर्यामिप्रेरणव्यतिरेकेण कार्यं न सिध्यतीति विज्ञापनार्थं सूर्यागमनं सम्भवतीति हेतुरुक्तः। अतस्ते नमः। नमस्कारमात्रं वा अस्मत्साध्यमिति । शङ्खचक्रगदाधरेति । शेषशायिनं नारायणं व्यावर्तयति । नारायणत्वं वा स्थापयन्ति । दामोदरेति भक्तकृपालुत्वम्, तादृशस्यात्रागमने हेतुरुक्तः । अरविन्दाक्षेति । समागतस्य तापापनोदनं कार्यमुक्तम् । गोविन्देति तथाकरणे आवश्यकत्वम् । यतोऽयमिन्द्रो जातः । किञ्च, यदुनन्दनेति तदर्थमेवावतीर्णः ।

विवरणटिप्पणी ।

तं विलोक्येत्यत्र । शतमक्षानिति । शतमध्ये समायोग्येऽधिदेवनेऽक्षक्रीडा निषिद्धा नेति विमर्श इत्यर्थः ।

---

१ मध्येऽधिदेवनदिवसे अक्षक्रीडेति प्रभुभिः पठ्यते । शतमित्यादि । सहस्रेषु लोकानां शतमक्षक्रीडां विशेषेण जानातीति चातुर्यकार्यत्वात्सभायां साधुन्येव क्रीडने अक्षक्रीडा गणितेति न राज्ञामक्षक्रीडने दोषो विगानं वेति भावः ।

अत एवात्र बहु कार्यं तवास्तीति स्वत आगमनाभावात् स्वयमागत इत्याहुः एष आयातीति । आगतस्य विज्ञाप्यमस्तीत्याहुः सवितेति । प्रसवितायम् । सांप्रतं च भगवान् लीलया च तिष्ठतीति तदनुगुणप्रसवार्थं प्रष्टुमागत इत्यर्थः । प्रश्नस्तु दूतद्वारापि सम्भवतीति विशेषमाहुः त्वां दिदृक्षुरिति । स्नेहाभावेऽपि दर्शनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाहुः जगत्पत इति । स्वस्य निवेदने हेतुं वदन्त आहुः मुष्णन्गभस्तिचक्रेणेति । दूरे स्थितस्य गभस्तयोऽल्पीयांसः समायान्ति, निकटे तु गभस्तिचक्रेण पीडयति । नृणामित्यल्पसत्त्वता । तर्ह्ययं दोषो निवारणीय इत्याशङ्क्य तस्य स्वाभाविकोऽयमित्याह नृणां चक्षूंषि तिग्मगुरिति । ज्ञानप्रदो भगवान् अत्र समागतः । ज्ञानसाधनमेव दूरीकरोतीति प्रतिविधेयः ।

ननु तथापि भवन्तोऽन्तरङ्गाः, तान्निवारयतेति चेत्, तत्राह नन्वन्विच्छन्तीति । देवाः समागच्छन्तः कथं वारणीयाः, तत्रापि स्वप्रभुं द्रष्टुम्, तत्रापि त्रिबुधर्षभाः । किञ्च । अद्य यदुषु गूढं ज्ञात्वा समागताः । तत्र यदि कश्चिन्निवारणं कुर्यात्, तदा अनेनैव प्रतार्यत इति तमेव मारयेयुः । ननु तथापि सूर्यो नायास्यति, स हि सर्वदा व्यापृतः, तत्राह द्रष्टुं वायात्यज इति । ब्रह्मा वा द्रष्टुमायाति । अवतीर्णस्य रूपान्तरस्वीकरणेनान्यथात्वे पूर्वव्यवहारोऽनुचित इत्याशङ्क्याह प्रभो इति । हे सर्वसमर्थ ॥ ८ ॥

तदा भगवान् कर्म न परित्याज्यमिति स्वयं तथैव स्थितः प्रजानां मोहं दूरीकृतवानित्याह निशम्येति ।

श्रीशुक उवाच—**निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ।**
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ९ ॥

बालानां अज्ञानां वचनम् । ते हि स्वोत्कर्षमेव विचारयन्ति । नतु निमित्तम् । तथैतेऽपि स्वोत्कर्षत्वेन मदुत्कर्षमेव भावयन्ति । ततो यं कञ्चन समागच्छन्तं महत्त्वेन मत्सम्बन्धित्वेन च कल्पयन्ति । तस्मात् स्वोत्कर्षपरान् अज्ञान् दृष्ट्वा प्रहस्य दृष्ट्यैव तेभ्यः सुखं दत्तवानित्याह अम्बुजलोचन इति । असौ देवरूपो रविर्न भवति, किन्तु रवेस्तेजो । रविभक्तश्चायं भवति, तेन देवपदं संगच्छते, किन्तु सत्राजिदयम् । कथमेवं जात इति चेत्, तत्राह मणिना ज्वलन्निति ॥ ९ ॥

मणिना तस्य भोगमुक्त्वा अर्थसम्पत्तिमाह सत्राजित्स्वगृहमिति ।

सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥ १० ॥

भगवत्कृपया पूर्वमेव श्रीमत्कृतानि कौतुकानि मङ्गलानि च यत्र । अनेन धर्मकामौ निरूपितौ । एवं स्वतःसिद्धत्रिवर्गं गृहं प्रविश्य तत्र भक्त्यतिशयात् देवसदने देवपूजागृहे दैत्यानां प्रवेशाभावाय विप्रैः सह मन्त्रपूर्वकं मणिं न्यवेशयत् । नितरां स्थापितवान् ॥ १० ॥

VIBRANT PUSHTI VADODARA

स्थापितस्य फलमाह दिने दिने इति ।

दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ।
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११ ॥

पञ्चमणमात्रं भारः, चत्वारिंशद्धरणानि मण उच्यते मानविशेषः । ते चाष्टौ । चत्वारिंशन्मणान् सुवर्णस्य प्रत्यहं सृजति । सविता हि तस्य मूलम् । अतोऽयमपि प्रसविता । प्रभो इति सम्बोधनं तदाकाङ्क्षाभावाय । न केवलमिष्टसाधकत्वम्, किन्त्वनिष्टनिवारकत्वमपीत्याह दुर्भिक्षेति । अनावृष्टिकृतं दुर्भिक्षम् । मारी शीतलादिदेवाधिष्ठितव्याधिमरणम् । अरिष्टान्यन्यानि आधिव्याधिहेतुभूतानि । आधिव्याधयश्च । अशुभाः स्वप्नादयोऽपि । मायिनो राक्षसाः पूतनादयः । यत्रायमभ्यर्चितो मणिस्तिष्ठति, तत्र नैते भवन्तीति मणेर्दृष्टादृष्टसामर्थ्यं निरूपितम् ॥ ११ ॥

अयोग्ये महान् धर्मो न युक्त इति विचार्य भगवान् अनेन मणिना सत्राजितो नाशो भविष्यतीति, स्वपुरे च नाशो न युक्त इति, देवान्तराणामत्र सामर्थ्याभावात् तत्प्रसादोऽपि व्यर्थ इति, तस्य लोकद्वयेष्टसिद्ध्यर्थं यावद्द्रव्यं तत उत्पद्यते, तावद्ग्रामादिद्वारा तस्मै दापयित्वा, उग्रसेनाय मणिं दापयितुं सत्राजितं प्रति किञ्चिदुक्तवानित्याह स याचित इति ।

स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ।
नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभङ्गमतर्कयत् ॥ १२ ॥

क्वापीति । कियत्कालं प्रयच्छ । यावता मृत्युरपगच्छति । ततः स्वयमेव ग्राह्यमिति भगवदभिप्रायो बोधितः । ननु तस्यैव मृत्युर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह यदुराजायेति । शौरिणेति सामर्थ्यं दापने निरूपितम् । लौकिकपक्षपातश्च । तथापि न दत्तवानित्याह नैवार्थकामुक इति । स ह्यर्थमेव कामयते सिद्धम्, न तु मृत्युनिराकरणमपि, अतो न प्रादात् । यथैवायं न याचते, तथोपायं च विचारितवान् । सूर्यो वक्तव्यः, तद्द्वारा उपद्रवश्च कारणीयः, ततो न याचिष्यतीति याच्ञाभङ्गं तर्कितवान् ॥ १२ ॥

एवं दोषद्वयं तस्य निरूपितम् । आज्ञोल्लङ्घनमपकारचिन्तनं चेति । तत्र स्वस्यैवापकारो जातः । आज्ञाभङ्गफलं मृत्युरपि जात इत्यध्यायद्वयेन निरूप्यते । एतादृशोऽपि मणिः भगवद्भावरहितः अनर्थपर्यवसायी जात इति निरूपयन् भगवदाज्ञोल्लङ्घनात् तदीयानां बुद्धिरेव दुष्टा जातेति, पूज्यमपि मणिं सत्राजिन्मात्रपरिधेयं च, भक्तस्यैव भगवद्धर्मा उपकारिण इति सामान्यं तं मणिं ज्ञात्वा प्रसेनोऽपि तत्प्रतिष्ठार्थं तद्भ्राता कण्ठे उन्मुच्य गत वानित्याह तमेकदेति ।

तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥ १३ ॥

१ मणीति पाठः । २ तत्प्रयास इति पाठः ।

कण्ठे मणिं प्रतिमुच्य एतत्प्रभया मृगा अन्धा भविष्यन्ति, ततो धर्तव्या इति, महाप्रभं सूर्यवत्प्रकाशमानम्, प्रसेनः प्रकृष्टसेनायुक्तोऽपि एकाकी हयमारुह्य मृगयां कर्तुं व्यचरत् । मृगा यान्त्यस्यामिति मृगनाशिका राजलीला मृगया, तामुद्दिश्य वने व्यचरत् ॥१३॥

महाप्रभत्वात् असहिष्णुः सिंहः तं हत्वा मणिं नीतवानित्याह प्रसेनमिति ।

प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
गिरिं विशञ्जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥ १४ ॥

अलौकिकेनोपायेन न मृगा हन्तव्याः, भगवांस्तेषु नालौकिकं दत्तवानिति, मृगयैव तदर्थं निर्मिता । तेषां वधं मणिना चिन्तयन् तेनैव स्वमृत्युं प्राप्तवान् । स मणिर्दैवरूप इति क्रुद्धो मणिर्यत्रैव स्थितः, तमेव घातयतीति परम्परया बहूनां वध उच्यते । हयसहितं प्रसेनं हत्वा मणिः केसरिणा गृहीतः । सोऽपि निकृष्टस्थाने मणिं नयन् गिरिं विविक्षन् कन्दरां प्रविशन् जाम्बवता निहतः । ननु महान् सः, किमिति सिंहं हतवान्, तत्राह मणिमिच्छतेति । अहतः सिंहो मणिं न मुञ्चतीति ॥ १४ ॥

तस्य मणेः प्रयोजनमाह सोऽपि चक्र इति ।

सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ।
अपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत ॥ १५ ॥

बिले स्वस्थानविवरे कुमारस्यातिबालकस्य (स्थाने) क्रीडनकं क्रीडासाधनं चक्रे । एतावदेकेनैव दिनेन निर्वृत्तम् । ततो भ्रातुरन्वेषणार्थं सत्राजिता मनुष्याः प्रस्थापिताः । ततो न क्वाप्युपलब्धः । ततो भ्रातृस्नेहात् भ्रातरमपश्यन् सत्राजित्पर्यतप्यत । मणिरपि गतो, भ्रातापि गत इति ॥ १५ ॥

ततः किं जातमिति विचारे भ्रातुरिवास्यापि दुर्बुद्धिरुत्पन्नेत्याह प्रायः कृष्णेनेति ।

प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ।
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपज्जनः ॥ १६ ॥

अयमपि गतः । भगवान् स्वतोऽन्येन वा स्वयमपि मृगयां गतो मारितवानिति । प्राय इत्युत्कटा कोटिः । कृष्ण एव समर्थो मणिगुणान् दूरीकर्तुम् । हेतुश्चाप्यस्ति । मणिः पूर्वं याचित इति, वने च मारणे न कोऽपि ज्ञास्यतीति । एवं निश्चित्य भगवति क्लिष्टमारोपितवान् । ननु केनापि नोच्यते, कथं त्वं कल्पयसीत्याशङ्क्याह भ्राता ममेति । मम तु प्रिय इत्यहं ब्रवीमि, अन्यः किमर्थं वक्ष्यतीति भावः । तद्गृहे उक्तं भार्यादिस्थाने, पश्चात्कर्णे कर्णे समागतमजपत् । मन्त्रवत् शनैः भगवत्कीर्तिमुक्तवान् । यतो जनः, नह्यल्पेन दोषेण जन्ममरणादिकं प्राप्नोति ॥ १६ ॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

क्रम् । महाराजेति संबोधनं सेवकापराधापरिगणनज्ञापनार्थम् । ननु कथं स्पष्टं वचनं कथं वा नाज्ञापितवानित्याह भगवानिति । सर्वसमर्थः । तादृशोऽपि देवकीसुतो भक्तकृपालुः । अतो युक्तमेवास्य स्पष्टवचनमिति भावः ॥ २९ ॥

वचनात्पूर्वमेव तस्य हितं च कृतवानित्याह अभिमृश्येति ।

अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ।
कृपया परया भक्तं मेघगम्भीरया गिरा ॥ ३० ॥

तस्याभिमर्शोऽपि सकृत् कृतो नित्यं तिष्ठति । सामान्यस्यैव वाभिमर्शः सुखकरो भवति तत्क्षणम्, किं वक्तव्यमानन्दमयस्य । तत्रापि यस्मिन् क्षणे स निष्पादितः, ततःप्रभृति तथैवानुवर्तत इति पूर्वावस्थां ततोऽप्यधिकां वा प्राप्तवान् । मानसीं व्यथां दूरीकर्तुमाह अरविन्दाक्ष इति । दृष्ट्यैव सर्वसुखदायी । शंकरेण पाणिनेति । तस्मिन्नतिशयाधानमप्युक्तम् । येनाग्रे सद्बुद्धिरप्युत्पद्यत इति । एवं कायेन मनसा च सान्त्वनं कृत्वा वचसापि सान्त्वनमाह मेघगम्भीरयेति । मेघा हि शब्दत एव भाविवृष्टिं सूचयन्तः चिन्तादिसर्वतापहारका भवन्ति । तथाप्यनुचितं कथमुक्तवानित्याशङ्क्याह कृपया परयेति । अनेन वा मानसं सान्त्वनम् । तमिति तथा स्तोत्रकर्तारं सान्त्वनोचितम् । त्रिविधसान्त्वनेऽपि हेतुर्भक्तमिति ॥ ३० ॥

वाक्यमाह मणिहेतोरिति ।

मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम् ।
मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥ ३१ ॥

अत्रागमने मणिरेव हेतुः । मणिं नेतुमागताः । बहुवचनं पूर्वदृष्टसर्वसाहित्यं सूचयति । हेतुशब्दो वा निमित्तवाची । मणिनिमित्तं वयं समागता इत्यर्थः । ऋक्षपत इति । ज्ञात्वैवागमनं निरूपितम् । अन्यथा बिले समागमनं न स्यात् । मणेरपि प्रयोजनमाह मिथ्याभिशापं प्रमृजन्निति । एतद्विस्तरेणोक्तमिति लक्ष्यते । मिथ्याभिशापः अकृतापकीर्तिकीर्तनम् । लोकाः अतत्त्वविद इति । दृष्टमेव मन्यन्त इति । अमुना मणिना अभिशापं प्रमृजन् इहागत इति सम्बन्धः । यद्यपि अग्रे मिथ्याभिशापापगमः, तथापि क्रिया प्रारब्धेति वर्तमानप्रयोग एव युक्तः । एकवचनं तु मिथ्याभिशाप एकस्यैवेति । आत्मन इत्यावश्यकता । अन्यथा भक्तोद्धारो न सम्भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

विवरणटिप्पणी ।

अभिमृश्येत्यस्याभासे । वचनात्पूर्वमेवेति । पाठे एवं क्रमाभावेपि अभिमृश्येतिक्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालस्य बोधितत्वादिति भावः । व्याख्याने तथाप्यनुचितमिति । अपराधकर्तुः सान्त्वनमनुचितमित्यर्थः ।

मणिहेतोरित्यत्र । इति लक्ष्यते इति । विस्तरेण कथनं विनाकाङ्क्षा तिष्ठेदेवेति भावः ।

१ दृष्टमिति पाठः ।

एवं स्वाभिप्राये निरुक्ते कथं देयमिति विचार्य तावन्मात्रे दत्ते स्वस्य सेवकत्वं न सिध्यति, याचितं सर्वं एव प्रयच्छतीति स्वकन्यां च दत्तवानित्याह इत्युक्त इति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ।**
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥ ३२ ॥

जाम्बवतः अपत्यं जाम्बवती, अनेन पालिता[1] कन्या न भवतीति सूचितम् । ऋक्षाणां विधानान्तराभावात् दानमेव कृतवान् । सापि ततः पूर्वं कन्या अदत्तैव स्थिता । मुदेति भाग्यं जातमिति । भगवानपि पूजितः, कन्यायाः वरोऽपि प्राप्त इति । ततस्तस्या एव कन्यायाः दानसमये अर्हणार्थं मणिमपि दत्तवान् । एतद्द्वयमपि न कुशोदकपूर्वकं प्रादात्, किन्तु उपजहार समीपे आनीय स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमन्तःस्थितिमुक्त्वा बहिःस्थितिमाह **अदृष्ट्वा निर्गममिति** त्रिभिः ।

अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य बिलं जनाः ।
प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥ ३३ ॥
निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥ ३४ ॥
सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥ ३५ ॥

प्रविष्टो हि तस्मिन्नेव दिवसे समायास्यतीति तत्रत्या बहिःस्थिताः निरन्तराकाङ्क्षया भोजनादिरहिताः द्वादशदिवसपर्यन्तं स्थित्वा द्वादशाङ्केष्वपि क्षीणेषु जना विवेकरहिताः भगवानपि शौरिरिति विशेषतस्तत्प्रभावानभिज्ञाः दुःखिताः सन्तः द्वादशाहानि प्रतीक्ष्य स्वपुरं ययुः । 'संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय' इति । ततो येऽपि नागताः, तेऽपि द्वारकायां स्थिताः भगवन्निर्गमाभावं श्रुत्वा दुःखिता जाता इत्याह **निशम्येति** । स्त्रीणामविवेको भूयानिति । तत्रापि पुत्रस्नेहो महानिति देवक्यादिक्रम उक्तः । त्रयो मुख्याः । अन्येऽपि सुहृदः सम्बन्धिनः ज्ञातयो गोत्रिणश्च बिलादनिर्गतं कृष्णं श्रुत्वा अशोचन् । वस्तुतत्त्वानभिज्ञाः । कृष्णो हि भक्तहितार्थमेवावतीर्णः । कथं विलम्बं कृतवानिति । एवं सर्वेषां शोकं राजसं दुःखमुक्त्वा तामसं सात्त्विकं चाह **सत्राजितं शपन्तस्त** इति । दुरात्मायं सत्राजित्, प्रसेनवन्म्रियतामिति । एवं शापे हेतुः **दुःखिता** इति । दुःखेऽपि विशिष्टो हेतुः **द्वारकौकस** इति । मथुरां परित्यज्य देशप्रान्ते द्वारकायां स्थिताः कृष्णैकशरणाः भगवत्यनागते दुःखिता भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । द्वारकावासित्वेन तेषां शापोऽपि सत्राजिति फलिष्यतीति सूचितम् । सात्त्विकं दुःखमाह **उपतस्थुर्महामायामिति** । माया हि भगवदुद्गमे प्रतिबन्धिका भवति । भगवांश्च तस्यै वरं दत्तवान्

१ पालिकेति पाठः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

'अर्चिष्यन्ती'ति । अतो भगवता दत्तो वरः अवश्यं तेनैवं सत्यः कर्तव्य इति देवतान्तरभजनापेक्षया भगवदाविर्भावार्थं दुर्गैवानुसन्धेया ॥ ३५ ॥

एवं भक्तानां त्रिविधं दुःखं दृष्ट्वा स्वयमाविर्भावं कुर्वन्नेव कृतकार्यः अर्धमासव्रते कृत एव स्वयमाविर्भूतः, स्ववाक्यमपि सत्यं कृतवानित्याह तेषां तु देव्युपस्थानादिति ।

तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषासवः ।
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ३६ ॥

प्रत्यादिष्टाः आशिषा सह असवो येन तादृशो भगवान् स्वयमेव समागतः । असुशब्दात् समासान्तः अच्प्रत्ययः । आशिषेत्यलुक् तृतीयायाः । प्रत्यादिष्टमुपदिष्टम् । प्रतिरानुगुण्ये । देव्युपस्थानात् या आशीः तया सह भगवान् प्राणानपि दत्तवानिति । अथवा । देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा दुर्गाया आशीर्वादेन सवो यज्ञरूपः प्रादुर्भूतः । प्रत्यादिष्टाशिषां सवेति पाठश्चिन्त्यः । राजानं प्रति वा । वो युष्माकं भक्तानां स कार्यकर्ता सिद्धार्थः सन् प्रादुर्भूत इति । दुर्गाया वा आशीर्निराकृत्य प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा स्वयमेव सर्वकामपूरको यज्ञः प्रादुर्भूतः । सिद्धार्थः स्यमन्तकसहितः । सदारः स्त्रीसहितोऽपि । हर्षयन् हरिरिति । हृष्टः सर्वाभरणभूषितः । भोजनादिना च पुष्टो, नतु ग्लानियुक्तः । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता ॥ ३६ ॥

ततः परमानन्दो जात इत्याह उपलभ्येति ।

उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ।
सहपत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥ ३७ ॥

असभ्यो दृष्टान्तो लौकिकभाषायां न दोषाय । श्वशुरेणैव स मणिः कण्ठे निबद्धः । अतस्तदनुरोधेन मणिः स्वकीय एवेति ज्ञापयन् स्त्रीसहितो मणिग्रीवः स्वयमागतः । न केवलं समागमने अपकीर्त्यभावः, किन्तु निरोधोऽप्यनेन जात इत्याह सर्वे जातमहोत्सवा इति । हृषीकेशत्वात्तथैव तेषु प्रेरितवान् ॥ ३७ ॥

एवमपि प्राप्य उपक्रमबलीयस्त्वार्थं समानयनार्थं प्रक्रान्त इति सत्राजितायैव दत्तवानित्याह सत्राजितमिति ।

सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ ।
प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

यदादौ भगवान् विचारयति, तदेव करोति । आदौ च तस्य स्यमन्तक इति प्रवृत्तः । न केनाप्युपायेन स्वकीयं मन्यते । अत एवाग्रेऽपि न ग्रहीष्यति । निबन्धे त्वन्योऽपि हेतुरुक्तः ।

---

१ भगवतैवेत्यर्थः । २ सवः कामपूरक इति पाठः सूचितः ।

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

सर्वात्मनान्यहृदयं न गृह्णाति हरिः स्वयम् ।
सर्वात्मनाऽप्रपन्नं च नाशायेव सुयोधनम् ॥ १ ॥ इति ।

सभायामाह्वानम् । पश्चाद्दुरात्मा अन्यथा वक्ष्यतीति, लज्जां च जनयितुम्, तत्रापि राजसन्निधौ निर्भयम् । यथा राजापि न ग्रहीष्यतीत्याज्ञापयितुं वा । प्राप्त्युपायं प्रकारं वा सम्यगुक्त्वा तत्सत्तां दूरीकृत्य मणिं तस्मै न्यवेदयत् । यतो भगवान् स्वेच्छो, मारयितुं वा, न कोऽपि ज्ञातवान् किमर्थं दत्तवानिति । निवेदनं 'तवेदमानीतं गृहाणे'ति ।

ततस्तस्य कृत्यमाह स चातिव्रीडित इति पञ्चभिः ।

स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः ।
अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥ ३९ ॥

लोभाद्दण्डभयाच्च गृहीत्वा लज्जितो जातः । लोके अपकीर्तिमुत्पादितवानिति **अवाङ्मुखो** जातः । ततः पूर्वोक्तादेव हेतोः अपकीर्तिजननात् । अनुतापोऽपि तत एव । अतोऽस्य प्रायश्चित्ते परलोकशुद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितम् । न कोऽपि तस्य बन्धुरिति कमप्यपृष्ट्वा स्वभवनमेवागमत् । ननु रत्नं प्राप्य संतोषे कर्तव्ये कथमनुताप इति चेत्, तत्राह **स्वेन पाप्मनेति** । देवान्तरप्रसादापेक्षया भगवदपराधो महानिति ॥ ३९ ॥

बलवता विग्रहे आकुलः सन् तमेवार्थमनुध्यायन् जात इत्याह **सोऽनुध्यायन्निति** ।

सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ।
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥ ४० ॥

अयत्नेनापि स एवार्थः ध्यातो भवति । यद्यपि विग्रहः स्वयं न कृतः, नापि करिष्यति, भगवानपि न करोति, तथापि भगवदीयैः बलवद्भिः सह विग्रहः संभविष्यतीति व्याकुलता । अयं दोषस्तदापगच्छेत्, यदि भगवान् प्रसन्नो भवेत् । तदेव विचारयति **कथं मृजामीति** । स हि देवोपासक इति तस्य प्रायश्चित्ते मतिः । रजः पापम् । अच्युतस्य सर्वथा नित्यधर्मस्य अवश्यंभाविनरके हेतुभूतापराधस्य कृतत्वात् तत्प्रसाद एव तदपगम इति **प्रसीदेद्वाच्युतः कथमिति** विचारयति ॥ ४० ॥

विवरणटिप्पणी ।

सत्राजितमित्यत्र । **सर्वात्मनेति** । अन्यस्य हृदयं यत्र तादृशं वस्तु सर्वात्मना सर्वांशेन न गृह्णाति । अतो मणिर्न गृहीतः । सत्राजिदपि स्वकीयत्वेन न गृहीतः, सर्वथा प्रपत्त्यभावादित्याहुः **सर्वात्मनेति** । सर्वात्मना अप्रपन्नं च न गृह्णाति यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः **नाशायेवेति** । नाशाय इव इति च्छेदः । साहाय्ययाचनार्थमागतमपि सुयोधनं नाशाय अकल्पयदिति शेषः । नत्वर्जुनवत्स्वकीयत्वेनागृह्णात्तथेत्यर्थः । **नाशायैव कलिं यथेति** पाठेऽपि दुर्योधनस्य कलिरूपत्वादेक एवार्थः । प्राप्त्युपायमिति । बिले गमनमित्यर्थः । **प्रकारं** युद्धमित्यर्थः ।

सोऽनुध्यायन्नित्यत्र । तमेवेत्येवकारस्यार्थमाहुः **अयत्नेनापीति** ।

इति सप्तमाध्यायव्याख्या ।

यथा वाक्येन अपकीर्तिर्जाता । अधुना क्रियया कथं कीर्तिर्भविष्यतीति तदाह किं कृत्वेति ।

किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥

मास्तु वा कीर्तिः, जनो लोकः यथा न शपेत् । शापे हेतुर्वाग्दोष एव मम, न त्वन्यदिति । स्वदोषाननुवदति अदीर्घदर्शनमिति । समन्तकेन वचनेन वा इष्टमनिष्टं वा भविष्यतीति दीर्घदर्शनं कर्तव्यम्, तन्न कृतमिति सात्त्विको दोषः । तत्रापि हेतुः क्षुद्रमिति । अल्पोऽहं राजसः । महान्तो हि गम्भीरा भवन्ति । किञ्च । प्रथमवाक्योल्लङ्घनमेव मम दोषः पतितः । तत्र हेतुः द्रविणलोलुपमिति ॥ ४१ ॥

एवं दोषत्रये कः प्रतीकार इति चिन्तायां क्रियमाणायां निमित्तभूतो मणिरेव देय इति स्वस्य स्फुरितः । तदा सूर्यः । न मणिर्देयः, अपि तु देयत्वात् कन्यैव देयेति । तर्ह्युभयं देयम्, तथा सति भगवानपि संतुष्टो, लोका अपि न वाच्यं वदिष्यन्ति इति निश्चित्य, स्वाध्यवसायमाह दास्ये दुहितरमिति ।

दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥

तस्मै प्रसिद्धाय । सर्वथा ग्रहीष्यतीत्यत्र हेतुः स्त्रीरत्नमिति । यथा जाम्बवान् कायिकमपराधं कृत्वापि मणिं दुहितरं च दत्वा कृतार्थो जातः, एवमहमपि भविष्यामीत्यभिप्रायेणाह रत्नमेव चेति । नन्वन्यः भक्तिमार्गानुसारी उपायः कथं न क्रियते, तत्राह उपायोऽयं समीचीन इति । व्यवहारे अस्मिन्नर्थे अयमेवोपायः समीचीनः, अन्यथा तस्य शान्तिर्न भविष्यतीति । स्वस्यार्धदुर्बुद्धिः, भवेदेवं यदि भगवान् (न) मणिं गृह्णीयात्, सर्वथा प्रपन्नता च न कृतेति ॥ ४२ ॥

न केवलमेवं विचारितवान्, किन्तु कृतवानित्याह एवं व्यवसित इति ।

एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ।
मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ४३ ॥

बुद्ध्यैव, न तु कश्चित्पृष्टः । शुभां शोभनरूपाम् । विवाहे समलङ्कृतां स्वयं गृहे नीत्वा दोषपरिहाराय कृष्णाय सदानन्दरूपाय उपजहार । हेत्याश्चर्ये, कथमेवं कृतवानिति ॥ ४३ ॥

ततो भगवानेकं गृहीतवान्, एकं नेत्याह द्वाभ्याम् ।

तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।
बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥

तां सत्यभामामिति । सत्येनैव भासत इति सत्यरूपा कान्तिरूपा च । यद्यपि तेन निवेदनमेव कृतम्, तथापि स्वयं यथाविधि उपयेमे । अन्यथा अन्यस्मै देया पति-

ष्यतीति । तत्र हेतुः बहुभिर्याचितामिति । सा हि पूर्वमन्यस्मै सन्दिग्धा प्रतिश्रुता । अतो विवादास्पदेति यथाविध्येव विवाहः कर्तुमुचितः । किञ्च । गुणा अपि तस्यां सन्तीत्याह शीलेति । शीलमन्तःकरणधर्म इन्द्रियाणां वा क्रियारूपम् । रूपं शरीरस्य । औदार्यमन्तःकरणस्य । एवमुक्तैश्रेष्ठैर्गुणैरन्विताम् ॥ ४४ ॥

एकं गृहीत्वा द्वितीयं प्रत्याचष्टे भगवानाहेति ।

भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ।
तवास्तु देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥ ४५ ॥

ईश्वरत्वान्नात्र संनियोगशिष्टन्यायो वक्तुं शक्यः । न मणिं प्रतीच्छाम इति । विवाहे तु अहमेव प्रयोजकः । मणौ तु सर्वसम्मतिरपेक्ष्यत इति । अत एव वयमिति बहुवचनम् । नृपेति परीक्षित्संबोधनं भगवानाहेति वाक्ये संबध्यते, न तु भगवदुक्ते । राजानो हि तथा वदन्तीति ज्ञापनाय । किञ्च । द्वयं समर्पितम् । तत्रैकं ममास्तु, एकं च तवास्त्वित्याह तवास्त्विवति । तत्र हेतुः देवभक्तस्येति । अन्यथा सूर्यः क्रोधं करिष्यतीति भावः । तथापि निवेदितं कथं त्यज्यत इत्याशङ्क्याह वयं च फलभागिन इति । मणिफलमस्माकमपि भविष्यति । श्वशुरस्य धनसम्पत्तौ जामातैव भोक्ता भवतीति । चकारात् कश्चित्समुच्चितः । सत्राजितस्तु स्वात्मानं समुच्चिनोतीति प्रत्ययः । भगवदभिप्रायस्त्वक्रूरः । तस्मै पूर्वं तेन कन्या प्रतिश्रुता । उभयग्रहणे तस्य दुःखं भविष्यतीति भक्तहितं भक्तिमार्गं च सत्यं कर्तुं तथोक्तवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधन-प्रकरणं समाप्तम् ।

VIBRANT PUSHTI VADODARA

शोधपत्रम् ।

द्वात्रिंशत्तमपृष्ठानन्तरमिदं पुस्तकं श्रीमत्प्रभुचरणपुस्तकाधारेण मुद्रितम् । अत एव तत्पर्यन्तमेवेदं शोधपत्रं तत्पुस्तकस्थपाठानुसारेण निवेशितम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
४	९	अतिक्रुद्धे ।	अनिरुद्धे ।
५	१	तदाप्रियम् ।	तदप्रियम् ।
५	११	विशेषेण प्रवक्ष्यति	विशेषे न प्रवेक्ष्यति ।
५	२०	अमर्यादत्वं च	अमर्यादत्वं बहुत्वं च ।
५	२३	एका	मथुरा ।
६	१५	अस्त्रमये	अस्तमये ।
७	८	तन	तेन ।
७	११	मारणवैषम्य	मारणे वैषम्य
७	१३	कार्यान्तरमागच्छन्	कार्यान्तरार्थ-मनागच्छन् ।
७	१६	कर्म	धर्म
७	२५	अक्षौहिणी संज्ञापन्नाः	अक्षौहिणी संज्ञापन्ना ते ।
८	२३	अवतारणां	अवताराणाम् ।
८	२६	प्रधानम्	प्रमाणम् ।
९	४	अवतीर्य	अवतार्य ।
९	५	अक्लिष्ट	क्लिष्ट
९	१४	अलौकिकरथ	अलौकिकतया ।
९	१७	अपेक्ष्यते	अपेक्षते ।
९	२४	केनचित्	न केनचित् ।
११	५	निर्गम्य	निर्गत्य ।
१२	१२	अन्यथावयोः	अन्यथा वयः ।
१२	२०	छिन्नं	छन्नं
१२	२०	धैर्य-वहेत्यत्र	निवेशितं 'स्वर्गं गच्छे'ति ।
१३	८	कृदन्तात्	तृजन्तात् ।
१५	२५	शराणाम्	शरीराणाम् ।
१६	११	षष्ठिहायन	षाष्ठिहायन
१६	११	अनीकशः अश्वा	अनीकशः समूहशः अश्वा ।
१६	२१	संकुला	संकुलाः
१७	६	तैराकुलाः । द्विपा एव	तैराकुलाः द्विपा एव ।
१७	१४	अच्छरिकानि	अच्छुरिकानि ।
१८	६	सङ्गे	अङ्गे ।
२२	१	अन्तः	अतः ।
२३	५	स निवर्तते	स न निवर्तते ।
२३	२३	नारदेन तेषु	नारदस्तेषु ।
२८	१८	प्रजापालने	प्रजापालेन ।
३१	११	ख्यापयितुम्	ज्ञापयितुम् ।
३१	२२	दिव्यदृष्ट्या	दिव्यदृष्ट्या हि ।
३२	१९	पद्भ्यां चलन्	पद्भ्यां च चलन् ।
३२	२८	वा युद्धं	सह वा युद्धं ।